

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK ZA POLITOLOGIJU

**IZAZOVI EKSTREMIZMA I STRANIH UTJECAJA:
ISPITIVANJE STAVOVA NOVIH GENERACIJA POLITIČARA U
BOSNI I HERCEGOVINI, CRNOJ GORI I SRBIJI
-magistarski rad-**

Kandidatkinja
Omanović Anesa
Broj indeksa: 714-II/PIR

Mentor
Prof. dr. Turčalo Sead

Sarajevo, mart 2022.

ODSJEK ZA POLITOLOGIJU

**IZAZOVI EKSTREMIZMA I STRANIH UTJECAJA:
ISPITIVANJE STAVOVA NOVIH GENERACIJA POLITIČARA U
BOSNI I HERCEGOVINI, CRNOJ GORI I SRBIJI
-magistarski rad-**

Kandidatkinja
Omanović Anesa
Broj indeksa: 714-II/PIR

Mentor
Prof. dr. Turčalo Sead

Sarajevo, mart 2022

ZAHVALE

Prof. dr. Turčalo Seadu, na podršci i mentorstvu, velikoj pomoći u koncipiranju teme i motiviranju da na najbolji način povežem znanje iz teorije i posao koji radim. Beskrajno hvala.

IRI-u, mojoj firmi i drugoj kući, a prije svega Amili, na bezrezervnoj podršci, i Borku, na prilici, koji su glavni „krivci“ što sam istraživala ovu temu.

Mladim političarima i političarkama, što su podijelili svoja razmišljanja i tako omogućili da ovo istraživanje ugleda svjetlo dana.

Dragim kolegama i prijateljima – Mariji, Milici i Adnanu, za korisne stručne savjete i pomoć.

Mojim drugaricama, Tei i Tamari, s kojima sam zajedno koračala svaki korak pisanja ovog rada. I mojoj Bojani, koja je uvijek brinula i bila podrška.

Naidi, Almi, Belmi, Neri i Arminu za vjetar u leđa tokom svih, a posebno nekoliko posljednjih godina.

Aidi, mojoj mami, bez čije podrške nikad ne bih upisala još jedan Master studij i u njemu pronašla svoj poziv.

Mojoj Dadi i mom Keki, koji su uvijek pitali kako ide pisanje. Znam da bi bili ponosni.

S A D R Ž A J

Skraćenice i popis tabela

UVOD

I. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR.....	2
1.1. Problem i predmet istraživanja.....	2
1.2. Ciljevi i značaj istraživanja	2
1.3. Hipoteze	3
1.4. Metode istraživanja	3
II. EKSTREMIZAM I STRANI UTJECAJI KAO IZAZOVI DEMOKRATIJI U POSTKONFLIKTNOM DRUŠTVU – TEORIJSKI OKVIR	4
2.1. Teorije o demokratiji.....	4
2.2. Izgradnja demokratije u post-konfliktnim društvima.....	9
2.3. Stanje demokratije u regionu: Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Srbija	10
2.4. Šta je ekstremizam?.....	17
2.4.1. Porast ekstremizma, etnonacionalizma, desničarskih pokreta i sigurnosni izazovi u vrijeme pandemije Covid-19.....	19
2.4.2. Porast ekstremizna i etnonacionalizma na Zapadnom Balkanu	22
2.5. Fenomen stranih utjecaja.....	26
2.5.1. Ispreplitanje stranih utjecaja na Zapadnom Balkanu	29
2.5.2. Utjecaj stranih aktera u Bosni i Hercegovini	32
2.5.3. Utjecaj stranih aktera u Crnoj Gori	38
2.5.4. Utjecaj stranih aktera u Srbiji.....	42
2.6. Euroatlantske integracije i budućnost regiona	49
2.6.1. Europska unija i Zapadni Balkan	50
2.6.2. SAD, NATO i Zapadni Balkan	56
2.6.3. Budućnost regiona.....	60
III. ULOGA POLITIČKIH PODMLADAKA U IZGRADNJI DEMOKRATSKOG DRUŠTVA NA ZAPADNOM BALKANU	62
3.1. Mladi kao nosioci promjena u izgradnji demokratskog društva	62

3.2. Položaj mladih na Zapadnom Balkanu.....	64
3.2.1. Demografski pokazatelji o mladima na Zapadnom Balkanu	64
3.2.2. Izazovi sa kojima se suočavaju mladi u regionu	65
3.2.3. Legislativni okvir i strateški dokumenti za mlađe	66
3.2.4. Učešće mladih u društveno-političkim procesima	71
3.3. Mladi u političkim strankama – BiH, Crna Gora i Srbija	73
3.3.1. Analiza položaja mladih unutar stranačkih struktura kroz prizmu relevantnih stranačkih dokumenata	73
3.4. Međustranačka saradnja mladih političara i uloga nevladinih organizacija u facilitiranju međustranačke saradnje	88

IV. ISTRAŽIVANJE 90

Zaključak

Literatura

Skraćenice

ALPI	(engl. <i>Advanced Leadership in Politics Institute</i>) Institut za napredno liderstvo u politici
AKP	(tur. <i>Adalet ve Kalkınma Partisi</i>) Stranka pravde i razvoja
BDP	Bruto domaći proizvod
BIRN	(engl. <i>Balkan Investigative Reporting Network</i>) Balkanska istraživačka mreža
BNP	Bosanski pokret nacionalnog ponosa
BRI	(engl. <i>Belt and Road Initiative</i>) Inicijativa „Pojas i put“
BS	Bošnjačka stranka
CFSP	(engl. <i>The Common Foreign and Security Policy</i>) Zajednička vanjske i sigurnosna politika
CIK	Centralna izborna komisija
CSDP	(engl. <i>The Common Security and Defence Policy</i>) Zajednička sigurnosna i odbrambena politike
DCG	Demokrate / Demokratska Crna Gora
DF	Demokratska fronta
DNS	Demokratski narodni savez
DPS	Demokratska partija socijalista
EBRD	(engl. <i>European Bank for Reconstruction and Development</i>) Evropska banka za obnovu i razvoj
EIB	(engl. <i>European Investment Bank</i>) Evropska investiciona banka
EU	Evropska unija
FBiH	Federacija Bosne i Hercegovine
FBIC	(engl. <i>Formal Bilateral Influence Capacity Index</i>) Indeks strane bilateralne moći
HDZ BiH	Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine
ICTY	(engl. <i>International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia</i>) Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju
IRI	(engl. <i>International Republican Institute</i>) Međunarodni republikanski institut
KAP	Kombinat Aluminijuma Podgorica
MCP	Ministarstvo civilnih poslova
NATO	(engl. <i>The North Atlantic Treaty Organization</i>) Organizacija Sjeveroatlantskog ugovora
NKT	Nacionalno koordinaciono tijelo
NDI	(engl. <i>National Democratic Institute</i>) Nacionalni demokratski institut

NED	(engl. <i>National Endowment for Democracy</i>) Nacionalna zadužbina za demokratiju
NS	Naša stranka
OSCE	(engl. <i>Organization for Security and Cooperation in Europe</i>) Organizacija za evropsku sigurnost i saradnju
OHR	(engl. <i>Office of the High Representative</i>) Ured visokog predstavnika
PDP	Partija demokratskog progresu
PIC	(engl. <i>Peace Implementation Council</i>) Vijeće za provedbu mira RS Republika Srpska
RTRS	Radio televizija Republike Srpske
RYCO	(engl. <i>Regional Youth Cooperation Office</i>) Regionalni ured za saradnju mladih
SBB BiH	Savez za bolju budućnost Bosne i Hercegovine
SD	Socijaldemokrate
SDA	Stranka demokratske akcije
SDP	Socijaldemokratska partija
SDP BiH	Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine
SDS	Srpska demokratska stranka / Socijaldemokratska stranka
SFRJ	Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SNS	Srpska napredna stranka
SNSD	Savez nezavisnih socijaldemokrata
SPC	Srpska pravoslavna crkva
SPS	Socijalistička partija Srbije
SSP	Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju
TIKA	(engl. <i>Turkish Cooperation and Coordination Agency</i>) Turska agencija za saradnju i koordinaciju
UN	(engl. <i>United Nations</i>) Ujedinjene nacije
UNSC	(engl. <i>United Nations Security Council</i>) Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija
UNESCO	(engl. <i>United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization</i>) Organizacija ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu
USAID	(engl. <i>The United States Agency for International Development</i>) Američka agencija za međunarodni razvoj
VSTV	Visoko sudsko tužilačko vijeće
WB	(engl. <i>World Bank</i>) Svjetska banka

Popis tabela i grafika

Tabela 1. Ocjena stanja demokratije u državama regionalne grupacije

Tabela 2. Vrste ekstremizma

Tabela 3. Indeks strane bilateralne moći iz 2016. godine

Tabela 4. Komparacija položaja mladih u dokumentima političkih stranaka u BiH

Tabela 5. Komparacija položaja mladih u dokumentima političkih stranaka u Crnoj Gori

Tabela 6. Komparacija položaja mladih u dokumentima političkih stranaka u Srbiji

Grafikon 1: Proces evropskih integracija u BiH

Grafikon 2: Proces evropskih integracija u Crnoj Gori

Grafikon 3: Proces evropskih integracija u Srbiji

UVOD

Unazad nekoliko godina, na globalnoj političkoj sceni, izdvojili su se određeni gorući izazovi koji se mogu okarakterisati kao prijetnje demokratskim društvima i demokratskim procesima. U tom kontekstu, prvenstveno govorimo o porastu svih oblika ekstremizma i desničarskih pokreta, nacionalističkim i anti-migrantskim stavovima te onome što se naziva maligni strani utjecaj. Primjetno je da se jačanje desnice u Europi i Europskoj uniji odvijalo ubrzanim tempom i uporedo s nekoliko migrantskih talasa i doseljavanjem stanovništva kako iz država u kojima su bujali konflikti i ratovi, kakve su Irak ili Sirija, tako i iz, posebice u posljednjem valu, područja iz kojih dolaze ekonomski migranti, poput Alžira ili Maroka. Područje Zapadnog Balkana, ionako kompleksan geopolitički prostor, nije ostalo imuno na ove izazove, koji su u 2020.-oj godini, uslijed pandemije korona virusa, praćeni rastom autoritarizma svojstvenim za vanredna stanja, dobile dodatnu snagu.

Brojni su problemi sa kojima se države regiona suočavaju. U ovom radu, ograničit ćemo se na Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Srbiju, zbog sličnih kompleksnosti njihove političke situacije, isprepletenosti kada je riječ o važnim unutrašnjim pitanjima i neophodnost njihove saradnje na putu ka Evropskoj uniji (EU). Sve tri države suočavaju se, u manjoj ili većoj mjeri, sa uplitanjima stranih aktera u njihova unutrašnja pitanja, a nekad pod stranim akterima mislimo i na njih same. Rast ekstremizma, dodatno ojačan nemogućnošću pronalaženja političkih kompromisa i usvajanju neophodnih zakonskih rješenja, vidljiv je u svakoj od država. Malo je vjerovatno da će ijedna od njih napraviti značajne pomake u reformskim procesima i punopravnom članstvu ka EU te izgraditi ekonomski prosperitet dok ne izgrade kapacitete i ne osnaže mehanizme borbe protiv prijetnji demokratskim procesima unutar država.

Na ovom putu, nimalo ne ohrabruje stagniranje procesa evropskih integracija u BiH ili pomjeranje Crne Gore i Srbije iz kategorije „djelimično konsolidovanih demokratija“ u „hibridne režime“ prema izvještaju Freedom House-a iz 2020. godine. Građani nemaju povjerenja ni u institucije niti u političke stranke i uglavnom smatraju da trenutne strukture ne mogu dovesti do potrebnih promjena. Nameće se pitanje da li to mogu učiniti nove generacije političara u na Zapadnom Balkanu?

Izrazi koji se u ovom radu koriste za fizička lica u muškom rodu, podrazumijevaju iste izraze u ženskom rodu, u skladu sa načelom rodne ravnopravnosti.

I. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR

1.1. Problem i predmet istraživanja

Većina građana BiH (84%), Crne Gore (58%) i Srbije (54%) smatra da mladi ljudi nemaju budućnost u ovim državama te kao glavne probleme navode nezaposlenost, korupciju, generalnu političku situaciju i interne konflikte (IRI, 2020). Zaključke iz regionalnog kvantitativnog istraživanja svakodnevno potkrjepljuju i brojna druga istraživanja na Zapadnom Balkanu. Mladi, iako većinski opredijeljeni za demokratsko uređenje, nemaju povjerenja ni u institucije ni u političke stranke, smatraju da vlade nisu transparentne u svom radu, a za etničke podjele među stanovništvom su najodgovornijim drže političke stranke i političke lidere.

Predmet ovog rada jeste ispitivanje stavova mladih članova političkih stranaka prema aktuelnim prijetnjama demokratiji s kojima se države regiona suočavaju, u prvom redu porast ekstremizma i malignog stranog utjecaja, kao i njihovog interesa i spremnosti na djelovanje u cilju umanjenja i mitigacije istih. Značaj predmetnog istraživanja leži u osnovanoj prepostavci da će u predstojećim pregovorima oko pristupanja Europskoj uniji i NATO savezu, odnosno procesima poboljšanja saradnje sa istima, učestvovati upravo političari koji se danas nalaze u forumima mladih ili lokalnim parlamentima.

1.2. Ciljevi i značaj istraživanja

Obzirom na definirani predmet, rad će nastojati pružiti odgovore na sljedeća pitanja: i) koliko su mladih članova političkih stranaka informirani o aktuelnim prijetnjama demokratskim procesima na globalnom planu; ii) koliko su mladi članova političkih stranaka informirani o problemima rasta malignih utjecaja na Balkanu; iii) koje aktuelne maligne utjecaje na Balkanu mladi članovi političkih stranaka prepoznaju kao najštetnije; iv) koliko su mladi članovi političkih stranaka opredijeljeni da rade na smanjenu etničke distance u svojim državama; v) koliko su mladi članovi političkih stranaka opredijeljeni da rade na vraćanju povjerenja stanovništva u institucije, su neka od pitanja koja će biti istražena u okviru ovog rada.

Nekoliko je osnovnih doprinosa koji će biti rezultat ovog istraživanja. S naučne strane, rezultati ovog istraživanja moći će biti komparirani sa sličnim istraživanjima među općom populacijom kako bi se utvrdile sličnosti i razlike između stavova ove dvije grupe. Nadalje, ono će biti usmjereno da da jasan uvid u stavove budućih političkih lidera BiH, Crne Gore i Srbije, te slijedom toga i budućnost napretka u izgradnji demokratskih društava. Kada je riječ o društvenom cilju i značaju, uvid u stavove mladih političara, njihovu informiranost o prijetnjama demokratijama na Zapadnom Balkanu i (ne)opredijeljenost za međusobnu saradnju kako unutar svojih država, tako i u regionu, biti će jasan pokazatelj šta trebaju biti prioriteti u aktivnostima podrške unapređenju političkih procesa, osnaživanju nosioca tih procesa i poboljšanju regionalnog dijaloga.

1.3. Hipoteze

Glavna hipoteza ovog rada je:

Nove generacije političara u BiH, Crnoj Gori i Srbiji nisu sklone ekstremnim stavovima i opredijeljene su za rad na smanjenju etničke distance i unapređenju demokratskih procesa.

Pomoćne hipoteze ovog rada su:

- i. Nove generacije političara su svjesne prijetnji od porasta ekstremizma u regionu.
- ii. Nove generacije političara su svjesne prijetnji od porasta malignog stranog utjecaja u regionu.
- iii. Nove generacije političara smatraju da je za unapređenje demokratskih procesa u regionu neophodna međustranačka saradnja i otvoreni su za tu vrstu saradnje.
- iv. Programi koji okupljaju nove generacije političara iz različitih stranaka doprinose razvoju njihovog kritičkog promišljanja i izgradnji povjerenja te ih motiviraju na saradnju.

1.4. Metode istraživanja

Imajući u vidu predmet rada i formulirana istraživačka pitanja, odabran je kvalitativni oblik istraživanja. Koristit će se metoda analize sadržaja te metode fokus grupa i intervjuja koje su prikladne za dubinsko ispitivanje razloga, stavova, vrijednosti, motiva, značenja i vjerovanja. Uzorak istraživanja će sačinjavati mladi članovi političkih stranaka iz BiH, Crne Gore i Srbije, uz osiguranje stranačke, geografske i rodne ravnopravnosti.

II. EKSTREMIZAM I STRANI UTJECAJI KAO IZAZOVI DEMOKRATIJI U POSTKONFLIKTNOM DRUŠTVU – TEORIJSKI OKVIR

2.1. Teorije o demokratiji

Tri su temeljna elementa koji čine demokratiju: individualni suverenitet, jednakost među građanima i demokratske norme i vrijednosti. Kao što navodi Steinmetz (Steinmetz, 2021), demokratija je u svojoj osnovi ideja da je politički suverenitet u rukama pojedinca. U tom smislu, politička zajednica svoju moć i autoritet izvodi iz pristanka ljudi unutar te zajednice. Pojedinci mogu imati suvereno pravo političke vladavine u demokratskoj zemlji, ali to pravo je javno i zajedničko – nijedan pojedinačni ne može polagati absolutnu suverenu moć i autoritet. Međutim, neki pojedinci mogu imati veću političku moć. Na primjer, u predstavničkoj demokratiji, predstavnici obično imaju političku moć u ime građana i neki predstavnici mogu imati veću ili manju političku moć u usporedbi sa drugim predstavnicima. Ali ako suverenitet definiramo kao absolutni autoritet i vrhovnu moć vladavine, demokratski suverenitet nije rezerviran za određene skupine ili pojedince, niti je proizašao iz božanskog ili nasljednog prava, već predstavlja opće pravo na nivou pojedinaca unutar neke političke zajednice. Drugi element demokratije je da bi u idealnom slučaju trebala postojati politička jednakost među građanima. Državljanstvo je pravni status koji pojedincu daje formalno priznanje da je član suverene države. Nedemokratska društva također imaju građane, ali ti građani ne uživaju politička prava povezana s određivanjem ko bi trebao vršiti politički vlast. Građani u nedemokratskim društvima i dalje mogu imati prava, ali njihova politička prava su najčešće vrlo ograničena ili ih uopće nema. Jednakost među građanima je demokratski ideal, ali u stvarnosti ta jednakost može biti ograničena, nepotpuna ili neadekvatna, čak i u onome što se smatra demokratskom političkom zajednicom. Treći element čine norme, vrijednosti i pravila koja potvrđuju i učvršćuju individualni suverenitet i političku jednakost među građanima. Ovaj posljednji element sugerira da apstraktni pojmovi poput suvereniteta i jednakosti nisu dovoljni – demokratija zahtijeva skup normi i vrijednosti koje potvrđuju njeno mjesto u društvu.

Teoretičari demokratije koji spadaju među najistaknutije tradicionalne mislioce i o kojima se često i na odgovarajući način govori u literaturi su Aristotel, Tocqueville i Schumpeter.

Aristotel

Rođen u Makedoniji, a živio za vrijeme svog intelektualnog doba u Atini tokom četvrtog stoljeća prije nove ere, Aristotel je vodio sveobuhvatan istraživački projekt koji je imao za cilj opisati i skicirati historiju svakog poznatog političkog sistema (Cunningham, 2002). To je značilo veliki broj različitih pokušaja vlasti uključujući one u gradovima-državama, ali i makedonskom carstvu i suparničkim carstvima na istoku i jugu. Kroz te je primjere Aristotel pokazao svoje značajne talente nijansirane klasifikacije i kritičke procjene kako bi opisao moguće, historijske i postojeće oblike vladavine. Općenito govoreći, prema njemu može vladati jedna osoba, nekoliko ljudi ili mnogo ljudi te u svakom slučaju se ovo vladanje može izvršavati ispravno ili neispravno. Ispravno podrazumijeva djelovanje u interesu općeg dobra dok neispravno podrazumijeva djelovanje u skladu sa privatnim interesima. Aristotel je smatrao da je najbolje državno uređenje ono koje ima u vidu opću korist odnosno opće dobro (Vujčić, 2005). Pod „općim dobrom“ Aristotel nije mislio na interes koje ljudi slučajno dijele, već na ono što je dobro za cijelu zajednicu jer za njega dobra zajednica promovira dobrobit svih svojih članova dopuštajući im da iskoriste odgovarajuće potencijale i vode čestit i uspješan život. Navedeno daje početnu klasifikaciju šest oblika vladavine: *monarhija* – gdje jedna osoba vlada u zajedničkom interesu; *tiranija* – devijacija – gdje jedna osoba vlada u svom ličnom interesu; *aristokratija* – ispravno vladanje nekolicine; *oligarhija* – devijantna forma aristokratije; ispravno vladanje mnogih koje je Aristotel nazvao *politeja* i njegovo devijantno odstupanje koje je nazvao *demokratija*. Od svih šest oblika vladavine, Aristotel je tvrdio da bi najbolji bio oblik gdje bi jedan vladar obavljao svoju odgovarajuću funkciju. Međutim, Aristotel je bio svjestan da u svijetu stvarne politike takva vladavina se rijetko može naći navodeći brojne primjere da, kada postignuta, često preraste u liderstvo koje je orijentirano samo na vladara. S obzirom na tipične, devijantne oblike vladavine, Aristotel je preokrenuo poredak koji je dodijelio idealnoj politici i demokratiju je okarakterizirao kao „njapodnošljivije“ od tri odstupanja od ispravne vladavine navodeći da je većinsko nezadovoljstvo najmanje u njenom slučaju. Stoga, često citirano stajalište Winstona Churchilla da je demokratija najmanje loš oblik vlasti je zapravo mnogo ranije izrazio Aristotel.

Tocqueville

Demokratijom kakvu je Tocqueville zamišljaо vladali su ljudi, a 1830-ih, kada je posjetio SAD, pronašao ju je u onome što je smatrao netaknutim oblikom: „Ljudi“, izjavio je, „vladaju

američkim političkim svijetom kao što Bog vlada svemirom“ (Tocqueville, 1968). Prema njegovom mišljenju, američku demokratiju omogućava „jednakost uvjeta“, odnosno jednakost kada je riječ o pristupu pojedinaca ne samo procesu glasanja nego i pozicijama odlučivanja. Američka demokratija nije nastala tek tako nego je bila je rezultat dugogodišnje evolucije u Evropi. Dok je za Aristotela demokratija bila najbolja opcija od loših opcija koje su na raspolaganju, Tocqueville je smatrao „demokratskim revolucijama“ svog doba – prevashodno francusku revoluciju koja se desila dvadeset godina prije njegovog rođenja – kao nezaobilazan ishod širenja jednakosti u Evropi. Za njega, jakobinske posljedice francuske revolucije bile su najgori primjer kulminacije egalitarne historije, ali je čak i benigna američka demokratija, gdje je narodni suverenitet značio većinsku vladavinu, pokazivala opresivnu „tiraniju većine“. U isto vrijeme, Tocqueville se divio američkoj demokratiji za koju je smatrao da daje zemlji vitalnost, i nudio se da bi Evropa mogla slijediti ovaj primjer izbjegavajući nasilje i druge nevolje povezane sa egalitarnim revolucijama. Aristotel je bio spreman podnijeti demokratiju samo nevoljno, a Tocqueville je u najmanju ruku bio dvosmislen kada je riječ o ovom pitanju. U svakom slučaju, njihovi stavovi odražavaju ono što se u literaturi često naziva „klasično“ stajalište o demokratiji. Jedan stub ovog pogleda podrazumijeva da demokratija uključuje samoupravljanje bilo ljudi iz Tocqueville-ove formulacije ili većine iz Aristotelove. Drugi stub klasične teorije je da demokratija promovira opće dobro koje god skupine koja obnaša vlast.

Schumpeter

U objavi svog djela „Kapitalizam, socijalizam i demokratija“, Joseph Schumpeter – ranije ministar finansija Austrije koji se povukao iz politike kako bi predavao ekonomiju na Harvardu – je kritikovao oba stuba demokratske teorije u onome što će se kasnije nazvati „revizionistički“ ili „realistički“ izazov klasičnoj interpretaciji demokratije. Ako se društva koja se nazivaju demokratskim posmatraju s obzirom na to kako zapravo funkcioniраju, očito je, smatra Schumpeter, da njima ne upravlja narod ili većina, već izabrani dužnosnici zajedno sa neizabranim političkim strankama i birokratima. Što se tiče općeg dobra, Schumpeter je smatrao da ne postoji niti se može pronaći u motivima onih koji glasaju za javne dužnosnike, i koji će glasati po privatnim preferencijama, niti u rezultatu glasanja, imajući u vidu da pripadnici većine obično imaju različite motive prilikom glasanja. Schumpeteru se činilo da klasični pogled mistificira demokratsku javnost, bilo na romantičan način Jean Jacquesa Rousseaua, koji je, prema Schumpeterovoj interpretaciji, ovu javnost vidi kao homogenu cjelinu koju veže „opća volja“ koja se razlikuje od volje pojedinca, ili u uzaludnoj nadi, poput one utilitarsta Johna Stuarta Millia, da će određene preferencije prirodno gravitirati prema ili da

se racionalno ubijediti u zajedničke i moralno vrijedne ciljeve. Schumpeterov zaključak je bio da klasični koncept treba zamijeniti konceptom koji je u skladu sa stvarnim funkcioniranjem demokratije u savremenom svijetu. Stoga je demokratiju sveo na metodu biranja javnih dužnosnika. Prema njemu, svako političko društvo u kojem postoje slobodni izbori jednako je demokratsko kao i svako drugo po ovoj definiciji, ali Schumpeter je smatrao da se demokratije i dalje mogu rangirati prema tome koliko dobro ispunjavaju preduslove da bi demokratska metoda mogla „uspjeti“. Po njegovom mišljenju, to su sljedeći preduslovi: dostupnost kvalificiranih političkih vođa, uvjerenje da stručnjaci odlučuju o pitanjima koja traže posebna znanja ili talente, dobro obučena birokratija i javnost čiji su članovi tolerantni jedni prema drugima i spremni su dati političarima relativno odriješene ruke u upravljanju. Schumpeter je izrazio stajalište da je socijaldemokratsko društvo najviše obećavalo obzirom da je moglo pružiti vještiju birokratiju od društva u kojem dominira kapitalizam, a potonje je bilo sklonije dubljim podjelama unutar društva time čineći povjerenje u političke vođe i toleranciju teškom za održavanje.

Kao što navodi Cerovac u svom članku „Demokratske teorije, oblici demokratskog građanstva i njima odgovarajući modeli političkog obrazovanja“ (Cerovac, 2014) postoji nekoliko načina kako se mogu podijeliti teorije demokratije: prema načinu i proceduri kojom se odluke donose (aggregativna i deliberativna demokratija), prema interesima kojima se građani vode u donošenju odluka, kao i samom dometu njihovih ovlasti (liberalizam i republikanizam), i u konačnici prema obliku učestvovanja građana u procesima donošenja odluka (ranije spomenut Schumpeterov model i participativna demokratija). Važno je napomenuti da one nisu isključive imajući u vidu da se podjela vrši obzirom na različite kriterije, tako da demokratija može u nekoj državi biti istovremeno i deliberativna (s obzirom na način donošenja odluka) i liberalna (s obzirom na interes prema kojima se odlučuje) i participativna (s obzirom na model učestvovanja građana u donošenju odluka).

Prema prvoj podjeli, razlikujemo pravični proceduralizam i deliberativnu demokratiju. Pravični proceduralizam znači da svi građani trebaju imati jednak politička prava. Dakle, na izbor se stavljaju različiti prijedlozi, a prihvata se u konačnici onaj koji dobije najveći broj glasova. S druge strane, deliberativna teorija demokratije naglašava da odluke donesene ispravnom procedurom bogu biti nepravične te da sama pravičnost nije dovoljna za legitimnost političke odluke. Prema ovoj teoriji, odluke trebaju biti ispravne što ne ovisi od toga koliko ljudi ih podržava nego kakvi razlozi su iza te podrške, a pravičnost nam to ne može nužno garantirati. O ovome govori i Habermas objašnjavajući da prevagu donosi isključivo snaga argumenata u

raspravi (Reese - Schäfer, 2004). Razlike između ove dvije teorije su veoma jasne, prva dozvoljava donošenje odluka voljom većine dok potonja zahtijeva od građana da obrazlože svoje stavove i traže konsenzus na osnovu najboljih razloga.

Prema drugoj podjeli, razlikujemo liberalni i republikanski model. Prvi naglasak stavlja na negativne slobode odnosno na to da je pojedinac slobodan onda kada se drugi ne upliću u njegovu privatnu sferu. To znači da je neophodno postaviti određena prava koja će imati svaki pojedinac i koja mu, demokratski izabrana, vlast ne može oduzeti. U ovom slučaju, na primjer, većina ne može donijeti odluku kojom se ukida pravo na slobodu vjeroispovijesti, jer ono jednostavno nije u domenu demokratske vlasti. Kako navodi Cerovac, zastupnici ove teorije se zalažu za zaštitu privatne imovine, za smanjenje obaveza koje država nameće kao što su recimo obaveza služenja vojnog roka, zalaže se za slobodno tržište i slično. Kako su ovdje ovlasti države na niskom nivou, posljedično dolazi do smanjenja interesa građana za učestvovanje u javnoj sferi te se oni u odlučivanju vode prema vlastitim interesima. S druge strane, republikanski model znatno veću pažnju poklanja pozitivnim slobodama. Dakle, pojedinac je slobodan kad živi pod zakonima koje si je sam zadao. Posljedično, ovo dovodi do većih ovlasti demokratski izabrane vlasti, a smanjuje prostor privatne sfere pojedinca. Važno je napomenuti da republikanski model smatra kako se prilikom donošenja odluka pojedinci trebaju voditi najboljim interesima zajednice ili općim dobrom, a ne vlastitim interesima. Ovo u praksi znači da upitanje demokratske vlasti u život pojedinaca se dešava radi interesa cijele zajednice, čiji je član i taj pojedinac.

Konačno, prema trećoj podjeli razlikujemo, po tradicionalnom shvatanju direktnu i predstavničku demokratiju. Kada je riječ o direktnoj demokratiji, u donošenju svake političke odluke građani učestvuju direktnim glasanjem, dok ih u predstavničkoj demokratiji zastupaju predstavnici koje su izabrali. U modernoj raspravi, obzirom da je danas izuzetno teško govoriti o direktnoj demokratiji, češće se uspoređuju Schumpeterov i participativni model. Ranije pojašnjen Schumpeterov model polazi od prepostavke da svi građani nisu dovoljno stručni da odlučuju o važnim temama poput ulaska u Evropsku uniju, vanjske politike ili ulaska u NATO savez, stoga je važno izabrati stručne ljude (u ovom slučaju političare) koji će to učiniti za građane. S druge strane, participativni model smatra da građani trebaju imati i druge načine kako mogu uticati na procese donošenja odluka. U ovom slučaju, najvažniji ulogu igraju civilni sektor, udruženja i ostali oblici organiziranja građana čiji je cilj participacija u odlučivanju.

2.2. Izgradnja demokratije u post-konfliktnim društvima

Pojam demokratizacije igra značajnu ulogu u post-konfliktnim situacijama te pomaže izgradnju države kroz okvire stabilnosti i legitimiteata. Iako pojmu nedostaje jasna definicija, u diskursu se ovdje najčešće misli na neopipljive formalne procedure koje će biti korištene od strane lokalnih političkih aktera kako bi mogli svesti na minimum nesigurnosti u svojim državama. Ono što se pokazalo kao glavna karakteristika procesa demokratizacije je pravo učešća u slobodnim i poštenim izborima (Pouliquy, 2000).

U post-konfliktnoj fazi, izbori imaju dvojaku svrhu. S jedne strane, oni služe kako bi se postavila legitimno i demokratski izabrana vlast, a s druge strane oni doprinose konsolidaciji mira. Međutim, iako je primjena demokratskih principa u procesu rješavanja konflikta neminovna, u određenim slučajevima, oni mogu donijeti i neke probleme. Na primjer, prerano političko i izborni takmičenje može reaktivirati staru logiku sukoba i voditi ka dodatnoj destabilizaciji društveno-političke situacije. Nerijetko su i međunarodne misije bile kritikovane zbog njihovih reakcija na nepravilnosti tokom izbora te je stoga potrebno usmjeriti posebnu pažnju na održavanje prvih izbora nakon konflikta. Nisu rijetki slučajevi da države prođu i nekoliko izbornih ciklusa koji budu okarakterisani kao „slobodni i pošteni“, ali ne donesu nikakve političke promjene zbog ponovnih pobjeda istih kandidata (Grećevci & Collaku, 2015). Nadalje, evidentne su poteškoće simultanog provođenja ekonomskih i političkih reformi. Bez obzira na sveprisutan princip tržište ekonomije, u post-konfliktnim društvima se često pokazuje da ekonomski sistem nosi breme ranijih vremena ili breme konflikta, što opet rezultira porastom sive ekonomije i korupcije. Pored političkih i ekonomskih problema, u tranzicijskom i post-konfliktnom periodu i dalje su učestali primjeri sigurnosnih problema. Ovo je najčešće rezultat činjenice da se konflikt „prevazišao“ bez njegovog suštinskog rješavanja. Naposljetku, izgradnja kolektivnog identiteta je ono što se pokazuje kao najveći problem u post-konfliktnim društvima i u procesu izgradnje pomirenja i ponovnog povjerenja.

Posebno osjetljiva kategorija u izgradnji demokratije u post-konfliktnom društvu je obrazovanje, obzirom da će se kroz njega, velikim dijelom, njegovati i kultura sjećanja. Lokalne vlade koriste obrazovanje kako bi povratile povjerenje i politički legitimitet, ali i ukazale građanima da brinu za njih. Povjerenje mora biti izgrađeno u ranim fazama oporavka, još u periodu kada ne postoji politička koherencija o viziji budućnosti zemlje (Lanagan, 2017). U ovom procesu je od izuzetnog značaja da obrazovna reforma bude transparentna i da uključuje lokalnu zajednicu, što je bio nedostatak u svim državama regiona. Izgradnja demokratije u post-

konfliktnim društvima mora uključivati lokalne modalitete i konstrukte koji će se izgraditi tokom vremena, a posuđivati vanjske primjere dobrih praksi.

Sve navedeno je relevantno za države regionalne. Nigdje u post-komunističkom svijetu proces demokratizacije nije bio komplikovaniji nego je to slučaj s državama bivše Jugoslavije (Jusufi, 2018). Imperativ demokratizacije je postao primarni izvor političkih promjena čineći da se države okrenu članstvu u naprednijim demokratskim mrežama poput Evropske unije. Demokratizacija i s njom povezane ekonomske reforme, pomogle su tim državama da se otvore svijetu, a istovremeno su ograničile njihov rast. Specifična politička kultura, zajedno s odsutnošću građanskih vrijednosti, djelovala je ograničavajuće za sve države nasljednice Jugoslavije, koje, u većoj ili manjoj mjeri, još uvijek prolaze kroz proces demokratizacije. Neminovno je da su devedesete godine prošlog stoljeća izgubljeno vrijeme kada je riječ o demokratskim procesima u državama bivše Jugoslavije. Druga faza demokratskog zamaha 2000-ih, s padom Miloševićevog i Tuđmanovog režima, kao i treća faza koja je podrazumijevala nezavisnost Crne Gore (2006.) i Kosova (2008.), donijele su optimistične prognoze prije dugog perioda stagnacije, u kojem se većina država, zbog internih problema ili nerazumijevanja vanjskih demokratskih mreža, trenutno nalaze.

2.3. Stanje demokratije u regionu: Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Srbija

Proces izgradnje demokratije u sve tri navedene države koje su obuhvaćene ovim radom je, bez izuzetka, izuzetno komplikovan i dugotrajan proces. I BiH i Crna Gora i Srbija su tokom 2020. i 2021. godine prošle kroz dinamične izborne cikluse od kojih je onaj u Crnoj Gori vjerovatno bio najzanimljiviji zbog tektonskih promjena nakon trideset godina vlasti Demokratske Partije Socijalista (DPS). U BiH, održani su lokalni izbori koji su u nekim gradovima i općinama poput Sarajeva i Banja Luke, donijeli iznenadjenja, dok su u drugima, slično kao i na izborima u Srbiji, rezultati bili očekivani. Općenito govoreći, demokratija na Zapadnom Balkanu nazaduje već desetak godina. Ne postoji jedna tačka koja se može uzeti kao tačka preokreta za cijeli region, ali se može reći da je proces nazadovanja počeo prije nešto više od desetljeća, bio ubrzan ekonomskom krizom 2008. i s nekoliko kriznih perioda unutar EU koji su odvratili njen fokus s procesa proširenja (BiEPAG, 2017).

Bosna i Hercegovina

Prema najnovijem istraživanju o stanju demokratije i sloboda u svijetu objavljenom od strane Freedom House-a (2021), Bosna i Hercegovina je označena kao „djelimično slobodna“ s cjelokupnim indeksom 53/100. Kao najznačajnije informacije iz 2020. godine, Freedom House je naveo uspjeh pojedinih opozicionih stranaka na Općinskim izborima, optužnice podignute protiv premijera Federacije, Fadila Novalića, i ostalih u aferi „Respiratori“ te nezadovoljavajuću situaciju sa oko 8.300 migranta, izbjeglica i azilanata okarakteriziranu kao migrantska kriza. Kada je riječ o političkim pravima kao determinanti stanja demokratije u državi, nekoliko je ključnih okolnosti. Više od tri godine nakon održanih Općih izbora, nije uspostavljena nova vlada u Federaciji BiH. Opći izbori, prvobitno planirali za oktobar, pomjereni su mjesec dana, zbog spora oko finansiranja između tri glavna nacionalna bloka. Tokom 2021. učinjeni su određeni pomaci poput usvajanja zakonskog rješenja kojim se predviđa finansiranje izbora i u situaciji kad nije usvojen budžet državnih institucija kako bi se u budućnosti spriječile ovakve situacije (Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, 2021). Opozicione stranke su napravile pomak u Sarajevu, Banja Luci i nekoliko drugih područja, kao i na posebnim izborima u Mostaru. Lista koju podržavaju Hrvatska demokratska zajednica BiH (HDZ BiH) i Stranka demokratske akcije (SDA) našle su se na prvom, odnosno drugom mjestu. Međutim, opozicioni BH blok sastavljen od Socijaldemokratske partije (SDP) i Naše stranke (NS), osigurao je 6 vijećnika u gradskoj skupštini od 35 mesta.

Ono što i dalje predstavlja veliki problem za izborni proces u BiH je evidentno uplitanje političkih stranaka u rad Centralne izborne komisije (CIK), ali i općinskih izbornih komisija, čineći ih neefikasnim tijelima koja ne mogu odlučno djelovati bez političke podrške. Konflikti oko tzv. legitimnog etničkog predstavljanja i dalje su kamen spoticanja u svim razgovorima o eventualnim promjenama Izbornog zakona. Političke stranke se obično organiziraju i djeluju slobodno, iako je politička arena u Federaciji uglavnom ograničena na Bošnjake i Hrvate, dok Srbici kontroliraju političku scenu u Republici Srpskoj. Koalicije na svim nivoima vlasti se često mijenjaju, ali velike nacionalne stranke su uspjele zadržati svoje pozicije uz pomoć šire pokroviteljske mreže, što otežava manjim strankama da postignu značajne pomake.

Uz domaće probleme poput politizacije javnih resursa i korupcije, određene strane sile imaju značajan utjecaj na bosanskohercegovačku političku sferu. Srbija i Hrvatska ostvaruju svoje interese preko lokalnih saveznika Saveza nezavisnih socijaldemokrata (SNSD) i HDZ BiH, dok Rusija i Turska također imaju bliske veze sa svojim političkim partnerima na terenu. Ured visokog predstavnika (OHR) ima ovlasti smijeniti izabrane dužnosnike ako se smatra da

ometaju mirovne procese. Međutim, OHR nije intervenirao u bosanskoj politici posljednjih godina, izuzev donošenja Zakona o negiranju genocida na kraju mandata Valentina Inzka.

Politička prava u BiH velikim dijelom ovise o nečijoj etničkoj pripadnosti i mjestu prebivališta. Manjine ostaju diskriminirane unatoč presudama Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu, Srbici koji žive u Federaciji i Hrvati i Bošnjaci koji žive u RS-u ne mogu se kandidirati za članove Predsjedništva, a polemika oko legitimnosti biranja člana Predsjedništva iz hrvatskog naroda se ne rješava.

Korupcija i dalje predstavlja jedan od najvećih sistemskih i sveprisutnih problema u državi, a zakoni koji su namijenjeni njenom suzbijanju se slabo provode. Kad se i pokrenu istražne radnje za korupciju, rijetko rezultiraju presudama. Jedan od najvećih skandala koji je potresao državu, a vezan je za korupciju, bilo je pokretanje postupka protiv federalnog premijera Novalića i ostalih u vezi sa nabavkom respiratora za Covid-19 pacijente. Postupci vlada na svim nivoima su uglavnom netransparentni i nedostupni javnosti, a rasprave i odluke od javnog interesa, uključujući i zakonodavstvo i teme koje se odnose na pristupanje Evropskoj uniji, rutinski se odvijaju tokom međustranačkih pregovoraiza zatvorenih vrata i izvan zvaničnih institucija.

Sloboda govora je zagarantovana zakonom, ali je u praksi ograničena. Novinari su suočeni s političkim pritiscima, uz uznenmiravanje, prijetnje i napade. Javni emiteri često djeluju kao stranačke platforme, što je posebno primjetno u slučaju Radio-televizije Republike Srpske (RTS). Vjerske slobode nisu podložne formalnim ograničenjima, ali se u praksi vjerske zajednice susreću s određenom diskriminacijom u područjima u kojima čine manjinu. Obrazovni sistem je korumpiran i politiziran na gotovo svim nivoima. Sloboda okupljanja se općenito poštuje u BiH, a mirni protesti su česta pojava, iako uglavnom s manjim brojem demonstranata. Nevladin sektor je robustan, ali ponekad izložen vladinom pritisku i uplitanju. Mnoge organizacije se finansiraju iz fondova vlade što predstavlja potencijalan sukob ukoliko žele kritikovati vlast.

Sudstvo je formalno nezavisno, ali izuzetno slabo u praksi, a Ustavni sud i dalje suočava s brojnim izazovima. Deseci odluka koje je sud donio su zanemarene, kao i preporučene prakse Evropskog suda za ljudska prava. Neke sudije su izložene političkom pritisku, miješanju i zastrašivanju u vezi s predmetima koje vode. Visoko sudska i tužilačko vijeće BiH (VSTV), koje imenuje sudije, je pogodjeno skandalima i smatra se korumpiranim. Upravo suočen s međunarodnim pritiskom da podnese ostavku zbog optužbi za korupciju, predsjedavajući

VSTV-a, Milan Tegeltija, se 2020. povukao s ove pozicije. Procesuiranje ratnih zločina na domaćim sudovima bilo je sporo, a političko uplitanje i nedostatak resursa i kapaciteta sudova doprinijeli su usporavanju procesa. Zakoni koji garantuju jednak tretman se ne poštuju. Diskriminacija pripadnika romske manjine je raširena, Bošnjaci i Hrvati u entitetu RS imaju poteškoća u pristupu socijalnim uslugama, a povratnici se suočavaju s diskriminacijom pri zapošljavanju u regijama u kojima je njihova etnička skupina manjina (Freedom House, 2021).

Žene imaju zakonsko pravo na potpunu ravnopravnost s muškarcima, ali se u praksi susreću s diskriminacijom na radnom mjestu. Članovi LGBT+ zajednice su također diskriminirani, uznemirivani, a ponekad i fizički napadnuti te se ovi zločini rijetko adekvatno istraže i procesuiraju.

Poseban problem predstavlja neadekvatan tretman oko 8300 migranata, izbjeglica i tražitelja azila u državi. Većina ih živi u kampovima kojima nedostaju osnovne usluge i zaštita. Vlasti u entitetu RS su odbile dopustiti otvaranje bilo kakvih migrantskih centara, a teret ove krize je gotovo u potpunosti prebačen na manji broj općina na sjeverozapadu države. Prema izvještaju američkog State Departmenta o trgovini ljudima za 2020. godinu, i odrasli i djeca iz BiH i inostranstva su izloženi ovom problemu u svrhu seksualnog iskorištavanja i prisilnog rada, a romska djeca su posebno ranjiva na prisilno prosjačenje i prisilne brakove. Izvještaj je utvrdio da je vlada nastavila s naporima u procesuiranju počinitelja i zaštiti žrtava te povećala napore u sprječavanju trgovine ljudima.

Crna Gora

Prema izvještaju Freedom House-a iz 2021. godine, Crna Gora je označena kao djelimično slobodna, s indeksom 63/100. Nekoliko je ključnih događaja koji su obilježili 2020. godinu u Crnoj Gori, s promjenom tridesetogodišnje vlasti kao sigurno najznačajnijim. Protesti protiv kontroverznog Zakona o slobodi vjeroispovijesti koji je u svom prvobitnom usvojenom obliku omogućio prijenos imovine Srpske pravoslavne crkve (SPC) na državu, trajali su većinu 2020. godine, uz masovne gužve i povremene policijske intervencije. Krajem decembra 2020. nova parlamentarna većina usvojila je amandmane kojima su uklonjeni sporni dijelovi zakona. Nacionalno koordinaciono tijelo (NKT), osnovano kako bi odgovorilo na pandemiju, suočilo se s brojnim kritikama zbog zaobilazeњa parlamenta u donošenju hitnih postupaka i zbog nedostatka, kako je ocijenjeno, nezavisnog osoblja u njegovom članstvu. Predvođen istaknutim članovima DPS-a, NKT se suočio s optužbama za pristrasnost te je raspušten krajem godine.

Kada je riječ o izborima održanim u avgustu 2020. posmatračka misija OSCE-a je ocijenila da su izbori održani u atmosferi duboko polarizovanih stavova oko Zakona o slobodi vjeroispovijesti. Bez obzira na povremeno zabilježene neregularnosti (Freedom House, 2021), misija je ocijenila da je došlo do poboljšanja izbornog procesa u smislu sigurnosti, reda, transparentnosti i velike izborne izlaznosti.

Početkom 2020. opozicija se okupila u tri koalicije, od kojih su neke predvodile osobe relativno nove u politici, te koristile zajednički pristup kritikovanja DPS-a i stranaka koje su smatrali njegovim satelitima. U kontekstu oslabljenog DPS-a i crkvenog pitanja, ovo se pokazalo pobjedničkom strategijom unatoč institucionalnim prednostima koje je ova stranka imala. Imenovanjem nove vlade u decembru označen je kraj tri decenije vladavine DPS-a.

Kada se govori o izbornom pravu, svi građani imaju puna politička prava i izborne mogućnosti. Male političke stranke koje zastupaju interes etničkih, vjerskih i drugih manjinskih skupina učestvuju u političkoj sferi, a pripadnici tih manjina su također zastupljeni u većim strankama – iako je romsko stanovništvo i dalje nedovoljno zastupljeno. Pored manjina, žene su i dalje nedovoljno zastupljene na političkim rukovodećim pozicijama i u politici općenito. Vlada je preuzela korake za povećanje učešća žena u politici uključujući i rodne kvote na izbornim listama, ali to još uvijek nije polučilo značajne rezultate.

Iako je parlamentarni sistem vlasti propisan Ustavom, Parlament je nakon predsjedničkih izbora 2018. usvojio novi zakon koji je proširio predsjedničke ovlasti. Crnogorski parlament ima ograničene kapacitete za vršenje svojih nadzornih funkcija, a bojkot opozicije od 2016. do 2020. dodatno je umanjio moć zakonodavne vlasti da djeluje kao korektivni faktor.

Korupcija u Crnoj Gori je i dalje široko rasprostranjena, a skromni napori vlasti da riješe problem, djelimično potaknuti zahtjevima za pristupanje EU, nisu dali značajne rezultate. Nova agencija za borbu protiv korupcije je započela s radom 2016., ali izvještaji Evropske komisije o napretku kontinuirano su propitivali integritet, vjerodostojnost, nepristranost i nezavisnost te agencije. Visoki dužnosnici umiješani u korupcijske šeme rijetko se suočavaju s pokretanjem krivičnih postupaka.

Vlada objavljuje online određene informacije, ali smisleno učešće građana u javnim debatama o zakonodavstvu i reformama je i dalje na niskom nivou. Određeni pomaci u transparentnosti

rada parlamenta su učinjeni omogućavanjem direktnog prenosa sjednica koji je donijela nova vlada.

U Crnoj Gori djeluje određen broj nezavisnih medija, ali medijsko izvještavanje je nerijetko pristrasno političkim strankama, što je najočitije u primjeru Radio-televizije Crne Gore (Freedom House, 2021). Novinari su suočeni ne samo s verbalnim nego i sa fizičkim napadima zbog svog izvještavanja. Iako nevladine organizacije uglavnom djeluju bez miješanja u njihov posao, one koje istražuju korupciju, nerijetko se suočavaju s političkim pritiscima.

Napori za jačanje pravosuđa se nastavljaju, iako je pravosuđe i dalje podložno pritiscima, a korupcija u sudstvu sveprisutan problem. Prisutni su ozbiljni nedostaci u transparentnosti, otvorenosti, profesionalnosti i odgovornosti pravosudnog sistema.

Pripadnici romskih i drugih etničkih manjina te LGBT+ skupine su suočene sa svakodnevnom diskriminacijom. Žene u Crnoj Gori imaju zakonsko pravo na jednaku platu, ali patrijarhalni stavovi često ograničavaju njihove plate, rad i obrazovne mogućnosti. Vlada uglavnom ne postavlja ograničenja na lične društvene slobode, a u julu 2020. Crna Gora je legalizirala istospolna civilna partnerstva. Trgovina ljudima u svrhu prostitucije i prisilnog rada i dalje ostaje jedan od gorućih problema. U izvještaju američkog State Departmenta navodi se da Vlada ne ispunjava minimalne uslove potrebne za eliminaciju trgovine ljudima, ali čini povećane napore u ovom domenu.

Srbija

Godinama nakon tranzicije iz Miloševićevog autoritarnog režima u de facto demokratski, Srbija pokazuje sve znakove demokratskog nazadovanja (Castaldo, 2020). U Srbiji su 2020. održani parlamentarni izbori u kojima je uvjerljivu većinu dobila Srpska naredna stranka (SNS). Opozicione stranke su u velikoj mjeri bojkotovale izbore, a i one koje nisu su osvojile zanemariv broj glasova. Uz probleme oko izbora, Srbija se suočila sa netransparentnim odgovorom vlasti na pandemiju. Otkriveno je da je vlada prikrivala informacije o broju smrtnih slučajeva, a medicinski radnici koji su kritikovali ove postupke su se suočili sa disciplinskim postupcima (Freedom House, 2021).

Kad je riječ o održanim izborima, posmatrači su izvjestili o brojnim nepravilnostima tokom kampanje i na sam dan izbora. Formalno, birači u Srbiji uživaju značajan stepen slobode

donošenja političkih odluka bez uplitanja, iako se često navode primjeri utjecaja na političke ishode poput pritiska na radnike u državnim, ali i privatnim firmama, bliskim političkim strukturama. Izborni prag za parlamentarno predstavljanje se ne odnosi na stranke koje predstavljaju etničke manjine (albanske, mađarske i bošnjačke zajednice) koje su osvojile 19 mesta na prethodnim izborima. Ipak, u praksi imaju relativno prigušen glas (Freedom House, 2021).

Žene uživaju jednaka politička prava i imaju koristi od rodne kvote na stranačkim listama. Na izborima održanim u junu 2020., osvojile su 38,8% zastupničkih mesta. Ana Brnabić je postala prva žena i prva homoseksualna premijerka 2017. godine, no kritičari su tvrdili da njen imenovanje osim deklarativnog, nije pokazalo sistemski angažman važan za LGBT+ populaciju. Vučić je ostao dominantna figura u vlasti unatoč ograničenim izvršnim ovlastima predsjednika prema ustavu, stvarajući de facto predsjednički sistem.

Iako je posljednjih godina porastao broj kaznenih postupaka zbog djela korupcije, presude protiv visoko profiliranih pojedinaca su rijetkost. Odgovornost za procesuiranje slučajeva korupcije je podijeljena između različitih javnih tužioca koji obično krive policiju zbog nedostatka dokaza u slučajevima protiv vladinih ministara. Vlada se suočava sa kritikama zbog netransparentnosti u velikim infrastrukturnim projektima i zbog tajnosti javnih tenderskih procedura. Na primjer, detalji o državnom projektu „Beograd na vodi“, koji uključuje izgradnju hotela i luksuznih apartmana i koji je predmet polemike od njegove najave 2012., nisu dostupni javnosti. Također, u avgustu 2020. Međunarodni monetarni fond je upozorio da vladina pomoć Air Srbiji nije bila transparentna.

Unatoč ustavom zagarantovanim pravom o slobodi medija, ono se podriva prijetnjama tužbom ili kaznenim prijavama protiv novinara, nedostatkom transparentnosti u vlasništvu medija, pritiskom na urednike od strane političara i visokim stepenom cenzure. Građani su općenito u mogućnosti organizirati javna okupljanja iako je pokrenut određen broj kaznenih prijava protiv aktivista na skupovima poput „Ne davimo Beograd“ i skupovima protiv Covid-19 mjera (Freedom House, 2021).

Nezavisnost sudstva je ugrožena političkim utjecajem na imenovanja sudaca, a mnoge sudije su prijavile vanjske pritiske u vezi sa svojim presudama. Slučajevi koji uključuju visokoprofilisane osobe i koji su politički osjetljivi, posebno su podložni uplitanjima. Romska manjina je posebno ugrožena diskriminacijom u zapošljavanju, stanovanju i obrazovanju.

LGBT+ osobe se i dalje suočavaju s govorom mržnje, prijetnjama pa čak i fizičkim nasiljem, a počinitelji se rijetko kažnjavaju unatoč zakonima koji se bave zločinima iz mržnje i diskriminacijom.

Tabela 1. Ocjena stanja demokratije u državama regionala

	Bosna i Hercegovina 	Crna Gora 	Srbija
Stanje demokratije u državi	Djelimično slobodna 53/100	Djelimično slobodna 63/100	Djelimično slobodna 64/100
Politička prava	19/40	24/40	22/40
Gradanska prava	34/60	39/60	42/60

Izvor: Prilagođeno iz Freedom House (2021)

Evidentno je da demokratski procesi na Zapadnom Balkanu nazaduju u zadnjim godinama. Kako navodi Karčić (Karčić, 2021) tri su razloga za to: propali procesi tranzicije, ruske i kineske ambicije te naposljetu pandemija korona virusa. Na području Centralne Evrope i Balkana, demokratija nikad nije bila jedina „igra na stolu“. Tri decenije nakon pada komunizma i teških ratova, ideja demokratije kao posljednjeg odredišta je počela gubiti primat koji je imala. Iako mnoge političke elite i dalje deklarativno potvrđuju svoju opredijeljenost ka demokratskim procesima Zapada, nastavljaju konsolidirati svoju moć na etnonacionalističkim narativima, polarizaciji i partnerstvima sa nedemokratskim akterima poput Moskve i Pekinga. Prema Karčićevom zaključku, bez sidra povezanog s zapadnim institucijama, neliberalne demokratije na Balkanu, a možda i u Istočnoj Evropi u cijelosti, vjerovatno će postati norma, a ne iznimka.

2.4. Šta je ekstremizam?

Brojne su definicije ekstremizma, a naučnici na svjetskom nivou se još uvijek nisu usaglasili oko općeprihvaćene. Generalno govoreći, ekstremizmom možemo nazvati svako ponašanje ili mišljenje na granici dozvoljenog, s tendencijom da se ta granica pređe, a što je u suprotnosti s pravnim, običajnim ili kulurološkim normama nekog društva. Samim tim, ekstremizam je nepoželjna pojava, zato što ne korespondira s vrijednosnim sistemom savremene demokratije i

direktno podriva pravnu državu i vladavinu prava (Đorić, 2020). Kao što navodi Đorić on ne poznaje naciju, religiji, rasu i zato ga ne treba isključivo pripisivati nijednoj zajednici ili grupi.

Postoje različiti načini kako se ekstremizam može klasificirati. Na osnovu programsko-ciljne orijentacije njegovog djelovanja se može mapirati krajnji cilj ekstremizma i na osnovu toga profilirati njegov ideološki karakter i vrijednosni sistem. Prema navedenom, ekstremizam se može podijeliti na:

1. Ideološko motiviran ekstremizam: ljevičarski i desničarski;
2. Etno-nacionalistički ekstremizam;
3. Religijski motiviran ekstremizam: zasnovan na interpretacijama tzv. velikih religija i ekstremizam vjerskih sekti.

Ekstremizam se, dalje, može klasifikovati i na osnovu aktera koji izvršavaju ekstremistički akt na: individualni, ekstremizam organizacija, pokreta i grupa, i institucionalni ekstremizam. Prema stepenu nasilnosti razlikujemo nasilni i nenasilni ekstremizam. Prema odnosu ka političkoj sferi razlikujemo politički i nepolitički ekstremizam, dok prema vremenu nastanka razlikujemo „stari“ (odnosi se na period od početka 20. vijeka pa do završetka Hladnog rata) i „novi“ ekstremizam (pokrenut procesom globalizacije i migracijskim kretanjima).

Tabela 2. Vrste ekstremizma

Kriterij za klasifikaciju ekstremizma	Vrsta ekstremizma	Dalje podjele
Prema programsko-ciljnoj orijentaciji djelovanja	1. Ideološki motiviran ekstremizam	1. Ljevičarski ekstremizam 2. Desničarski ekstremizam
	2. Etno-nacionalistički ekstremizam	
	3. Religijski motiviran ekstremizam	1. Ekstremizam zasnovan na interpretacijama tzv. velikih religija 2. Ekstremizam vjerskih sekti
Prema akterima koji izvršavaju ekstremistički akt	1. Individualni ekstremizam 2. Ekstremizam organizacija, pokreta i grupa 3. Institucionalni ekstremizam	
Prema stepenu nasilnosti	1. Nasilni ekstremizam 2. Nenasilni ekstremizam	
Prema broju izvršilaca	1. Individualni ekstremizam 2. Grupni ekstremizam	
Prema vremenu nastanka	1. „Stari ekstremizam“ – odnosi se na period od 20. stoljeća pa sve do završetka Hladnog rata 2. „Novi ekstremizam“ – pokrenut je procesom globalizacije i prevashodno migracionim kretanjima	
Prema državljanstvu izvršioца ekstremističkog akta	1. Domaći („homegrown“) ekstremizam 2. Međunarodni ekstremizam	
Prema odnosu ka političkoj sferi	1. Politički ekstremizam 2. Nepolitički ekstremizam (ekstremizam u sportu, društvu...)	

Izvor: Prilagođeno iz Đorić, M. (2021). *Ekstremizam i nova realnost*.

2.4.1. Porast ekstremizma, etnonacionalizma, desničarskih pokreta i sigurnosni izazovi u vrijeme pandemije Covid-19

Utjecaj Covid-19 pandemije na svijet u 2020. godini je bio višestruk. Svakodnevni život ljudi se dramatično promijenio i malo je vjerovatno da se ove promjene neće zadržati u određenom

obimu. Poduzet je širok spektar odgovora na pandemiju, poput ograničenja kretanja unutar i između država, naredbi i poziva za „ostajanje kod kuće“ te ograničavanja pristupa raznim javnim i privatnim uslugama. Mjere koje ograničavaju kretanje usvojene su kako bi se spriječilo brzo širenje virusa koji je preopteretio zdravstvene sisteme širom svijeta. Međutim, ograničenje kretanja je izazvalo i lančanu ekonomsku reakciju i strmoglav pad brojnih privrednih aktivnosti. Uz svu neizvjesnost koju je virus donio, dolaze i osjećaju nepovjerenje, nezadovoljstva i podijeljenosti. Takvo okruženje predstavlja plodonosno tlo za razvoj ekstremističkih narativa. Nesigurnost u kriznim vremenima podstiče osjećaj da je neko kriv i odgovoran za negativne posljedice koje se osjećaju. Pandemija pogoduje ekstremistima da iskoriste nezadovoljstvo i neizvjesnost podstičući nepovjerenje u vlade, kampanje dezinformacija, nacionalističke sentimente, generalni otpor prema „drugima“ pa i nasilje (Pantucci, 2021).

Sveopće globalne prilike su, sa sigurnosnog aspekta, izuzetno zabrinjavajuće. U prezentaciji Vijeću sigurnosti UN-a na samom početku pandemije, generalni sekretar je izložio ključne tačke u vezi s utjecajem pandemije na globalnu sigurnost i iznio niz zabrinjavajućih područja, uključujući nekoliko pitanja koja se odnose na potencijal eksploracije od strane ekstremista kao što su (Burchill, 2020): 1) gubitak povjerenja u javne institucije kad se smatra da vlade ne odgovaraju adekvatno na virus, 2) nagli pad ekonomije posebno u fragilnim društvima, 3) kontinuirate neizvjesnosti koje pogoduju podjelama, 4) globalna nespremnost može podstaknuti korištenje biohemijskih napada, 5) usporavanje rješavanja konflikata u trenucima kad je to rješavanje najpotrebnije, 6) kontinuirane prijetnje od nasilja i terorističkih napada, i 7) porast ekstremističke retorike, govora mržnje i diskriminacije.

Ekstremističke grupe već godinama uspješno koriste online prostor kako bi promovisali svoje ideje i došli do simpatizera. Izolacija stanovništva tokom pandemije i činjenica da su mjesecima ljudi širom svijeta bili zapravo „zarobljena“ publika u online prostoru, bila je izuzetna prilika da ekstremistički narativi dobiju podršku za svoje ciljeve. Propisane mjere i izolacija dovele su širom svijeta do toga da brojni pojedinci sve više vremena provode na Internetu što dodatno može pogodovati radikalizaciji (Marone, 2021). Ovo se najjednostavnije postiže utjecajem na dinamiku grupe, prebacivanjem krivice na one izvan grupe, korištenjem dezinformacija i teorija zavjere i općenito pokušajima pokazivanja da su njihovi ideološki stavovi ispravni ili bolji.

Dezinformacije su značajan dio ovog cjelokupnog konteksta i nešto što su ekstremisti učinkovito koristili tokom pandemije. Dezinformacije su se bavile izvorom virusa, kriveći širok spektar aktera od država do pojedinaca. Njihova učinkovitost je utoliko velika jer se bave

emocionalnom nesigurnošću koja dolazi u vrijeme krize zbog neizvjesnosti. To se posebno odnosi na ekstremističke ideologije utemeljene na religiji. ISIS, već poznat po svom razvijenom medijskom stroju, inkorporirao je virus u svoj bilten, al-Naba, pozdravljajući ideju da je Bog nametnuo bolne muke nevjernicima i izražavajući nadu da će virus nastaviti uticati na njih, a zaobići vjernike. U Indiji su ekstremistički hinduistički nacionalisti krivicu i odgovornost za virus stavili na muslimansko stanovništvo. Anti-migrantske grupe u Francuskoj i Njemačkoj su dijelile informacije da muslimani namjerno šire virus i da je njegov izvor povezan s azilima i migrantskim centrima. Nadalje, u američkoj državi Teksas napadnuta je azijatska porodica zbog uvjerenja da su oni ti koji šire virus. Zabilježeni su brojni slučajevi anti-semitskih grupa koje su prekidale Zoom događaje uključujući i vjerske ceremonije.

Etnonacionalizam i desničarski ekstremizam pokazuju tendenciju rasta širom svijeta, Evrope i Zapadnog Balkana. Nasljeđe ratova iz devedesetih u bivšoj Jugoslaviji dugo je predstavljalo glavni generator ekstremne desnice koji je služio kao inspiracija nasilju i u drugim državama poput onog na Novom Zelandu iz 2019. inspirisanim zlodjelima koje je počinio haški osuđenik Radovan Karadžić. Ekstremna desnica na globalnom nivou je kroz historiju prolazila kroz mnoge faze intenziteta varirajući od pritajene ksenofobije, ekstremnog nacionalizma pa sve do najbrutalnijih oblika rasizma, fašizma i nacizma. Svaki ekstremizam, pa tako i desničarski, temelji svoju ideologiju na neprijatelju. Tokom pandemije, strahovi, netrpeljivosti, zapaljive retorike i prijetnje sigurnosti su doživjele svoju ekspanziju. Strah od nepoznatog koji je bio očekivan uticao je na širenje desničarskih uvjerenja zbog percepcije o ugroženosti nacije, porodice, ali i brojnih teorija zavjere koje su pratile takav narativ. Vlade širom svijeta su, fokusirajući sve resurse na odgovor na zdravstvenu pa kasnije i ekonomsku krizu, stavile u treći plan odgovor na rast svih oblika ekstremizma što je pogodovalo njihovom jačanju.

U budućnosti, borba s ekstremizmom ojačanim u kontekstu Covid-19 neće dolaziti samo od vladinih pristupa koji se temelje na sigurnosnim ili zakonskim pristupima. Od društvenih mreža se ne može očekivati da identifikuju i otklone sav ekstremistički sadržaj. Učinkoviti odgovor na jačanje ekstremističkih ideologija treba doći od više aktera, počev od vlade i javnog, preko privatnog sektora do lokalnih zajednica. Budući da pandemija i njen utjecaj neće nestati u bliskoj budućnosti, neophodno je osigurati da odgovori na nju ne nastave podsticati ekstremizam.

2.4.2. Porast ekstremizma i etnonacionalizma na Zapadnom Balkanu

Kroz historiju se pokazalo da u vrijeme velikih kriza se pojedinci obično okreću zajednici s kojem se identificiraju. Kao što kaže Đorić (Đorić, 2021), to se najbolje vidjelo povlačenjem pojedinaca unutar zone komfora granica svojih država. U takvoj konstellaciji društvenopolitičkih odnosa, došlo je do jačanja nacionalističke retorike, a podjela na kategorije „mi“ i „oni“ je dobar osnov za jačanje ekstremnog nacionalizma. Pandemija korona virusa je već ostavila mnogostrukе sigurnosne posljedice kako na globalnom nivou tako i na prostoru Zapadnog Balkana, od kojih je neke od najvidljivijih jačanje desničarskog ekstremizma i porast etnonacionalniza. Ovo ne iznenaduje imajući u vidu da su krizna vremena pogodan period za rađanje destruktivnih i ekstremističkih ideja, a da je, kao post-konfliktno društvo, Zapadni Balkan izuzetno pogodan prostor za generiranje ovakvih narativa. Nacionalizam kao vodeća ideologija devedesetih godina uspio je da u politici, ali i u društvu, nametne jednu vrstu dihotomije kao pogled na svijet. Nacionalno pitanje postaje osnovna osa svake političke i društvene diskusije, a odgovarajući akteri mogu se samo svrstati s jedne ili druge strane (Tomić, 2009). Pandemija, kroz podsticanje osjećaja straha, zabrinutosti i neizvjesnosti, samo je pogodovala njihovom jačanju.

Generatori ekstremizma u BiH, Crnoj Gori i Srbiji su razni. Dugo vremena, pa i sad, ekstremna desnica i etnonacionalizam su se integrirali na strahu od drugih skupina. U Srbiji su to bili strah od Albanaca, Hrvata, Bošnjaka, u Crnoj Gori su to dominantno prisutni srpski i crnogorski nacionalizam, dok je u BiH, zbog njenih specifičnost, situacija i najkompleksnija. Kad se govori o uspjesima desničarskih ideologija i desničarskih stranaka, smatra se da su neki od razloga pozicija, taktike i strategija *mainstream* političkih stranaka, izborni sistem, jaka nacionalna manjina izvan matične zemlje ili nacionalna manjina unutar zemlje s jakom političkom zastupljenosću, zajedno s komplikovanim procesom evropskih integracija zemlje ili ponekad osjećajem „sramote“ u kontekstu eksternih, međunarodnih varijabli (Jureković & Ejdus, 2016).

Specifičnost srbijanske ekstremne desnice je njena povezanost s fudbalskim huliganima koji su nerijetko dio grupa koje državni organi identificiraju kao kriminalne. Prema nekim procjenama, u Srbiji postoji oko 30 aktivnih ekstremističkih grupa koje u prosjeku imaju oko pet članova. Ovdje ne treba zanemariti značajan broj sljedbenika i simpatizera koji ove grupe imaju. Sa pandemijom Covid-19 u Srbiji je počeo da jača antivakserski/antimaskerski pokret, koji se povremeno približavao ekstremnim desničarima. Nadalje, karakteristično kako za Srbiju tako i

za BiH, migrantska kriza je dodatno inspirisala ekstremne desničarske ideologije koje su se sebe vidjele pred zadatkom da odbrane svoju naciju ili etnički skupinu (Klačar & Đorić, 2021).

Smanjenje rasta radikalizma je prioritet vlada širom svijeta. Motivi za pridruživanje ekstremističkim organizacijama mogu biti različiti i često individualni i kompleksni, čineći time kreiranje preventivnih strategija izuzetno teškim poslom (Richardson et al., 2017). U proteklim godinama, posebno podstaknute odlascima građana Zapadnog Balkana na strana ratišta, države regiona su učinile brojne napore u kreiranju državnih strategija i akcionalih planova za borbu protiv nasilnog ekstremizma i terorizma. Ipak, česta kritika koja se nameće je fokus na religijskom ekstremizmu i zanemarivanje ostalih oblika ekstremizma. Srbija prepoznaće u svom regulatornom okviru opasnost od terorizma i, u manjoj mjeri, od nasilnog ekstremizma. Stoga, država je 2017. godine usvojila četverogodišnju Nacionalnu strategiju za sprečavanje i borbu protiv terorizma, uz prateći Akcioni plan koji prepoznaće četiri prioritetne oblasti: 1) prevencija terorizma, nasilnog ekstremizma i radikalizacije koji vode u terorizam, 2) zaštita, uočavanje i oticanje prijetnji od terorizma i slabosti u sistemu, 3) krivično gonjenje terorista uz poštovanje ljudskih prava, vladavine prava i demokratije, i 4) odgovor sistema u slučaju terorističkog napada. Nova strategija bit će usvojena naredne godine.

Bosanskohercegovačka realnost kada su u pitanju ekstremistički pokreti, posebice jačanje etnonacionalizma i ekstremne desnice, usko je vezano uz situaciju u Srbiji. Po završetku rata, BiH je ostala visoko polarizovano društvo sa, često se čini, nepremostivim razlikama. Više od dvije decenije, Bosanci i Hercegovci se bora sa traumom i nepovjerenjem koje prolazi iz brutalnog neprijateljstva među komšijama. Sve ovo doprinosi jačanju krajnje desnice u BiH i intenziviranju njenog djelovanja. Iako je posljednje dvije decenije većina sigurnosnog i političkog fokusa bila na islamskim ekstremistima i povratnicima sa stranih ratišta, desničarske grupe su itekako ojačale svoje prisustvo. S kompleksnom i slabom centralnom vladom, okružena ne uvijek prijateljski nastrojenim komšijama, BiH je postala veoma atraktivno područje za jačanje desnog ekstremizma (Karčić, 2021). Ono što predstavlja dodatni problem je što, iako krajnje desne stranke nisu zastupljene u državnom ili entitetskim parlamentima, njihove ideje nerijetko propagiraju glavne političke stranke, posebno u slučaju revizionizma historije ili negiranja međunarodno presuđenih slučajeva. Dodatno, svakodnevno nedobronamjerno miješanje komšija sa istoka ili zapada dodatno daju na značaju ovim idejama i doprinose dubokoj polarizaciji različitih etničkim grupa u BiH. Istupanja srpskog ministra Aleksandra Vulina o neophodnosti stvaranja „srpskog sveta“ ili premijera Zorana Milanovića o BiH kao „predzadnjoj rupi na svirali“, samo su neki od primjera.

Kako se navodi u istraživanju (Turčalo & Karčić, 2021) o historijskom revizionizmu i negiranju genocida, BiH danas nailazimo na primjere revizionizma Drugog svjetskog rata kod sve tri etničke skupine bilo da se radi o Ravnogorskom pokretu i skupovima u čast četničkog vođe Draže Mihailovića, nasljeđa nacističke NDH i ustaškog pokreta, ili identifikacije s „Handžar“ divizijom od strane Bosanskog pokreta nacionalnog ponosa (BPNP). Pored ovih primjera, Balkanska istraživačka mreža (BIRN) identificirala je „različite grupe skinheada“, od kojih su neke „bliske fudbalskim huliganima“, uključujući Krv i čast, Borbu 18 i BPNP (Kuloglija, 2021), što opet, dosta podsjeća na karakteristike krajnje desnice u Srbiji i njenu povezanost sa sportskim terenima. Na primjer, transparentni „Ruka ruci – nismo Turci“ ili „Nož, žica, Srebrenica“ svakodnevница su na utakmicama banjalučkog Borca.

Narativi krajnje desnice u BiH snažno se oslanjaju na historijski revizionizam i negiranje genocida što ne iznenađuje imajući u vidu ulogu Drugog svjetskog rata u njihovim ideologijama (Turčalo & Karčić, 2021). Primjetno je da najveće stranke bosanskih Srba minimiziraju ili pogrešno tumače uloge antifašističkih partizanskih snaga u oslobođanju BiH, a negiraju saradnju četničkih snaga sa fašističkim okupatorima. Također, negiranje genocida u Srebrenici je uvijek igralo dominantnu ulogu u njihovojoj politici. Ovakav ekstremizam zasigurno je prisutan i među dijelom hrvatskih predstavnika koji umanjuju ustaške zločine i slave Herceg Bosnu, kao i dijelom bošnjačkih predstavnika koji imenuju škole po nacionalističkim kolaboratorima.

Kada je riječ o strateškom okviru, BiH je jedina od šest zemalja Zapadnog Balkana koja nema sačinjenu novu strategiju o prevenciji i borbi protiv terorizma, a prethodna je istekla 2020. godine. U trenutku pisanja ovog rada radna grupa za izradu nove strategije za period od 2021. do 2026. je imenovana i radi na izradi spomenutog dokumenta.

Povratak idejama iz devedesetih godina nije zaobišao ni Crnu Goru, a jačanje srpskog i crnogorskog nacionalizma, čini se, da nikad nije bilo prisutnije nego u posljednjih godinu dana. Od proglašenja svoje nezavisnosti, Crna Gora je koračala putem napretka posebno kada je riječ o njenom procesu pridruživanja Evropskoj uniji, ali i izgradnji odnosa sa susjednim državama, prvenstveno misleći na BiH, Kosovo i Albaniju. Odnos sa Srbijom, iako uvijek izazovan, do 2018. godine je bio u takozvanoj fazi mirovanja. Problemi eskaliraju pokretanjem procedure za usvajanje Zakona o slobodi vjeroispovijesti, kada Crna Gora postaje najaktuelnija tema u srpskim tabloidima koji su povezani sa tamošnjom vlasti. Ovaj čin će se kasnije odraziti i

na promjenu vlasti u Crnoj Gori nakon trideset godina. Nepodijeljena su mišljenja da je kroz organizaciju litija protiv Zakona o slobodi vjeroispovijesti Srpska pravoslavna crkva (SPC) značajno doprinijela da Demokratska partija socijalista (DPS) izgubi na izborima. Taj period su u značajnoj mjeri obilježili porast etnonacionalističke retorike, revizija historije, želja za klerikalizacijom društva i netrpeljivost prema manjinama. Bez sumnje, stvoreno je paralelno političko liderstvo u likovima crkvenih poglavara i oni su postali dio političke svakodnevnice.

Kako se navodi u izvještaju o porastu etnonacionalizma (Kovačević & Koprivica, 2021), u Crnoj Gori se, kao i u drugim državama u regionu, početkom devedesetih godina dogodio prvi val revizije historijskih činjenica u odnosu na događaje iz Drugog svjetskog rata i perioda socijalizma. Početkom 2000-ih uslijedio je drugi, značajniji i uspješniji, val revizije koji je obuhvatio, pored revizije događaja iz Drugog svjetskog rata, i reviziju historije prve polovine devedesetih godina prošlog stoljeća. Uslijedio je period revizije historije kroz rehabilitaciju i afirmaciju kolaboracionista i ratnih zločinaca, a nisu bile rijetke ni zloupotrebe djece u školama za potrebe jačanja etnonacionalizma. Istraživanje koje je sproveo De Facto 2020. pokazuje da postoji duboka podijeljenost među crnogorskim stanovništvom o ovim temama i da je historijski revizionizam u punom zamahu. Na pitanje ko je u pravu bio tokom Drugog svjetskog rata, 37,7% je kazalo da smatra da niko nije bio u pravu dok 32,1% nema stav prema tom pitanju. Gotovo četvrtina (24,4%) je navela partizane, 3,4% četnike a 2,3% zeleničare. Činjenica da 70% građana ne zna, ili se ne izjašnjava o tome ko je bio u pravu u Drugom svjetskom ratu, dok je 13. juli, Dan ustanka protiv fašizma, najznačajniji crnogorski praznik jasno nam govori da je revizija historije uspješno sprovedena i da su etnonacionalistički ciljevi uspješno realizirani. Podaci pokazuju podijeljenost i u odnosu na genocid u Srebrenici, pa na primjer 42,2% ispitanika smatra da bi trebalo obilježavati Dan sjećanja na žrtve u Srebrenici, 44,4% se ne slaže sa tim dok 13,4% nema stav po tom pitanju. Skoro četvrtina ispitanika (23,6%) ne smatra da je u Srebrenici 1995. godine počinjen genocid. Slična je situacija u odnosu na operaciju Oluja, pa 39,5% smatra da bi trebalo obilježavati Dan sjećanja na žrtve operacije Oluja, 47,6% da ne bi dok je 12,9% neopredijeljenih. Svaki peti ispitanik (21,5%) ne smatra da je Crna Gora učinila pravu stvar kada se izvinila za ratne zločine Hrvatskoj.

Fenomen nasilnog ekstremizma i radikalizma je u Crnoj Gori tretiran Strategijom suzbijanja nasilnog ekstremizma 2016-2018. godine, sa pratećim Akcionim planom, nakon čega je donijet prelazni Akcioni plan za 2019. godinu. U februaru 2020. godine usvojena je Strategija prevencije i suzbijanja radikalizacije i nasilnog ekstremizma za period 2020-2024. godine.

Porast desničarskih ideologija ide u korak sa porastom stranog utjecaja i politički motiviranim aktivnostima koje služe da destabiliziraju demokratske procese na određenom području. To je očito iz ruskog primjera podrške i saradnje sa nacionalističkim strankama u Njemačkoj, Francuskoj, Austriji, Grčkoj, Italiji Mađarskoj i drugim državama. Mnoge od ovih stranaka se protive NATO savezu, imaju netrpeljivosti prema evropskim integracijama i cilj im je oslabiti EU institucije, što je projekcija cilja koji ima Moskva. O stranom utjecaju će biti više govora u nastavku.

2.5. Fenomen stranih utjecaja

Već dugi niz godina je poznato da globalizacija mijenja značenje moći, ali je izuzetno teško definisati ovu promjenu, a još teže izmjeriti je. Moć jedne države ne ogleda se samo u materijalnim mogućnostima poput bruto domaćeg proizvoda (BDP) ili njenih izdvajanja za odbranu. Važan izvor moći predstavlja i to koliko je država u položaju da utječe na druge kroz ekonomsku trgovinu, vojne transfere i članstvo u regionalnim i globalnim institucijama. Dvadeseto stoljeće je bilo stoljeće SAD-a, ne samo zato što su Sjedinjene Države izašle kao pobjednice iz dva svjetska rata, nego jer je i veliki dio ostatka svijeta prihvatio tradicionalne američke vrijednosti kao što su kapitalizam i demokratija. Danas, situacija izgleda umnogome drugačije. SAD još uvijek imaju vodeću ulogu u globalnom poretku, ali se njihov udio smanjuje. Neće iznenaditi da se kao pobjednik u posljednjoj deceniji pojavljuje Kina koja ubrzano širi svoj uticaj kako njena ekonomска snaga jača. Prema mjerenu indeksa strane bilateralne moći (FBIC) razvijenog od strane američkog Atlantskog vijeća, kineski uticaj je nadmašio SAD u Africi, a u posljednjih nekoliko godina predstavlja ozbiljnu prijetnju da to učini i u drugim područjima.

Kreatori politika, stručnjaci i naučnici su uglavnom saglasni da moći i utjecaj proizilaze ne samo iz vojnih sposobnosti nego se sprovode kroz mreže ekonomskih, političkih i sigurnosnih interakcija koje uključuju kako državne, tako i nedržavne aktere. Utjecajne države su u stanju da učinkovito šire svoj instrument utjecaja kako bi izmijenile uvjerenja i ponašanja drugih država. Upravo je ta sposobnost centar učinkovite državne uprave – ona koja štiti i promovira nacionalne interese u današnjem globalnom svijetu. Koncepti utjecaja i moći su predmet međunarodne naučne literature, ali trenutna realnost teško uspijeva objasniti razliku između dva pojma. Prema Moyeru, (Moyer et al., 2018) pojam utjecaja u međunarodnim odnosima je širi od pojma moći te uvodeći vlastiti koncept utjecaja razlikuje tri škole mišljenja.

Prva škola mišljenja posmatra utjecaj i moć kao sinonime i tvrdi da se ova dva pojma ne mogu razlikovati. Ova perspektiva, koju je izvorno zastupao Max Weber, moć i utjecaj posmatra kao predmete „vršenja nad drugim osobama“, odnosno „sposobnost pojedinaca ili grupe za postizanje vlastitih ciljeva ili ciljeva u čijem im ispunjenu drugi pokušavaju spriječiti“. Istaknuti teoretičari moći kao što su Robert A. Dahl, Steven Lukes i David A. Baldwin, pristalice su ovog stajališta, tvrdeći da se koncepti utjecaja i moći jednostavno odnose na sposobnost aktera A da natjera aktera B da „učini nešto što akter B inače ne bi učinio“ i da se koncepti utjecaja i moći mogu posmatrati kao sinonimi. Druga škola mišljenja, iako umnogome saglasna s prvom, razlikuje se u mišljenju da su moć i utjecaj sinonimi. Prema ovom pogledu, moć je nešto što se može posjedovati, dok je utjecaj nešto što se može izvršiti. Autori poput Hans Morgenthaua i Kenneth N. Waltza pristalice su ovog stajališta i tvrde da materijalne mogućnosti države igraju ključnu ulogu u njenoj sposobnosti da utiče na ponašanje drugih država. U konačnici, treća škola mišljenja, konceptualizira utjecaj kao silu koja se pretvara u moć kada je akter A uspješno koristi kako bi modificirao ponašanje aktera B. Ovo stajalište stavlja moć i utjecaj u hijerarhijski odnos gdje je utjecaj opći pojam, a moć je svjesna manifestacija utjecaj. Ono pristaje na ideju da akter može posjedovati utjecaj ukoliko upravlja resursima i izvorima utjecaja (bilo prirodnim, vojnim ili relacijskim), ali tvrdi da akter ne može imati moć ukoliko nema sposobnost da svoje izvore utjecaja uspješno usmjeri ka postizanju željenih rezultata. U kontekstu međudržavnih odnosa, utjecaj proizlazi iz kombinacije dva faktora: pristupa resursima koji država ima, relacijske dinamike specifične za određene države uključujući i atraktivnost države.

Na globalnom nivou, prema istraživanju provedenom 2016. godine (Moyer et al., 2018) utjecaj je koncentriran u rukama nekolicine, a samo deset država posjeduje oko polovice svjetskog utjecaja. Na čelu ove liste su SAD sa 11 procenata, slijede Njemačka i Francuska sa 9 odnosno 7 dok je na četvrtom mjestu Kina sa oko 6 procenata. Generalno govoreći, članice Evropske unije i Ujedinjeno Kraljevstvo su dobro pozicionirane u FBIC-ovom indeksu zbog visokog nivoa svoje kontinentalne međuvisnosti i čine pet od sedam preostalih deset najboljih (Italija, Ujedinjeno Kraljevstvo, Nizozemska, Španija i Belgija). Rusija se nalazi na osmom mjestu sa 4% svjetskog utjecaja. Utjecaj SAD-a je široko i ravnomjerno raspoređen širom svijeta s najnižim regionalnim utjecaj u Južnoj i Srednjoj Aziji. Države EU u ovoj raspodjeli imaju više od polovice ukupnog utjecaj u Evropi. Kineski utjecaj je relativno ravnomjerno raspoređen po cijelom svijetu, iako su njegovi najveći udjeli u istočnoj i jugoistočnoj Aziji i Africi. Najveći dio ruskog utjecaja je u Evropi, a drugi po veličini je u Južnoj i Srednjoj Aziji. Općenito

govoreći, stepen do kojeg su SAD i Kina uspjeli diverzificirati svoj utjecaj širom svijeta stavlja ih na vodeće mjesto ispred njihovih evropskih i ruskih kolega u smislu da utiču na države širom svijeta.

Tabela 3. Indeks strane bilateralne moći iz 2016. godine

Br.	Država	Globalni udio
1.	Sjedinjene Američke Države 	11,2 %
2.	Njemačka 	8,6 %
3.	Francuska 	6,9 %
4.	Kina 	6,0 %
5.	Italija 	4,9 %
6.	Ujedinjeno Kraljevstvo 	4,5 %
7.	Nizozemska 	4,2 %
8.	Rusija 	4,0 %
9.	Španija 	3,4 %
10.	Belgija 	2,4 %

Izvor: Prilagođeno iz Moyer, J. D., Sweijs, T., Burrows, M. J., & van Manen, H. (2018). *Power and Influence in a Globalized World.*

2.5.1. Ispreplitanje stranih utjecaja na Zapadnom Balkanu

Zapadni Balkan je oduvijek bio zona suparništva velikih sila. Smanjenje američkog interesiranja i djelovanja u regionu, neuspjeh Evropske unije da ga zamijeni, zasićenost država regiona sporim procesom proširenja Unije i promjene u globalnoj geopolitičkoj ravnoteži snaga, stvorili su prostor da nezapadni akteri ojačaju svoju prisutnost u regionu. Kina, Rusija, Turska i zemlje Zaljeva, povećale su svoj utjecaj u posljednjoj deceniji i pokušale predstaviti alternativu pro-zapadnoj orijentaciji regije kroz ekonomске, političke, kulturne i vjerske poluge. Međutim, obim i priroda njihovih angažmana se značajno razlikuju, a njihov ekonomski utjecaj se nerijetko preuveličava. Iako lokalno stanovništvo na njih često gleda pozitivno, zasigurno je da nijedan od navedenih aktera ne pruža stvarnu alternativu evropskom putu Zapadnog Balkana. Ipak, budući da se regionalne i globalne tenzije međusobno nadopunjaju, a nezapadni akteri vješto iskorištavaju mnoge lokalne ranjivosti, nema sumnje da njihove aktivnosti mogu usporiti evroatlantske integracije ili ugroziti stabilnost regije. Međutim, ruska invazija na Ukrajinu iz februara 2022. imat će utjecaj na geopolitičku dinamiku i pokazano jedinstvo zapadnih aktera u ovom slučaju zasigurno će utjecati i na sigurnosnu i političku dinamiku regiona. U trenutku pisanja ovog rada je još uvijek rano govoriti o konkretnom utjecaju i posljedicama po Evropu i Zapadni Balkan.

Zapadni Balkan na mapi Evrope je jedna od njenih posljednjih regija koja nije integrisana u Evropsku Uniju kojom je geografski okružena. Zajedno s Albanijom, pet od sedam država nastalih raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) – Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Kosovo, Sjeverna Makedonija i Srbija – i dalje su na pragu EU, težeći da se pridruže, ali još uvijek s dalekim izgledima za članstvo. Izuzimajući Crnu Goru i Sjevernu Makedoniju, koje su se pridružile NATO savezu, ostale države regiona ostaju izvan Zapadnog saveza i njegovog okvira kolektivne sigurnosti. Ovakav geopolitički kontekst, uz različita, ali jednako problematična, unutrašnja pitanja zemalja Zapadnog Balkana kao što su osporavani legitimitet, etničke tenzije, autoritarne tendencije, politički zastoji, slabe ekonomске prilike, raširena korupcija i nerazvijena vladavina prava, ostavili su regiju izloženu utjecaju i uplitaju nezapadnih aktera.

Od 1990-ih, ključni eksterni igrači na Zapadnom Balkanu bile su Sjedinjene Države i Evropska Unija, uz posebnu istaknutost nekih od tadašnjih država članica kao što su Njemačka, Austrija, Italija i Velika Britanija. Sve zemlje Zapadnog Balkana uglavnom su orijentirane prema Evropi

i teže pridruživanju EU uz različite, ali stabilne procente podrške od strane građana. Prema podacima iz IRI-evog istraživanja iz 2020. godine 76% građana BiH, 74% građana Crne Gore i 50% građana Srbije izjavili su da bi glasali za pridruženje EU (IRI, 2020). Neke od država su već otvorile pregovaračka poglavila dok druge imaju status kandidata ili potencijalnog kandidata. EU je ujedno i najveći trgovinski partner zemalja Zapadnog Balkana s prosječnim udjelom od oko 75% njihove ukupne vanjske trgovine. Države regiona također blisko sarađuju s NATO savezom, a, s izuzetkom Srbije, neke su već članice Saveza (Crna Gora i Sjeverna Makedonija) ili teže pridruživanju. Intenzitet utjecaja Sjedinjenih Država se mijenja, ali su kontinuirano prisutne u raznim inicijativama za sigurnost, vanjsku politiku i razvojnu pomoć. Njihova aktivna uloga u humanitarnoj pomoći i mirovnih pregovorima u BiH, kao i uloga 1999. u okončanju sukoba na Kosovu te pomoći pri poslijeratnoj obnovi putem Američke agencije za međunarodni razvoj (USAID), bila je od presudnog značaja. Pored tradicionalnih diplomatskih odnosa i ekonomskih veza, prisutnost SAD-a u regionu je vidljiva kroz podršku lokalnim nevladinim organizacijama i medijima od strane različitih privatnih ili državnih organizacija poput Nacionalne zadužbine za demokratiju (NED), Međunarodnog republikanskog instituta (IRI) i Nacionalnog demokratskog instituta (NDI). Međutim, zbog promjene prioriteta i pomicanja geopolitičkih interesa od početka 2000-ih, SAD su značajno smanjile svoj angažman u regiji u velikoj mjeri su prenijele odgovornost za jačanje regionalne stabilnosti i demokratije na EU. Budući da je Balkan uvijek bio zona rivalstva velikih sila, sve manje američko sudjelovanje i neuspjeh EU u njegovoj zamjeni te promjene u globalnoj ravnoteži geopolitičke moći stvorili su prostor za druge igrače (Chrsová et al., 2019).

Rusija ima bogate historijske veze sa Zapadnim Balkanom još iz 18. stoljeća i uživa velik utjecaj posebno među Srbima, Crnogorcima i Makedoncima. Zapadni Balkan samo je jedno od mnogih područja sukoba između Rusije i Zapada danas. Dvije karakteristike ove geopolitičke bitke specifične za region su opće razočarenje Zapadom i slavenske/pravoslavne identitetske veze s Rusijom. Kako navodi Metodieva (Metodieva, 2019), koristeći prednost antizapadnih sentimenata, Rusija promoviše alternativnu ideju pravoslavno-slavenskog bratstva, koja je jeftin, ali ipak učinkovit način utjecaja na ciljane zajednice. Od dolaska na vlast, Vladimir Putin je nastojao učvrstiti svoju tradicionalnu ulogu zaštitnika pravoslavnog kršćanstva, čvrsto podržavajući Srbiju u sporu oko Kosova i pružajući pomoći pro-ruskom vodstvu Republike Srpske. Uspostavljajući bliske veze s različitim srpskim nacionalističkim organizacijama, Rusija može značajno doprinijeti pogoršanju etničkih napetosti u BiH, na Kosovu, u Crnoj Gori ili Sjevernoj Makedoniji. Da bi dodatno povećala svoju važnost, Rusija koristi svoju poziciju u međunarodnim tijelima poput Vijeća za implementaciju mira (PIC) u BiH i Vijeća sigurnosti

UN-a, na promjer blokirajući Kosovo da se pridruži UN-u. Rusija se snažno protivi integraciji regije u NATO, koji smatra svojim nespornim protivnikom, a direktno se dovodi i u vezu s pokušajem puča u Crnoj Gori 2016. koji je imao namjeru da osuđeti pristupanje Crne Gore NATO alijansi. Protivljenja oko proširenja EU su nešto suptilnija i tiša, ali Rusija svakako ima za cilj širenje konfuzije i nezadovoljstva sa Zapadom i pozicioniranjem sebe kao alternative zapadnoj dominaciji. Zemlje Balkana postale su meta lažnih vijesti koje potiču iz Rusije uz učešće lokalnih ogranaka ruskog Sputnjika ili Rusije danas. Kombinacijom ovih strategija i tehnika utjecaja, Rusija je u mogućnosti ostvariti relativno značajan utjecaj unatoč svojoj ograničenoj ekonomskoj prisutnosti u regiji (Chrsová et al., 2019). Snažan i široko rasprostranjen utjecaj Rusije u BiH potvrđen je reakcijama u regionu nakon invazije Rusije na Ukrajinu. Iako su sve tri države podržale Rezoluciju UN-a kojom se osuđuje ruska invazija na Ukrajinu, svjedočili smo otvorenoj podršci Rusiji od strane dijela građana u ovim državama. Tako su na ulicama Podgorice i Beograda održani protesti na kojima se veličala ruska agresija i skandirala imena ratnih zločinaca poput Ratka Mladića.

Pored Rusije, još jedna država koja ima izuzetno bliske veze s Balkanom zahvaljujući 500 godina dugoj osmanskoj vlasti nad regijom, je Turska. Kao zemlja kandidatkinja za članstvo u EU i dugogodišnja članica NATO-a Turska je imala važnu ulogu u stabilizaciji regiona nakon ratova iz devedesetih. Od ranih 2000-ih, nakon što je Stranka pravde i razvoja (AKP) došla na vlast, Turska je počela slijediti novu, višedimenzionalnu i proaktivnu vanjsku politiku. Uvela je svoj pristup „meke moći“ na Balkanu, koristeći brojne vladine institucije kao što su Turska agencija za saradnju i koordinaciju (TIKA) ili Institut Yunus Emre, kao i Direktorat za vjerska pitanja (Diyanet), univerzitete, i medije na lokalnim jezicima koje podržava Turska. Utjecaj turskih aktivnosti je pojačan porastom popularnosti turske kulture, posebno kroz TV serije koje promovišu savremeni način „turskog modela života“. Turska je također ojačala svoju regionalnu sigurnost, političku i ekonomsku prisutnost, a cilj joj se pozicionirati kao posrednik u regionu. Zapadna percepcija turskog utjecaja na Balkanu se s vremenom značajno promijenila, postajući sve sumnjičavija prema autoritarnim tendencijama predsjednika Recep Tayyipa Erdoganog. Represija nad Erdoganovim protivnicima nakon neuspjelog puča protiv njega 2016. godine, što je najvažnije pripadnika pokreta Fetullah Gulen optuženih za organizaciju puča, kao i pojačana državna kontrola medija i drugih oblasti građanskog života označili su prelomnu tačku za odnose Turske i Zapada. Na Zapadnom Balkanu sve je češća kritika Erdoganove politike zbog pritiska na lokalne vladajuće elite da zatvori gulenističke škole i organizacije i izruči Erdoganove protivnike koji se nalaze u regiju.

Za razliku od Rusije i Turske, kineske veze sa Zapadnim Balkanom bile su historijski ograničene na održavanje diplomatskih veza s komunističkim režimima u Jugoslaviji. Stoga je aktivno prisustvo Kine na Balkanu relativno noviji fenomen, ali koji neprestano raste tokom posljednjih deset godina. Kina je bez sumnje posljednjih godina jačala svoj angažman na Zapadnom Balkanu. Zemlje regiona su prihvatile neke kineske infrastrukturne projekte, a saradnja se dodatno ubrzala stvaranjem inicijative „16 + 1“ 2012. godine i aktivnom vanjskom politikom Xi Jinping-a kroz Inicijativu Pojas i put (BRI). Na bilateralnom nivou, države Zapadnog Balkana su intenzivirale diplomatske odnose i međusobnu razmjenu s Kinom. Obim trgovine i ulaganje su značajno rasli, iako im je startna pozicija bila na niskom nivou, a kineske firme su svakodnevno pokazivale interes za strateški važna ulaganja u regionu (Pavlićević, 2019). Zapadni Balkan nije vezan regulatornim okvirom EU, što Kini olakšava primjenu svoje poslovne prakse za razliku od nekih ostalih država koje su dio iste inicijative. U ovim procesima granica između političkog i ekonomskog je često zamagljena, a korupcija na visokom nivou sveprisutna. Nadalje, kineski projekti u regionu nose sa sobom zaduženja koja nisu transparentna, česte odgode, sumnje u ekonomsku svrshishodnost i strahove da će zemlje regiona zapasti u takozvanu „zamku kineskog duga“.

U nastavku bit će dat pregled utjecaja koji se u literaturi označava malignim, zbog podrivanja demokratskih procesa u državama, u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji.

2.5.2. Utjecaj stranih aktera u Bosni i Hercegovini

Period poslije pada aprilskog paketa označio je period stagnacije u napredovanju, a posljednjih nekoliko godina BiH kontinuirano tone u krizu koja nadilazi tradicionalne političke, sigurnosne, ekonomske i društvene probleme zemlje. Dejtonski mirovni sporazum, koji je trebao predstavljati prelazno rješenje, na snazi je od svog donošenja i njegova složena postavka nije uspjela zadovoljiti potrebe niti jedne od tri glavne etničke grupe u BiH, a još manje potrebe onih koji se ne svrstavaju niti u jednu od ovih grupa. Stoga, ne iznenađuje što danas lideri Bošnjaka, Hrvata i Srba napuštaju dejtonski politički projekt i svoju pažnju fokusiraju na vlastite uske etničke interese.

Nakon posljednjih Općih izbora, 2018. godine, politička scena u zemlji je pred kolapsom, jer vlade, parlamenti i institucije na gotovo svim nivoima vlasti su usporeni (ako ne i blokirani) političkim svađama, populističkom i nacionalističkom retorikom. Korupcija je i dalje duboko

ukorijenjena u bosanskohercegovačko društvo, etničke i političke tenzije su raširene među medijima, nevladnim organizacijama i građanima. U ovom dugotrajnoj političkoj krizi ne čudi da je put BiH ka članstvu u EU blokiran. Zaokupljena brojnim unutrašnjim i vanjskim problemima poput borbe s pandemijom koronavirusa, BREXIT-om, neizvjesnosti oko globalnih rastućih napetosti između SAD-a, Kine i Rusije, čini se da EU nije ni svjesna razmjera krize u BiH i ne zna kako djelovati u pravcu njenog rješenja. Država se suočava sa brojnim korupcijskim aferama, porastom nacionalističke retorike i novim prijetnjama o odcepljenju RS-a uslijed nametanja Zakona o zabrani negiranja genocida od strane OHR-a, migracijskom krizom koja traje već nekoliko godina, odljevom mozgova i sposobne radne snage te brojnim drugim izazovima.

Nedostajuća EU perspektiva i sve manji utjecaj Sjedinjenih Država, kao i promjene na globalnoj sceni, omogućili su posljednjih godina jačanje ostalih stranih utjecaja u BiH. Iako je podrška građana procesu evropskih integracija i dalje na visokom nivou, nepostojanje koherentne EU inicijative nastaviti će gurati BiH i ostatak regionala prema alternativnim aranžmanima, uključujući i moguće zbližavanje s drugim silama poput Kine, Rusije i Turske (Chržová et al., 2019).

Odnosi s Rusijom

Svoju prisutnost u regiji Rusija je izgrađivala gotovo isključivo na temelju bliskih veza sa Srbima, kako u Srbiji tako i u BiH, od kojih mnogi vide Rusiju kao svog saveznika. Početkom 2000-ih ruski interes za region jača, posebno nakon što su SAD podržale nezavisnost Kosova 2008. godine, a međunarodna rasprava o statusu Kosova premještena iz UNSC-a u dijalog pod vodstvom EU 2011. godine, zaobilazeći tako rusko sudjelovanje. U godinama koje su uslijedile Rusija je svoje prisustvo u BiH jačala kroz saradnju s liderom bosanskih Srba, Miloradom Dodikom. Iako se nerijetko smatra da Kremlj nema posebnu strategiju prema BiH, već želi iskoristiti ovaj prostor kao pijunski u svojoj globalnoj utakmici sa Zapadom, da zabrinjavajuće namjere postoje postalo je jasno 2014. godine kada je Rusija bila suzdržana od glasanja u Vijeću sigurnosti UN-a za redovno produženje mandata mirovne misije pod vodstvom EU u BiH. Početkom 2016. Rusija je podržala kontroverzni referendum o održavanju dana Republike Srpske, praznika koji je ranije zabranio Ustavni sud BiH zbog implicitne diskriminacije nesrpskog stanovništva. Međutim, Rusija je također zauzimala i oprezne stavove kako bi spriječila Dodika da zagovara punu nezavisnost Republike Srpske. U decembru 2016. i junu

2018. pridružila se potpisivanju zajedničkog saopštenja od strane Vijeća za implementaciju mira u kojima se navodila da nijedan od dva entiteta nema pravo na secesiju.

S druge strane, Moskva zasigurno predstavlja remetilački faktor zbog otvorenog pružanja podrške nacionalističkim idejama u entitetu Republike Srpske. Osim susreta s Putinom, Dodik je gost na brojnim drugim političkim, poslovnim i kulturnim događanjima organizovanim u Rusiji. Za ove veze, Vlada RS-a i stanovnici su platili visoku cijenu budući da lobistički napor u Rusiji su koštali desetke miliona budžet RS-a. Za ove novce, Vlada i građani su dobili malo zauzvrat obzirom da su većina poslovnih projekata do sada propali. S druge strane, ruska podrška Dodiku je posljednjih godina značajno uticala na izborne procese i rezultate u BiH. Neki medijski naslovi su sugerirali i direktno miješanje Kremlja u izbore u BiH kroz stvaranje velikog broja naloga na društvenim mrežama uoči samih izbora. Međutim, nije bilo dostupnih nezavisnih izvora ili drugih dokaza koji bi potvrdili ove tvrdnje. U međuvremenu, rusko sudjelovanje u izbornom procesu se uglavnom manifestiralo kroz podršku Dodiku i SNSD-u. Ruski dužnosnici imaju relativno pristojne, ali općenito hladne i sporadične odnose s zvaničnicima iz druga dva naroda, uz izuzetak Dragana Čovića posljednjih godina uslijed njegovog bliskog odnosa s Dodikom.

Naftna i plinska industrija igrale su važnu ulogu u odnosima Rusije i BiH. Bosna i Hercegovina u potpunosti ovisi o ruskom plinu i nafti, a nema perspektive diverzifikacije izvora opskrbljivanja, budući da je kao država, malo tržište. Ova dominantna pozicija u energetskom sektoru je važna za Rusiju zbog povezanog političkog utjecaja, što se očituje u činjenici da je Rusija označila Zapadni Balkan kao regiju od strateškog značaja u svoj vanjskopolitičkoj strategiji (Šabanović et al., 2020). U februaru 2007. ruska naftna kompanija Zarubezhneft je kupila većinski udio u naftnoj rafineriji Brod, tvornici motornih ulja Modriča i Petrolu – svi smješteni u RS-u – za 121,1 milion eura. Ovo početno ulaganje u naftnu industriju RS otkriva glavne karakteristike ruskog ekonomskog pristupa, prema kojem se sva raska ulaganja, bilo da dolaze iz privatnih ili državnih izvora, gotovo uvijek temelje na kombinaciji političkih i ekonomskih interesa. Unatoč ne tako značajnoj ekonomskoj prisutnosti, Rusija je postepeno obnavljala svoj kulturni i vjerski utjecaj među bosanskim Srbima tokom posljednjih godina. U procesu uspostavljanja svog uporišta u RS-u, Rusija je pomno isprepletala različite vjerske, kulturne i akademske događaje, zajedno s političkim i ekonomskim. Takve aktivnosti su uključivale prezentacije ruskih akademskih publikacija, kulturne događaje poput „Dana Republike Srpske“ u Rusiji ili ruskih kulturnih dana u RS-u, ali i redovne posjete ruske bajkerske grupe Noćni vukovi. Veliki broj projekata poput promocije ruskih filmova u RS-u ili

saradnje između lokalnih zajednica Rusije i RS-a finansirane su od strane Vlade Republike Srpske.

Jedan od ključnih alata utjecaja Rusije u BiH je kroz medijsko prisustvo. Za razliku od Srbije, gdje su Rusija i njeni mediji uspostavili ili podržali na desetine štampanih ili elektronskih medija, u BiH Rusiji nisu bila potrebna tako velika ulaganja obzirom da se oslanjala na glavne medije RS-a koji su pod utjecajem režima. Većina tih medija često koristi izvještaje ruske novinske agencije Sputnjik. Naposljetku, još jedan alarmirajući fenomen je ruski utjecaj na ekstremističke grupe u BiH, odnosno Republici Srpskoj. Iako se ove grupe često prikrivaju iza humanitarnih akcija, kao što to čini Srbska čast, povezanost između njih i ruskih grupa poput Noćnih vukova je jasna i doprinosi jačanju ruskog utjecaja, ali i nacionalističkih narativa i ekstremističkih sentimenata u Republici Srpskoj.

Odnosi s Kinom

Kina je do unazad nekoliko godina bila gotovo potpuno odsutna iz bilo kakvih analiza o stranom utjecaju u regionu. Njen znatno ofanzivniji pristup kreće 2012. godine s diplomatskom „16 + 1“ inicijativom za jedanaest država članica EU i pet balkanskih zemalja, a godinu dana kasnije Peking pokreće Inicijativu pojas i put s ciljem razvoja infrastrukturnih projekata i povezivanja Azije s Evropom i lakšeg pristupa Kine evropskom tržištu. Kineski utjecaj se uglavnom posmatra kroz ekonomsku prizmu i nema jasnih dokaza da su se kineski zvaničnici bavili političkim aktivnostima ili uspostavili značajne političke veze u BiH, osim nedavnog prisustva kineske delegacije obilježavanju proslave neustavnog 9. januara. Kao rezultat, čini se da su kineske vlasti i kompanije otvorene za saradnju s lokalnim akterima bez obzira na njihovi etničku, vjersku ili političku pripadnost, odnosno sve dok mogu koristiti za unaprjeđenje kineskih poslovnih interesa. Među građanima kinesko prisustvo se gleda uglavnom kao nepoznato dok lokalni zvaničnici nerijetko ističu brže finansiranje za razliku od EU finansiranja kao veliku prednost.

Međutim, sve je više upozorenja da kinesko poslovno uključivanje ne dolazi bez posljedica. U javnosti raste svijest o nedostatku transparentnosti u kineskim projektima, što postavlja pitanja o stvarnim dugoročnim posljedicama tih projekata. Nakon samita u Budimpešti 2017. godine, Elektroprivreda BiH potpisala je kredit vrijedan 1,6 milijardi KM od kineske banke Exim za završetak izgradnje termoelektrane u Tuzli. U martu 2019. Parlament FBiH je dao zeleno svjetlo za implementaciju ovog projekta unatoč upozorenjima koja su dolazila iz EU o kršenju

EU energetskog sporazuma i dovođenja u pitanje izbora energetske tehnologije koja se koristi, utjecaja na okoliš i isplativosti ovakvog jednog projekta. 2015. godine kineska vlada je objavila službeni dokument koji je najavio informacijski, kasnije preimenovan u digitalni, put svile kao sastavni dio BRI. Prekogranični optički kablovi i druge komunikacijske mreže su predstavljene kao jedno od područja saradnje u okviru ove inicijative. Kineske firme, poput Huawei-a, igrale su važnu ulogu u uspostavljanju standarda za uvođenje 5G mreže. Huawei posjeduje više od 13.400 patenata povezanih s 5G, što je više nego bilo koja druga kompanija te je snažno prisutan putem *Huawei Technologies Bosnia* u postojećoj infrastrukturi BiH. Nakon saradnje na prethodnoj iteraciji, BH Telecom je predstavio mogućnost uvođenja 5G u saradnji s trenutnim partnerima – Ericssonom, Samsungom i Huawei-em. Osim BH Telecom-a, Huawei aktivno sarađuje i s ostalim glavnim operaterima u BiH i kroz saradnje sa univerzitetima u BiH poput onog u Mostaru uključuje lokalne stručnjake i studente u svoj globalni talent program (Vladisavljev, 2021).

Svjesna važnosti kulturno-istorijskih veza, Kina je uz svoje poslovne projekte donijela i jačanje ove domene. Pokrenut je niz kulturnih događaja u BiH poput proslava kineske nove godine, kineskog dana ljubavi i ljetnog kampa kineskog jezika i kulture za bosanskohercegovačke studente. Kina gradi svoju kulturnu i akademsku prisutnost u BiH uglavnom kroz svoje diplomatsko predstavništvo i kroz dva konfučijanska instituta. Također, 2014. godine osnovano je udruženje bosansko-kineskog prijateljstva koje uključuje i web portal „Kina danas“. Međutim vidljivost ovih organizacija je i dalje na niskom nivou i njihove povremene aktivnosti zasad imaju ograničen utjecaj.

Naposljetku, ono o čemu se nedovoljno piše i razgovara je tretman Ujgura u pokrajini Xinjiang (AlJazeera, 2021). Postoje dokazi da je manjinsko muslimansko stanovništvo posljednjih godina izloženo sistemskom progonu i ugnjetavanju, a prema podacima koje objavljaju međunarodne organizacije za ljudska prava vjeruje se da je više od milion Ujgura zatvoreno u specijalnim kampovima za re-edukaciju. Kina ove optužbe uporno odbija govoreći da se radi o programima za borbu protiv ekstremizma.

Odnosi s Turskom

Od početka 2000-ih godina Turska je počela slijediti novu, višedimenzionalnu vanjsku politiku prema BiH i Zapadnom Balkanu, pod vladavinom AKP-a. Poput ruske prisutnosti u BiH, angažman Turske je također velikim dijelom političke prirode, ali potkrijepljen raznim

poslovnim i kulturnim aktivnostima. Za razliku od Rusije koja se uglavnom dovodi u vezu samo s entitetom Republika Srpska, Turska je zadnjih godina učinila značajne napore da ojača veze sa Srbijom i Republikom Srpskom. Ipak, utjecaj Erdogana u BiH se uglavnom oslanjao na njegove bliske osobne i političke veze s bivšim članom predsjedništva iz reda bošnjačkog naroda i liderom Stranke demokratske akcije, Bakicom Izetbegovićem. AKP i sam Erdogan su dali podršku Izetbegovićevoj kandidaturi za lidera SDA i člana predsjedništva što je uzvraćeno podrškom Erdoganu na referendumu 2017. i prijevremenim izborima 2018. Može se posmatrati da Erdogan i Turska na ovaj način kao i dolaskom u posjetu Sarajevu u izbornoj 2018. godini neizravno utječu na političke procese u BiH. Međutim, nakon propalog puča u Turskoj 2016. godine i represije nad političkim protivnicima u Turskoj i inostranstvu, Erdoganov režim se suočio s brojnim kritikama među bosanskohercegovačkim nezavisnim medijima i stručnjacima.

Ulaganja, trgovina i poslovni dogовори су bili također dijelom „meke moći“. Iako se Turska etablirala kao jedan od ključnih poslovnih partnera za BiH, statistika posljednjih godina pokazuje da razina turskih ulaganja i trgovinskog prometa sa Srbijom i Hrvatskom nadmašuje turske poslovne odnose s BiH. Osim ekonomskih i ranije spomenutih političkih veza, turski pristup meke moći je posvetio posebnu pažnju kulturnoj, vjerskoj i akademskoj saradnji između Turaka i Bošnjaka. To je evidentno iz brojnih projekata koje su implementirale Turska agencija za saradnju i koordinaciju (TIKA), Yunus Emre Institut, razni univerziteti i turski mediji. Angažman ovih organizacija uključuje besplatne časove turskog jezika, česte posjete vodećih turskih akademika, besplatno obrazovanje na turskim fakultetima desetinama bošnjačkih učenika i slično. Ne treba podcijeniti ni brojni televizijski sadržaj poput turskih serija i emisija koji su producentske kuće i mediji besplatno pružali lokalnim stanicama dajući tako pristup idealiziranom načinu turskog života. U međuvremenu, TIKA je obnovila stotine džamija i drugih historijskih spomenika u BiH, finansirala lokalne projekte i organizovala brojne događaje. Među najvidljivijim projektima bila je turska pomoć u obnovi Starog Mosta u Mostaru i obnovi mosta Mehmed Paše Sokolovića. Turska je također bila jedan od glavnih donatora rekonstrukcije čuvene džamije Ferhadija u Banja Luci koja je sagrađena u 16. stoljeću, a 1950. stavljena na UNESCO-ov popis kulturne baštine. Kada je riječ o utjecaju na medije, Turska se najviše oslanja na svoju novinsku agenciju Anadoliju, koja je osnovala glavni regionalni ured u Sarajevu i emitira sadržaj na lokalnim jezicima te često ustupa besplatan sadržaj ostalim lokalnim medijima.

Slabljjenje američkog, a zatim i EU utjecaja u BiH otvorilo je vakuum koji su Rusija, Turska i Kina itekako iskoristile. Zbog specifičnosti države i činjenice da određene etničke skupine

preferiraju određene strane aktere, i ti akteri ciljaju različita područja i imaju različit stepen uključenosti. Stoga se njihovi interesi isprepliću i često sukobljavaju s interesima različitih lokalnih političkih aktera. Upravo iz ovih razloga strani utjecaji u BiH su mnogo jači i više prijete da izazovu napetost i incidente nego na ostaku Zapadnog Balkana. Bez obzira, Evropska unija i dalje ostaje prvi izbor i preferirana opcija za građane koji je smatraju jedinim sigurnim rješenjem za postepenu stabilizaciju regiona. Međutim, EU mora jasnije i odlučnije djelovati jer će u suprotnom uticaj malignih aktera jačati i destabilizirati državu u narednim godinama (Chrlová et al., 2019).

2.5.3. Utjecaj stranih aktera u Crnoj Gori

Crna Gora je dugo godina važila za jedno od vodećih država regiona u procesu pridruživanja Evropskoj uniji. U Strategiji proširenja Evropske komisije 2025. godina se navodila kao izvjestan datum pristupanja za Crnu Goru, pod uslovom da postoji snažna politička volja, da se nastavi s implementacijom reformi i da se nađu rješenja za sva otvorena pitanja. Međutim, proces implementiranja reformi i zatvaranja poglavlja je značajno usporen, a unazad nešto više od dvije godine, Crna Gora se suočava s velikim unutrašnjim problemima i netrpeljivostima između pripadnika različitih etničkih skupina. Crnogorska privreda je skromna, dosta podložna vanjskim dešavanjima, obzirom da se uveliko oslanja na priliv kapitala iz inostranstva. Nedavni priliv kineskog kapitala i utjecaj velikih infrastrukturnih projekata je ozbiljno doveo u pitanje fiskalnu održivost istih i potaknuo potpredsjednika Vlade da zatraži pomoć od EU. Crna Gora je dijelom uspjela na svom pro-zapadnom putu kada se 2017. godine pridružila NATO savezu postavši tako 29 članica ove alianse. Međutim, ovaj proces nije prošao bez žestokih rasprava u zemlji podijelivši javnost na dva u potpunosti suprotna tabora, ali i uz rusko upitanje i pokušaj neuspjelog puča u Podgorici 2016. godine.

Odnosi s Rusijom

Rusija i Crna Gora imaju jake kulturne, vjerske i političke veze, prvenstveno zbog zajedničkog slavenskog i kršćanskog identiteta. Rusija je bila jedna od prvih zemalja koja je priznala nezavisnost Crne Gore 2006. godine. Međutim, dobri odnosi su se značajno pogoršali zbog promjena u vanjskoj politici Crne Gore i zbog njene sve snažnije orijentacije ka Zapadu. Prve promjene su se osjetile kada se Crna Gora pridružila sankcijama EU protiv Rusije 2014. godine zbog aneksije Krima, a nastavile se sa skupinom srpskih nacionalista i dva ruska agenta koji su

namjeravali izvršiti atentat na tadašnjeg premijera Mila Đukanovića 2016. godine. Primarni cilj bio je spriječiti Crnu Goru da pristupi NATO savezu čijim je pristupanjem 2017. godine došlo do kulminacije loših odnosa. Međutim, uprkos prozapadnoj orijentaciji Crne Gore, Rusija i dalje ima izuzetno značajan politički i ekonomski utjecaj u zemlji. I dalje je ustrajna u svom pritisku kroz razne izvore poput Srpske pravoslavne crkve, prosrpskih političkih stranaka, investicija u izgradnju pomorske baze u Crnoj Gori i brojnih proruskih medija. Koristeći dugogodišnje emotivne veze, pravoslavno i slavensko bratstvo, Kremlj je preko SPC pokušavao utjecati na važne događaje u Srbiji poput proglašenja nezavisnosti i pridruženja NATO savezu (Conley & Melino, 2019).

S druge strane, Rusija je jedan od najznačajnijih ulagača u Crnu Goru i njen se utjecaj, za razliku u nekim od drugih susjednih zemalja, ne oslanja samo na ruske energetske resurse nego i na sektore poput tržišta nekretnina i turizma. Rusi posjeduju brojnu imovinu u Crnoj Gori, prvenstveno na obali Jadrana, i značajno doprinose turističkoj industriji. Zahvaljujući bezviznom režimu, Rusi su, poslije Srba, najčešći posjetioci Crne Gore. Nakon proglašenja nezavisnosti, desila se masovna privatizacija brojnih državnih preduzeća što su prepoznali i Rusi često kupujući imovinu u kontroverznim ugovorima. Najpoznatiji slučaj je bila privatizacija crnogorskog proizvođača aluminija KAP (Kombinat Aluminijuma Podgorica), koji je kupio ruski tajkun Oleg Deripaska, blizak Kremlju. Iako KAP najviše doprinosi crnogorskom BDP-u i izvozu, oštro se kritikuje zbog zagađenja plodne zetske ravnice i zbog trošenja većine električne energije Crne Gore po niskim cijenama, dok se građani suočavaju s čestim nestaćicama električne energije. Zahvaljujući velikoj prisutnosti ruskih državljanima u Crnoj Gori, Rusija je uspostavila brojne kulturne institucije poput fondacije „Ruski mir“ ili barskog kulturnog centra. Kroz ove organizacije nude se jezički kursevi i radionice, poboljšava se saradnja i jačaju međusobne kulturne veze između dvije države. Također, na nivou formalnog obrazovanja, brojni su primjeri saradnje ruskih i crnogorskih univerziteta. Kad je riječ o utjecaju kroz medije, on se uglavnom provodi putem medija iz Srbije. U periodu pregovora o pristupanju NATO savezu, značajno se povećao broj proruskih medija. Agencija Sputnjik, internetsko izdanje NewsFront-a i portal „Russia Beyond the Headlines“, otvorili su svoje sjedište u Beogradu i angažovali dopisnike iz Podgorice u to vrijeme. Ovi mediji su intenzivno koristili svoj medijski prostor za distribuciju informacija o aktivnostima radikalnih prosrpskih i protu-NATO/EU grupa u zemlji.

Fenomen koji je također opasan po crnogorsko društvo i ne bi trebao ni u kom slučaju biti zanemaren je nacionalistički ekstremizam. U ime panslavenskog bratstva, crnogorski borci su

se borili uz proruske separatiste u ukrajinskom sukobu u Donbasu. Službeni podaci o tačnom broju stranih boraca variraju, ali vlasti kažu da se najmanje pet crnogorskih državljana vratilo iz borbi zajedno s proruskim snagama u Ukrajini. Podaci ukazuju da borci koji se vraćaju iz Ukrajine obično ostaju izuzeti od kaznenog progona i strogih sankcija, za razliku od onih koji su se vratili s Bliskog istoka. Drugi primjeri promotora nacionalističkih ideologija su dvije proruske grupe: Noćni vukovi i Balkanska kozačka vojska. Zapovjednik Balkanske kozačke vojske je ruski kozački general Viktor Zaplatin, koji je izabran za vođu na osnivačkom skupu u Kotoru 2016. godine. Svečanost su vodili pravoslavni svećenik Močilo Krivokapić i motociklisti Noćnih vukova, uključujući i njihovog lidera, Aleksandra Zaldostanova, koji je usko povezan s Vladimirom Putinom, i Aleksandrom Sindelićem, jednim od ključnih ljudi u pokušaju puča u Crnoj Gori. Svrha ove grupe je nejasna, osim činjenice da im je cilj podržati *svepravoslavlje* za slavenske narode. Prisutnost Balkanske kozačke vojske dijeli šиру javnost između onih koji njihove aktivnosti vide kao signal da Rusija nije zaboravila rusofile na Balkanu, i na one koji misle da su samo nadahnuti Rusijom, a da njihove aktivnosti predstavljaju određenu vrstu folklorne nostalгије (Chrsová et al., 2019).

Odnosi s Kinom

Kina je priznala nezavisnost Crne Gore manje od mjesec dana nakon što je država proglašila nezavisnost, a diplomatski odnosi su uspostavljeni u julu 2006. godine. Kinesko prisustvo se vidljivo povećavalo u posljednjim godinama, ali se uglavnom fokusiralo na ostvarivanje ekonomskih interesa i infrastrukturne projekte poput autocesta, željezničkih pruga i elektrana. Glavni infrastrukturni projekti koje finansiraju Kinezi su izgradnja autoceste Bar-Boljare koja povezuje glavni grad Srbije Beograd i Bar, izgradnja autoceste između Crne Gore i Albanije, i izgradnja autoceste Podgorica-Kolašin. Najveći kreditor ovih inicijativa je kineska Exim banka, a sam proces i motivacija za projekat su daleko od transparentnosti. Trenutni crnogorski dug prema Kini iznosi oko 800 miliona eura, što bi moglo ovu malu balkansku zemlju dovesti do bankrota. Kada je riječ o kineskim turistima, Crna Gora je uvela olakšice za izdavanje viza 2017. godine i otvorila svoje tržište kineskim turistima, nakon pada dolaska ruskih turista 2014. godine. Što se tiče korištenja meke moći kroz neformalno i formalno obrazovanje, u Podgorici je 2015. godine otvoren konfučijanski centar, a univerziteti u Crnoj Gori, kroz sporazume dviju vlada, sarađuju u oblastima nauke i tehnologije te promoviraju kinesku kulturu i jezik. Kursevi kineskog jezika se nude i u vrtićima, osnovnim i srednjim školama, ne samo u Podgorici nego i u drugim gradovima. Sve više ljudi u Crnoj Gori počinje učiti mandarinski jezik čije se znanje nerijetko preferira pri davanju kineskih stipendija.

Odnosi s Turskom

Nakon 500 godina osmanske vladavine na Zapadnom Balkanu, Turska je održala bliske odnose s Crnom Gorom. Uz običaje, kuhinju i rječnik, Turci su također donije islam što je rezultiralo time da se blizu 20 procenata crnogorskog stanovništva danas izjašnjava kao muslimani. Turska je, baš kao i Rusija, bila jedna od prvih zemalja koja je priznala nezavisnost Crne Gore i uspostavila diplomatske odnose s državom ubrzo nakon priznanja. Zahvaljujući historijskim i kulturnim vezama, Turska smatra Zapadni Balkan dijelom svog prirodnog područja utjecaja i jača utjecaj u regiji kroz kulturnu diplomaciju i meku moć. Turska je također usmjerena na ostvarivanje ekonomskih interesa u Crnoj Gori pa su tako 2017. godine tri kompanije i 441 turski državljanin registrovali svoje poslove u Crnoj Gori, u usporedbi sa 76 u 2016. odnosno 50 u 2015. godini. U zemlji također postoji nekoliko velikih turskih investicijskih projekata poput kupovine bivše Željezare Nikšić 2012., akvizicija Luke Adria 2013., upravljanje kockarnicama od strane turskog NET Holdinga, i investicija turske kompanije Gintas u najveći trgovački centar „Mall of Montenegro“. Uz ekonomsku saradnju, Crna Gora i Turska intenzivno sarađuju u odbrambenoj industriji i razmjenjuju iskustva u ovom području. Nadalje, TIKA i Institut Yunus Emre su alati meke moći i promoviraju jačanje društvenih i kulturnih veza sa crnogorskim društvom. TIKA implementira društvene, kulturne i infrastrukturne projekte u Crnoj Gori, dok institut Yunus Emre nudi časove turskog jezika i implementira brojne kulturne aktivnosti. Dvije zemlje blisko sarađuju na polju obrazovanja i partnerstva između univerziteta te su uspostavljeni brojni programi razmjene studenata i povećan broj stipendija za crnogorske studente u Turskoj.

Crna Gora teži pridruživanju evroatlantskim institucijama od ranih 2000-ih, a posebno od svoje nezavisnosti. Kao jedna od najnovijih članica NATO saveza, Crna Gora aktivno pregovara o svom budućem članstvu u EU (Chrsová et al., 2019). Međutim, zemlja se u posljednje dvije godine suočava s jednom od najozbiljnijih političkih i društvenih kriza i dubokom podijeljenošću među građanima po gotovo svim pitanjima. Ranjivost Crne Gore u ovom trenutku može predstavljati priliku za strane maligne aktere da dodatno osnaže svoje prisustvo i destabiliziraju crnogorsko društvo. Kao i u slučaju druge dvije države, aktivnosti partnera na Zapadu biće od ključnog značaja.

2.5.4. Utjecaj stranih aktera u Srbiji

Ključni vanjskopolitički cilj Srbije od početka njene demokratske tranzicije bila je integracija u EU. Država je dobila status kandidata u martu 2012. godine, a opredijeljenost ka evropskim integracijama je potvrđena nakon parlamentarnih izbora 2012. godine, iako su u vladajućoj koaliciji bili neki od političkih aktera iz Miloševićevog režima. Mada je stav Srbije po pitanju pridruživanja EU jasan, s druge strane, i dalje se čvrsto protivi pridruživanju NATO savezu. Međutim, to državu ne sprječava da ima izuzetno visok nivo saradnje s ovom alijansom.

Neuspjeh EU da artikulira koherentan i dosljedan pristup regiji Zapadnog Balkana, izvor je nezadovoljstva i u Srbiji. Veliki procent građana izražava skepticizam prema ovom procesu i Zapadu u cjelini, favorizirajući bliže veze s ruskim i kineskim saradnicima. Proširenje EU dolazi s nizom zahtijeva poput pritiska na vlade da provode strukturne reforme u oblasti pravosuđa, transparentnosti procesa, slobode medija i drugim. S druge strane, EU nerijetko zanemaruje kršenje vladavine prava i drugih demokratskih standarda u Srbiji kako bi sačuvala regionalnu stabilnost ili riješila regionalne sporove. Usporavanje procesa proširenja EU, povezano s rastućim skepticizmom, i smanjenje autoriteta Zapada u zemljama regiona, dovelo je do povećanog prostora za djelovanje stranih sila poput Rusije, Kine i Turske i njihove istaknutije uloge. Iako ova savezništva nisu alternativa za pristupanje Uniji, finansijska situacija u Srbiji nerijetko podstiče vladu da se obrati svojim tradicionalnim partnerima za pomoć u ulaganju, opskrbi energijom, krediti, ili političku podršku u vezi s Kosovom.

Odnosi s Rusijom

Za Rusiju, Srbija nije zemlja od vitalnog interesa, ali je simbolično važna u vanjskoj politici Vladimira Putina. Rusija nikad nije ponudila Srbiji dugoročnu održivu alternativu za postizanje stabilnosti ili ekonomskog prosperiteta u poređenju s članstvom u EU. Nasuprot tome, Rusija je vješta u iskorištanju duboko ukorijenjenih lokalnih problema i zalaganju za lokalne političke ciljeve, poput suvereniteta Srbije nad Kosovom. Moskovski veto u Vijeću sigurnosti UN-a i drugim međunarodnim tijelima podsjeća lokalnu i međunarodnu publiku na status velike moći Rusije. Dosad, Rusija je koristila svoju poziciju za blokiranje članstva Kosova u UN-u, spriječila je usvajanje rezolucije o genocidu u Srebrenici, potkopala kandidaturu Kosova za UNESCO i spriječila članstvo Kosova u Interpolu. Ruski predsjednik Putin ima za cilj etabriranje Rusije kao velike svjetske sile kroz, između ostalog, povećanje broja zemalja koje su spremne na saradnju s Moskvom. Na geopolitičkoj sceni, trenutni predsjednik Srbije ima

značajnu ulogu. Mnogi zapadni diplomati smatraju Aleksandra Vučića garantom stabilnosti u regiji i nadaju se da će Srbija ograničiti ruski utjecaj postizanjem konačnog sporazuma s Kosovom pod pokroviteljstvom EU. Predsjednik Vučić ima s jedne strane podršku Zapada za postizanje dogovora s Kosovom, a istovremeno s druge strane računa na podršku Rusije za očuvanje srpskog identiteta i suvereniteta nad Kosovom. Brojni autori dovode u pitanje koliko dugo će Srbija moći igrati na oba fronta podjednako uspješno i zadržati zasad komforan status quo. Da li se glasanjem za UN-ovu Rezoluciju koja osuđuje invaziju Ukrajine, Srbija konačno opredijelila, ostaje da se vidi.

Drugi važan aspekt ruskog utjecaja je ekonomski obzirom da Rusija ima monopol u energetskom sektoru Srbije, što je primarno ekonomsko sredstvo ruskog utjecaja u zemlji (Chrlová et al., 2019). Diplomatska podrška koju Moskva pruža Srbiji u UN-u i ostalim međunarodnim tijelima protiv priznanja Kosova omogućila je ruskim energetskim kompanijama poput Gazprom Neft-a, da uđu u srpski energetski sektor i preuzmu kontrolni udio u naftnoj industriji Srbije (NIS) 2008. po izuzetno povoljnim uslovima. Pregovori o ovom poslu su izvršeni u potpunoj tajnosti i omogućili su Rusiji potpunu dominaciju srpskim tržištem nafte i prirodnog gasa, čineći tako Srbiju ranjivom i podložnom raznim stranim utjecajima. Rusija je iskoristila političke tenzije i loše upravljanje kako bi spriječila liberalizaciju i diverzifikaciju tržišta, a Gazprom je iskoristio ovisnost Srbije o uvozu plina iz Rusije i značajno smanjio uvozne količine 2014. te podigao cijene. Domaći zvaničnici su bili glasni u odbrani velikih plinskih infrastrukturnih projekata koje je vodila Rusija, poput Južnog toka, bez odgovarajuće analize troškova i koristi i uz lažna obećanja o otvaranju novih radnih mjeseta i privrednom rastu. Međutim, kada je kontroverzan projekat propao 2014. godine, političkim liderima je bilo jasno da im Moskva neće pružiti nove profitabilne projekte. Kupnja NIS-a i povlačenje Rusije iz Južnog toga, ostavili su Srbiju bez rezervi nafte i plina i s 30 miliona eura koji su uloženi u ovaj projekat.

Općenito govoreći, ruska ulaganja u Srbiju su samo mali dio onoga što ulaže Evropska Unija. Što se tiče vanjske trgovine, Srbija ima snažnije veze s Njemačkom i Italijom nego s Rusijom. Mit o Rusiji kao moćnom ekonomskom partneru je osnažen kroz vodeće medije i izjave određenih političkih lidera. Rusija je svoje prisustvo u privredi Srbije bazirala ne samo kroz korporativna ulaganja nego kroz direktnе zajmove državi ponudivši tako, na primjer, pozajmicu od 300 miliona dolara Srbiji uslijed napetosti koje je država tad imala s Međunarodnim monetarnim fondom. Rusija se nalazi na petom mjestu međunarodnih zajmodavaca Srbiji za period 2000-2013 iza Evropske investicijske banke (EIB), Evropske banke za obnovu i razvoj

(EBRD), Svjetske banke (WB) i Evropske Unije. Nadalje, ekonomski utjecaj se može vidjeti kroz prisutnost ruskih kompanija koje zapošljavaju oko 2% ukupne radne snage direktno i oko 5% indirektno kroz kompanije kao što su NIS, Lukoil, Sberbank i druge. Značajno je napomenuti da rusko ulaganje nije ograničeno samo na energetski ili korporativni sektor, već uključuje i područja s određenom simboličkom vrijednošću kao što su obnavljanja hrama Svetog Save u Beogradu ili podrške prilikom poplava 2014. godine. Rusija je također uložila 2 miliona eura za otvaranje ruske osnovne škole kao i za finansiranje uspostavljanja ruskih medija u Srbiji. Ruski utjecaj u Srbiji je učinkovit jer lokalni političari žele da promoviraju Putina i Rusiju kao protutežu Zapadu i time iskorištavaju antizapadni i proruski sentiment, posebno uoči izbora ili kada rješavaju neka unutrašnja pitanja. Iako zapadni zvaničnici povremeno posjećuju Srbiju, ruski to rade mnogo češće uz nerijetke posjete srpskih političara Moskvi.

Relativno nov fenomen je i da srpske i ruske organizacije krajnje desnice preuzimaju zajedničke korake ka indoktrinaciji i radikalizaciji mladih Srba. Ruski institut za strateška istraživanja organizira naučne konferencije, simpozije mladih ruskih političara, dječje kampove koji uključuju djecu iz Rusije, Krima i Donbasa. Ruska ultranacionalistička grupa E.N.O.T. pružila je vojnu obuku za srpske tinejdžere u Srbiji i Rusiji 2018. godine, vjerovatno kao jedan od načina promocije historijskih i kulturnih veza, ali i vojno-patriotske solidarnosti između mladih ove dvije države. Grupa od oko trideset tinejdžera otputovala je u Rusiju kako bi poхаđala kamp u kojem su ih vojnici obučavali kako se snaći u šumi, baratati oružjem i pripremiti za rat. Poslije toga, srpski i ruski veterani i patriotske grupe su uz podršku srpskih lokalnih vlasti i ruskih desničarskih grupa organizirali prvi ovakav kamp u Srbiji, a nakon žalbi javnosti, vlada je kamp zatvorila. U Srbiji imaju sjedište ili su prisutne desničarske grupe poput Srbske časti ili lokalnog ogranka Noćnih vukova koji su poznati po snažnoj podršci kosovskim Srbima i vezama sa svojom „pravoslavnom braćom“. Američki New York Times navodi da je posjetu Noćnih vukova entitetu Republike Srpske finansirao direktno Kremlj u iznosu od 41.000 američkih dolara.

Moskva je širila svoj geopolitički utjecaj na Zapadnom Balkanu koristeći i alate meke moći. U velikoj mjeri, oslanja se na lokalne medije koje kontroliraju vladajuće stranke i koji često promoviraju proruske narative. Unatoč vanjskopolitičkoj orijentaciji Srbije prema EU, postoji jasna politička namjera da se stvori percepcija Rusije kao velike sile i moćnog saveznika, a godine hvaljenja Rusije i Putina u medijima su rezultirale upravo ovom percepcijom i njihovom velikom popularnošću među srpskim stanovništvom. Srpski taboloidi su posebno skloni izmišljanju priča o obimu odbrambene saradnje i isporuci oružja iz Rusije. Izvještaj Odbora za

vanske poslove Senata SAD-a 2017. godine, pokazuje da otkako je 2015. u Srbiji pokrenuta kancelarija ruske novinske agencije Sputnjik, broj pozitivnih sentimenata prema Rusiji među Srbima je porastao za više od 10%. Sputnjik širi svoj utjecaj putem lokalnih medija obzirom da nudi besplatan sadržaj na srpskom jeziku koji lokalne agencije i mediji preuzimaju, često bez ikakve provjere.

Rusija ima značajne historijske, kulturne i vjerske veze sa Srbijom, ali je stvarna vrijednost i intenzitet tih veza često pretjerana. Priča o slavenskom i pravoslavnom bratstvu se koristi za jačanje odnosa Moskve s političkim liderima, crkvama i drugim akterima u Srbiji, BiH, Bugarskoj, Grčkoj, Sjevernoj Makedoniji i Crnoj Gori. Ali je zasigurno ovo „bratstvo“ najjače sa Srbijom zahvaljujući ulozi ruskih i srpskih dužnosnika, medija i vjerskih poglavara na čelu sa Srpskom pravoslavnom crkvom.

Odnosi s Kinom

U periodu poslije raspada Jugoslavije, Kina je postala jedan od četiri glavna stuba srpske vanjske politike, a sve vlade od 1999. su je smatrale jednim od najvažnijih saveznika u očuvanju srpskog suvereniteta i teritorijalnog integriteta. Strateško partnerstvo između Srbije i Kine danas se ogleda u nizu projekata u okviru inicijative Pojas i put koji uključuju revitalizaciju termoelektrane u Kostolcu, akviziciju smederevske čeličane i rudnika uglja RTB Bor, izgradnju autoputa prema Crnoj Gori, izgradnju novog mosta Zemun – Borča i planiranu izgradnju nove i moderne pruge na relaciji Beograd – Budimpešta. Kinezi su pokazali da su spremni uložiti značajna sredstva u državne industrijske gigante koji su se nekad smatrali „crnim rupama“ u srpskoj ekonomiji. Najveći zajmodavac je kineska Exim banka koja je 2017. godine odobrila Srbiji kredit u iznosu od 297,6 miliona eura za izgradnju prvog dijela željezničke pruge Beograd – Budimpešta. Kineski krediti su privlačni jer sa sobom ne nose obaveze i birokratiju koju nose oni od EU. Međutim, oblici kineskog ulaganja su gotovo isključivo akvizicije, građevinski ugovori ili pozajmice s malom dodatnom vrijednosti za Srbiju. Kineski investicijski projekti su finansirani kreditima koji nose značajan rizik dugoročnog povećanja javnog duga, ali se čini da vlada u Srbiji nije još uvijek prepoznala rizik od upadanja u takozvanu „zamku kineskog duga“. Ekonomski angažman Pekinga s Beogradom utoliko je kontroverzan jer ne postoji ništa poput EU modela otvorenih i transparentnih postupaka nabavke te vlada sama odlučuje koje aranžmane treba koristiti što posljedično dovodi do korupcije na visokom nivou. U poređenju s drugim zemljama Zapadnog Balkana, Srbija je najviše odmakla u prihvatanju kineskog učešća u njenoj telekomunikacijskoj i IT strukturi.

Nakon imenovanja vlade Ane Brnabić 2017. digitalizacija je učinjena jednim od glavnih prioriteta, a kineski digitalni put svile prihvaćen s oduševljenjem. Vlada Srbije je tako potpisala nekoliko sporazuma o strateškom partnerstvu s kineskim telekomunikacijskim gigantom Huawei, koji je otvorio i svoje regionalno sjedište za Jugoistočnu Evropu u Beogradu. Huawei je sudjelovao u strateškoj saradnji s nekoliko srpskih ministarstava, velikih kompanija i općina i IT sektoru, radeći u oblastima pametnog obrazovanja i pametnih gradova (*engl. smart education, smart cities*). Kao jedan od primjera vrijedi navesti da je Ministarstvo unutrašnjih poslova uključilo Huawei u svoje projekte uspostavljanja jedinstvenih brojeva za hitnu pomoć, vatrogasce i policiju te postavljanje nadzornih kamera u Beogradu. Osim razvojnih projekata, korporativna društvena odgovornost predstavlja jedan od ključnih faktora Huawei-a u okviru koje se implementiraju programi prepoznavanja i angažiranja lokalnih talenata u oblastima poslovanja kompanije.

Kina je uspješno stvorila sferu utjecaja podržavajući političke stranke u Srbiji. Kinesko vodstvo ulaže dosta u promoviranje priateljstva sa Srbijom, bliskog odnosa Xi Jinpinga i Aleksandra Vučića kao i svojih ostalih aktivnosti putem diplomatskog predstavništva. Novinski naslovi o predsjedniku Vučiću koji dočekuje kineske donacije uslijed pandemije korona virusa ili kako jedini iz regiona prisustvuje obilježavanju godišnjice kineske komunističke partije preplavile su regionalne medije. Također, Kina je ojačala svoje prisustvo uspostavljanjem dva konfučijanska instituta i nekoliko aktivnih škola kineskog jezika i kroz think-tankove, parlamentarne grupe priateljstva, akademsku zajednicu, medije i naučna i studentska udruženja.

Većina srpske javnosti ima pozitivan stav prema Kini i pozdravlja povećanu prisutnost Kine u zemlji kroz kineska ulaganja. Ovo se dobrim dijelom može zahvaliti lokalnim političarima koji promoviraju ideju da „azijski div“ pomaže ubrzanom razvoju Srbije. Zahvaljujući ugovoru s kineskom nacionalnom televizijom, srpski novinari su učestvovali u studijskim posjetama Kini, što je dodatno doprinijelo širenju pozitivnog imidža među stanovništvom. Bevizni režim za građane Srbije i Kine i pokretanje leta Beograd-Peking bili su značajni faktori u podsticanju fizičke prisutnosti Kineza u Srbiji. Jedan od prvih masovnih događaja koji je promovirao kinesku kulturu bio je „Dani kineske kulture“, u organizaciji kineske ambasade 2009. godine, ali od 2015. godine značajno raste broj ovakvih aktivnosti na godišnjem nivou. One uključuju filmske festivale, festivale kineske kulture i tradicije, proslava kineske nove godine itd. Kinesko-srpsko partnerstvo i prijateljstvo proslavljen je podizanjem spomenika kineskom

filozofu Konfučiju i imenovanjem ulice po njemu te otvaranjem Trga kinesko-srpskog prijateljstva u Beogradu.

Kineski uticaj od početka 2020. i širenja pandemije Covid-19 svijetom, pa tako i Zapadnim Balkanom, se najviše ogledao u nečemu što je nazvano „diplomatija maski“ ili „korona diplomacija“, a predstavlja kineske donacije u borbi protiv pandemije. Kina je nakon početne borbe protiv virusa izašla iz svojih granica i preuzeila ulogu globalnog aktera u ovoj svjetskoj borbi. Time je Kina pokušala preokrenuti narativ koji je sugerirao da je globalna pandemija krivica Kine i da je ona prikrivala stvarne informacije tokom prve faze njenog izbjivanja te utjecala na Svjetsku zdravstvenu organizaciju kako bi spasila vlastiti imidž.

Zemlje Zapadnog Balkana, s izuzetkom Kosova, primili su donacije u medicinskoj opremi od kineske vlade i kompanija, a u Srbiju je došao i određen broj medicinskih stručnjaka. 28. aprila 2020. godine održana je prva sjednica Skupštine Srbije za vrijeme vanrednog stanja, a na početku zasjedanja premijerka je izjavila da se Srbija bori protiv pandemije uz ogromnu pomoć partnera posebno ističući pomoć Kine. Prvi avion s medicinskom opremom i stručnjacima koji je stigao iz Kine dočekan je uz veliku medijsku pažnju, a Predsjednik Vučić je lično otišao na aerodrom da dočeka donaciju uz emotivne istupe. S jedne strane, Srbija je zaista uspjela nabaviti vrijednu medicinsku opremu od Kine u vrijeme najveće potrebe, čime je dodatno legitimirala svoju vanjsku politiku balansiranja između Istoka i Zapada. S druge strane, Kina je uspjela iskoristiti Srbiju kao odskočnu dasku u promoviranju diplomatije maski, a kasnije i diplomatičke vakcina u ostatku Evrope, istovremeno jačajući svoju sposobnost projiciranja moći i utjecaja daleko van svojih granica – čemu svaka globalna sila teži (Bechev et al., 2021). Iako je, za razliku od EU, Srbija dala odobrenje za korištenje pet različitih vakcina s Istoka i Zapada, ono što je Srbiju učinilo odjednom zemljom s jednom od najviših stopa vakcinacije u svijetu, bila je činjenica da je Kina dostavila 1,5 miliona doza svoje vakcine. Također, činjenica da su Pfizer-BioNTech, Moderna i AstraZeneca doživjeli značajna kašnjenja u proizvodnji i distribuciji u Evropi, samo je pogodovala ovoj *win-win* situaciju za Srbiju i Kinu. Pružanjem vakcine Srbiji, Kina je ponovo uspjela nadigrati EU, koja se borila za osiguranje vakcina za svoje stanovnike, a kamoli za Srbiju. Naposljetku, lični izbor predsjednika Vučića da izabere kinesku vakcinu umjesto američko-njemačkog Pfizera, anglo-švedske AstraZenece, američke Moderne, pa čak i ruskog Sputnjika, značio je dodatnu podršku kineskoj diplomatičkoj vakcini i jasan signal lokalnom stanovništvu koja se vakcina smatra najboljom.

Odnosi s Turskom

Od 2009. godine Turska je preuzela inicijativu za poboljšanje bilateralnih odnosa sa Srbijom koji su bili naručeni turskim priznanjem nezavisnosti Kosova. Dio turske vanjskopolitičke strategije usredotočen je na izgradnju povjerenja i saradnje s Bošnjacima iz Sandžaka. Međutim, Turska je aktivno radila i na promoviranju pozitivne slike o sebi i među ostalim srpskim stanovništvom i učvrstila svoj položaj direktnim ulaganjima i infrastrukturnim projektima. Temelj ukupne političke snage Turske u Srbiji su obećanja o velikim ulaganjima kao što je, na primjer, izgradnja autoceste Sarajevo – Beograd.

Turska službena pomoć se usmjerava preko njene agencije za saradnju i koordinaciju (TIKA) koja je dosad obnavljala osmanska nasljeđa poput tvrđave Kalemegdan u Beogradu, srednjovjekovne tvrđave Ram u Velikom Gradištu i džamije Valide Sultan u Sjenici. Pored kulturnih i humanitarnih projekata, TIKA je implementirala gotovo 200 projekata u oblasti obrazovanja, zdravstva, poljoprivrede i infrastrukture. Odnosi dvije zemlje su se dodatno poboljšali kroz vanjsku trgovinu gdje se bilježi porast ukupne bilateralne trgovine u periodu od 2009. do 2017. godine sa 338,9 miliona dolara na više od 1 milijarde dolara. Zahvaljujući ovim ulaganjima, eksponencijalno je rasla popularnost kako Turske tako i Erdogana. Njegov politički utjecaj u zemlji se oslanja na bliske odnose sa srpskim političarima i bošnjačkim liderima iz Sandžaka. Turska također ima utjecaj putem Uprave za vjerska pitanja (Diyonet) i istoimene fondacije. AKP i Erdogan su iskoristili svoj politički utjecaj u regiji kako bi mobilizirali hiljade Bošnjaka da podrže njihovu kandidaturu na izborima 2016. i 2018. godine. Međutim, represija nad Erdoganovim političkim protivnicima i kritičarima u Turskoj i inostranstvu koja aktivno traje od 2016. godine je dovela i do sve veće kritike njegove politike u Srbiji. Upravo su rezultati izbora iz 2018. otkrili da je Erdogan u Srbiji izgubio od strane njegovog glavnog protivnika Muharema Ince iz glavne opozicione stranke. Nakon pokušaja vojnog puča u Turskoj, država je počela vršiti pritisak na zvaničnike u Srbiji da zatvore sve organizacije koje se smatraju povezane s Fetullahom Gulenom i njegovim pokretom. Srpska državna tijela su vršila pritisak na guleničke organizacije, a lokalna vlast u Novom Pazaru je službeno najavila da neće pružiti nikakvu podršku ovoj „terorističkoj organizaciji“.

Kako bi poboljšala svoje prisustvo u regionu, Turska i u Srbiji sve više koristi popularnost turske kulture i TV emisija i promovisanje „turskog modela životnog stila“. Kulturna i društvena razmjena je dodatni zamah dobila nakon ukidanja turističkih viza te je posljedično došlo do rasta broja turista iz Turske u Srbiji. Turska je svakako jedna od najatraktivnijih

destinacija za odmor za srpske stanovnike, ali mnogi od njih teže da taj boravak bude i duži te se opredjeljuju sa studiranje ili rad u Turskoj. Srbija je s Turskom povezana i zahvaljujući svojoj velikoj dijaspori – neke procjene pokazuju da gotovo pet miliona srpskih Bošnjaka, uglavnom porijeklom iz Sandžaka, živi u Turskoj. Međutim, Turska je u periodu zamaha migrantske krize djelovala kao destabilizirajući faktor i izazvala brojne sigurnosne probleme regionu posebno u periodu 2015. i 2016. godine kada je broj izbjeglica koje su preko Turske došle na Zapadni Balkan dosegao vrhunac.

Značajna i rastuća politička i ekomska prisutnost nezapadnih aktera u Srbiji je zasigurno dobrim dijelom posljedica neuspjeha EU i SAD-a da artikuliraju kohezivan i dosljedan pristup regionu. Uz to, tu su lokalni akteri koji žele iskoristiti ove odnose kako bi postigli vlastite ciljeve – privukli strana ulaganja, izbjegli bankrot, konsolidirali političku moć ili riješili unutrašnje probleme. S druge strane, zemlje poput Rusije i Kine njeguju veze sa Srbijom kako bi uravnotežile svoj položaj i prodrele na evropsko tržište. U ovom planu, jasno je da Rusija, Kina i Turska nemaju interes da Srbiji pruže održivu alternativu za postizanje stabilnosti vladavine prava ili ekonomskog prosperiteta kao što to nudi EU. Lideri nezapadnih zemalja poput Putina, Erdogan ili Xi Jinpinga, uživaju veliku popularnost među srpskim stanovništvom zbog svoje „čvrste ruke“ u upravljanju državama. Međutim, većina građana i dalje vide zapadne zemlje kao prvi izbor pri biranju nastavka obrazovanja, posla ili ekonomskih mogućnosti i osiguranja boljeg života u cjelini.

2.6. Euroatlantske integracije i budućnost regiona

Nakon što je Zapadni Balkan izašao iz turbulentnih devedesetih godina prošlog vijeka, zapadne države, odnosno SAD, EU i njene članice, nametnule su se kao glavni akteri u regiji. Međutim, nakon 11. septembra, Sjedinjene Države su promijenile svoju stratešku orientaciju i otpočele postupno povlačenje, a EU je postala dominantni pokretač političke i društveno-ekomske tranzicije s konačnim ciljem integriranja zemalja Zapadnog Balkana u Uniju. Ali, do sada je postignut veoma ograničeni uspjeh u implementaciji EU reformi. Ovaj spori napredak, zajedno s unutrašnjim problemima s kojima se Evropska unija suočava posljednjih godina, značio je da se perspektiva regionalnog proširenja smanjuje, a mogući datumi pridruženja zemalja Zapadnog Balkana EU, udaljavaju. Posljedično, početni optimizam i podrška integracijskim procesima su počeli slabiti i pojavila su se nova pitanja poput onih da li je euroatlantski put ugrožen i postoji li alternativa.

Mnogi stručnjaci i zvaničnici su posljednjih godina izrazili zabrinutost zbog sve većeg prisustva Rusije, Turske i Kine, a njihove aktivnosti u regionu su često viđene kao direktni rezultat smanjenog angažmana zapadnih partnera. Iako lokalno stanovništvo na ove aktere često gleda pozitivno, nema dileme da nijedan od njih ne pruža istinsku alternativu europskom putu Zapadnog Balkana. Bez obzira na to, globalne i lokalne tenzije se uzajamno isprepliću i hrane, a nezapadni akteri su vješti u iskorištanju ranjivosti regiona u ovom pogledu i njihove aktivnosti značajno mogu usporiti napredak Zapadnog Balkana. Kako bi spriječila ovakav razvoj situacije, EU u prvom redu mora zauzeti aktivniji pristup i doprinijeti prevazilaženju trenutne zamorenosti od procesa pristupanja koja je prisutna kod svih zemalja Zapadnog Balkana. Važnost regiona za EU se može vidjeti prema naporima koji se ulažu i poticajima koji su dostupni regionu. Europski komesar za proširenje Oliver Varhelyi najavio je u oktobru 2020. godine da EU planira uložiti 9 milijardi eura u regiju u okviru IPA III instrumenta pretpristupne pomoći u periodu između 2021. i 2027. godine. Osim toga, EU je tokom prošle godine i izazvnog perioda globalne pandemije podržala Zapadni Balkan s 3,3 milijardne eura.

Kriza demokratije na Zapadnom Balkanu je sve veća posljednju deceniju i predstavlja veliki izazov za SAD i EU. Ne postoji jedinstven datum koji je bio prekretnica za region, ali silazna spirala je započela prije nešto više od deset godina i bila ubrzana ekonomskom krizom i višestrukim izazovima unutar EU (BiEPAG, 2017). Demokratski i europski konsenzus potkopale su autokratski lideri koji su prihvatali deklarativno diskurs proeuropske reforme, a sistemski podrivali demokratske institucije. Kao rezultat, prozapadni konsenzus koji je oblikovao regiju u posljednjih desetak godina više nije siguran. Zapadni Balkan može postati i priča o uspjehu i pobjedi euroatlantskih integracija, zajedno s ključnim demokratskim vrijednostima poput vladavine prava i saradnje, ili priča o tome kako je Zapad izgubio ovu regiju i podsticaj za antidemokratske i antizapadne dinamike i na drugim mjestima širom svijeta (Bieber, 2019).

2.6.1. Europska unija i Zapadni Balkan

Interes Europske unije i Sjedinjenih Američkih Država i utjecaj koji proizilazi iz tog interesa je jasan – oba aktera žele vidjeti BiH, Crnu Goru i Srbiju kao stabilna demokratska društva u okviru zapadnih saveza. Međutim, osamnaest godina nakon obećanja iz Soluna, većina zemalja regiona je još uvijek u čekaonici Europske unije. Hrvatska se pridružila 2013. godine, Sjeverna

Makedonija, Crna Gora, Srbija i Albanija imaju kandidatske statuse dok je situacija u slučaju BiH i Kosova komplikovanija. 2014. godine predsjednik Europske komisije, Jean-Claude Juncker, je rekao da se tokom njegovog mandata niti jedna država neće pridružiti EU što je izazvalo veliko negodovanje. Učinjena šteta se pokušala ispraviti 2018. godine s novom ambicioznom strategijom Europske komisije koja je navela 2025. godinu kao ciljni datum pristupanja Srbije i Crne Gore Europskoj uniji, uz napomenu da bi je i druge zemlje regionalne mogle sustići (Griegeson et al., 2018).

Četiri su ključna razloga za ponovni fokus EU na Zapadni Balkan: 1) Migracijska kriza 2015. godine je skrenula pažnju na važnost Zapadnog Balkana za EU u sigurnosnom smislu. Iz perspektive vlada u zemljama poput Njemačke, ovakav priliv ljudi u kratkom vremenskom razdoblju i percepcija da nacionalne vlade ne kontroliraju svoje granice se ne svime ponoviti; 2) Postoji zabrinutost da opet ne dođe do regionalnih sukoba. Incidenti između Srbije i Kosova i unutrašnje nestabilnosti i BiH i Crnoj Gori, samo su neki od primjera; 3) Porasla je zabrinutost zbog velikog utjecaja vanjskih, nezapadnih, aktera poput Rusije, Kine i Turske; 4) U Briselu postoji jasan sentiment da Zapadni Balkan u konačnici pripada EU. Geografski, Zapadni Balkan je okružen državama članicama EU te se činjenica da nije njen dio percipira kao nezavršen proces same EU.

Odnosi BiH i EU

Bosna i Hercegovina je, zajedno s ostalim zemljama iz susjedstva, identificirana kao potencijalni kandidat za članstvo u EU tokom samita u Solunu 2003. godine. Od tada do danas, na snagu su stupili brojni ugovori između EU i BiH kao što su Sporazum o olakšavanju viznog režima (2008.), Privremeni sporazum o trgovini i trgovinskim pitanjima (2008.), kao i Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (2015.). BiH je aplicirala za članstvo u EU u februaru 2016. godine. Europska komisija je usvojila svoje mišljenje o zahtjevu za članstvu u maju 2019. godine, utvrdivši pritom 14 ključnih prioriteta koje država mora ispuniti u pogledu otvaranja pregovora o pristupanju Europskoj uniji. Vijeće EU je odobrilo mišljenje i ključne prioritete u decembru 2019. Mišljenje predstavlja sveobuhvatnu mapu puta za reforme u oblasti demokratije, vladavine prava, osnovnih prava i javne uprave. EU i dalje ulaže značajne resurse u BiH u okviru Zajedničke vanjske i sigurnosne politike (CFSP) i Zajedničke sigurnosne i odbrambene politike (CSDP). Prema agencijskim podacima o stranim ulaganjima, deset od petnaest najboljih trgovinskih partnera Bosne i Hercegovine su države članice Europske unije,

predvođene Njemačkom. Uz to, imajući u vidu da BiH reži da postane EU članica, svi novi dokumenti koji se odnose na legislativu iz oblasti ekonomije se usvajaju prema EU kriterijima.

Poznato je da je vanjska politika EU jedan od najslabijih stubova na kojima počiva EU. Vodjene individualnim interesima, članice EU često ne mogu iskristalizirati zajednički stav o određenom pitanju. Kad je riječ o BiH, nedosljedno djelovanje, primjena dvostrukih standarda, usvajanje standarda domaćih političkih aktera i politika ispunjavanja puke forme bez konkretnog sadržaja najčešće su karakteristike vanjske politike EU. Međutim, određen napredak u koordinaciji s diplomatskim predstavnicima EU članica u BiH kao i sa američkom ambasadom je primjetan u mandatu Johanna Sattlera, iako vaninstitucionalni razgovori o ključnim pitanjima za državu i dalje ostaju problematična praksa koju je potrebno promijeniti.

Članstvo u EU i regionalna saradnja ostali su vanjskopolitički prioriteti Bosne i Hercegovine u Strategiji vanjske politike za period 2018-2023. Kako navodi Džananović (Džananović, 2020), uz svu diplomatsku sofisticiranost i umjerenost jezika te zadržavanje otvorene perspektive za članstvo, Mišljenje o BiH vrlo jasno ukazuje na činjenicu da ona u ovoj fazi ne ispunjava kriterije. Decentralizirana državna struktura ne smatra se preprekom, ali Europska komisija ocjenjuje da će BiH, ukoliko želi stvoriti mogućnost za prihvatanje i implementiranje *acquisa*, mora poduzeti niz ozbiljnih ustavnih, političkih i institucionalnih reformi. Za ostvarivanje statusa kandidatkinje morat će se okrenuti ispunjavanju političkih uvjeta koji koče njen napredak već duže od decenije.

Grafikon 1: Proces europskih integracija u BiH

Izvor: Kompilacija autorice

Odnosi Crne Gore i EU

Od proglašenja nezavisnosti 2006. godine, Crna Gora je postavila dva glavna vanjskopolitička cilja – ulazak u EU i NATO. Potonji je ostvaren 2017., unatoč pokušajima vanjskih aktera, prvenstveno Rusije, da to spriječe i nezadovoljstvu lokalnih proruskih i prosrpskih lidera. Iako je Crna Gora dugo vremena važila za predvodnika procesa europskih integracija u regionu i ostavila značajan napredak u pregovaračkom procesu, čini se da je u posljednjih nekoliko godina ovaj proces znatno usporio. Crna Gora je aplicirala za članstvo u EU 2008. godine, a pregovore je započela 2012. Nakon osam godina pristupnih pregovora, otvorena su sva poglavlja, od kojih su tri privremeno zatvorena. Većina političkih stranaka u Crnoj Gori, uključujući i novu vladu, je barem formalno predana procesu pristupanja EU. Podrška ovom procesu je i dalje stabilna, a istraživanje iz 2021. godine koje je radio DeFacto govori o procentu od 72% građana koji imaju pozitivan stav o Europskoj uniji. Crna Gora, kao i ostale zemlje Zapadnog Balkana nailazi na poteškoće u svom procesu pristupanja i u reformskim naporima.

Prema izvještaju Europske komisije o napretku Crne Gore objavljenom 2020. godine, napetost i nepovjerenje između političkih aktera i niska razina povjerenja u izborne procese obilježili su posmatrani period u smislu političkih kriterija. Što se tiče pitanja upravljanja, Komisija je primijetila da su preporuke adresirane samo djelimično i da postoji potreba za jačanjem transparentnosti i kapaciteta vlade za provedbu reformi, uključujući i reformu javne uprave. Određen, ograničen, napredak je učinjen u oblastima vezanim za pravosuđe, poštivanje osnovnih prava i borbu protiv korupcije i organiziranog kriminala. Nije postignut napredak iz područja slobode izražavanja dok je obim dezinformacija u porastu. Kada je riječ o ekonomskom prisustvu EU u Crnoj Gori, direktna strana ulaganja 2018. godine su dosegla 55,3 miliona eura, a obim trgovine je iznosio 1,38 milijardi eura u 2019 (Cela et al., 2020) U okviru pristupnog procesa, EU je najveći pružatelj finansijskih sredstava pomoću Crnoj Gori. U pretpristupnim fondovima EU odobreno je 504,9 miliona eura u periodu od 2007. do 2020. godine, 804 miliona eura je osigurano u zajmovima Europske investicijske banje od 1999., a 172,9 miliona eura od 2009. godine u bespovratnim sredstvima za investicijski okvir Zapadnog Balkana, što čini ukupno 1,7 milijardi eura.

Nadalje, bezvizni režim je uveden u decembru 2009. što je uveliko povećalo mobilnost ljudi i razmjenu studenata. Između 2015. i 2020. godine, više od 4.000 pojedinaca je učestvovalo u akademskim razmjenama i razmjenama mladih u okviru programa ERASMUS+. Saradnja Crne

Gore i EBRD-a je bila izuzetno uspješna obzirom da je EBRD uložila više od 700 miliona eura u posljednjih 14 godina. Uprkos svemu navedenom, saradnja i investicije koje dolaze iz EU se ne promoviraju dodatno i nedostaje im vidljivost. Čini se da europski utjecaj u Crnoj Gori, uslijed sve većeg kineskog i ruskog ekonomskog i političkog utjecaja, gubi na snazi. Ukoliko EU želi zadržati svoju ulogu i utjecaj koji ima morat će pojačati svoje napore jer Crna Gora prolazi kroz turbulentan period unutrašnjih previranja i produbljivanje vjerskih i etničkih sukoba, što je u kombinaciji s jakim vanjskim pritiscima čini ranjivom na maligni strani utjecaj.

Grafikon 2. Proces europskih integracija u Crnoj Gori

Izvor: Kompilacija autorice

Odnosi Srbije i EU

Kao središnji dio Zapadnog Balkana, Srbija predstavlja ključno tlo za konkureniju stranih utjecaja koja je počela jačati od proglašenja nezavisnosti Kosova. Od tada je ovo pitanje predstavljalo ključnu odrednicu vanjske politike Srbije i u velikoj mjeri uticalo na to kako srpsko stanovništvo gleda na različite strane aktere. Otkad je Beograd javno progglasio četiri prioriteta orientacije svoje vanjske politike (Vašington, Brisel, Peking i Moskvu) kontinuirano je pokušavao uspostaviti ravnotežu između njih. Ipak, čini se da EU i Rusija gube na važnosti, a da interes za SAD i Kinu raste.

Još od demokratske promjene vlasti 2000. godine, svaka vlada Srbije je postavila članstvo u EU svojim strateškim prioritetom. Kao znak predanosti ovom cilju, Srbija je samoinicijativno počela usklađivati svoje zakonodavstvo s EU već 2004. godine, iako za to nije imala zakonsku

obavezu. Ubrzo nakon toga, potpisala je Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) 2008., a status kandidata stekla 2012. godine. Službeni pregovori između Srbije i EU su otvoreni u januaru 2014. godine. Do tog trenutka, EU je uspješno koristila svoju polugu da ulovi saradnju Srbije s Međunarodnim sudom za bivšu Jugoslaviju (ICTY) i da započne pregovore s Prištinom. Međutim, proces je od tada značajno usporio. Do 2020. godine, Srbija je uspjela otvoriti samo 18 od 35 poglavlja, dok je privremeno zatvorila samo dva. Spor proces pristupanja dodatno je vidljiv u usporedbi s Hrvatskom, kojoj je za zatvaranje svih poglavlja trebalo ukupno šest godina. U istom periodu Srbija se našla u paradoksalnoj situaciji – što duže traje njen proces pristupanja, to se razina njene demokratije sve više smanjuje i pogoršava. To je prepoznala i Europska komisija u svojim izvještajima, a Freedom House je 2020. objavio da se Srbija više ne može smatrati polu-konsolidovanom demokratijom već hibridnim režimom. Sve ovo ukazuje na to da proces pristupanja nije ispunio svoju primarnu svrhu i nije usmjerio Srbiju prema sveobuhvatnim reformama na učinkovit i pravovremen način.

Činjenica da je EU najveći trgovinski partner Srbije te njen najveći donator nije uspješno djelovao na lokalne čelnike da se istinski posvete procesu reformi. Iako lokalne elite snose najveći dio krivice za nedostatak reformi, ipak postoje i određeni elementi u pristupu Europske unije koji su uticali nepovoljno. Europska unija nije uspjela djelovati snažno i jednoglasno u naglašavanju važnosti reforme vladavine prava. Iako je Europska komisija kontinuirano upozoravala na nedostatak napretka Srbije u pogledu vladavine prava i slobode medija, EU nije uspjela pronaći odgovarajući način za javno i jasno artikuliranje kritika prema političkim elitama koje su doprinijele ovakovom stanju. Stoga, ovaj nedostatak reakcije često ostavlja dojam da je EU spremna pružiti podršku režimima koji imaju značajne nedostatke u pogledu demokratskog upravljanja radi privida stabilnosti.

Ipak, postoje neki znakovi da je EU voljna promijeniti svoj kurs, što se vidi 2020. godine kada je EU po prvi put odlučila ne otvarati poglavlja sa Srbijom i time poručila da neće tolerisati dosadašnji nedostatak predanosti reformama. Međutim, 2021. došlo je do promjene mišljenja i oživljavanja procesa. S druge strane, u EU odavno nedostaje geopolitička ambicija da se uključi kako politički tako i ekonomski. Zamah je nestao, posebno kada je bivši predsjednik Europske komisije tvrdio da neće biti dalnjeg proširenja tokom njegovog mandata. To ne da je samo obeshrabriло srpske lidere u implementiranju reformi već ih je i podstaklo na intenziviranje daljnje saradnje s vanjskim akterima koju su bili spremni snažnije se angažovati u različitim oblastima i popuniti praznine koje je ostavila EU. Srbija je definitivno postala središte konkurenциje vanjskih aktera što joj je s jedne strane omogućilo da poveća svoju geopolitičku

vrijednost i pregovaračku moć u odnosu na EU, ali je s druge strane oslabilo utjecaj EU uslijed jačanja aktera poput Kine i Rusije.

Grafikon 3. Proces europskih integracija u Srbiji

Izvor: Kompilacija autorice

2.6.2. SAD, NATO i Zapadni Balkan

Nakon ratova devedesetih i nekoliko godina po okončanju sukoba, Zapadni Balkan se pomakao iz fokusa američkih donosioca odluka. Međutim, region je i dalje ostao opterećen etničkim, vjerskim i kulturnim razlikama koje su nerijetko bivale potencijal za obnavljanje neprijateljstava i nasilja. Nadalje, izazovi koje predstavljaju destabilizirajući utjecaj Rusije, porast kineskog interesa i ulaganja, velika nezaposlenost i nedostatak ekonomskih mogućnosti, jasan su znak da SAD ne trebaju prepustiti Zapadni Balkan geopolitičkim okolnostima. SAD su uložile velika sredstva u region od kraja Hladnog rata. Desetine hiljada američkih vojnika je služilo na ovom području i potrošeno je milijarde dolara pomoći s ciljem stvaranja sigurne i prosperitetne regije koja će jednog dana biti dio transatlantske zajednice (Kochis, 2018). Tokom 2019. godine bilo je znakova da se američki interes vratio, posebno u ulozi SAD-a u dijalogu između Kosova i Srbije. Imenovanje Mathew Palmera visokim izaslanikom za Zapadni Balkan, doživljeno je kao pozitivna vijest u cijeloj regiji i dokaz povratka uloge SAD-a. Ovo imenovanje je pratila i EU postavivši Miroslava Lajčaka, iskusnog slovačkog diplomatu, za EU predstavnika za dijalog Beograd-Priština i druga regionalna pitanja (Juzova, 2021).

Od osnivanja Sjevernoatlantskog saveza (NATO) 1949. godine, broj zemalja članica se više nego udvostručio, od 12 država osnivačica do trenutnih 30. Ovo značajno povećanje veličine saveza se pripisuje NATO-ovoј politici „otvorenih vrata“ temeljenoj na članu 10. Sjevernoatlantskog ugovora. Ulazak Slovenije (2004.), Hrvatske (2009.), Albanije (2009.), Crne Gore (2017.) i Sjeverne Makedonije (2020.) pokazali su predanost NATO alijanse integraciji država Zapadnog Balkana radi promoviranja sigurnosti i stabilnosti u regionu (Lang, 2018)

Odnos BiH i SAD

Vanjskopolitički pristup Sjedinjenih Država prema Bosni i Hercegovini trebaju se posmatrati u kontekstu velikih promjena u međunarodnim odnosima i na geopolitičkoj sceni u posljednjih dvadeset i pet godina. Od 1993. do 1995. Sjedinjene Države su postepeno preuzimale glavnu ulogu u rješavanju ratnih sukoba u BiH, a prvi važan vojno-politički učinak bilo je potpisivanje Vašingtonskog sporazuma 1994. godine, kojim je okončan rat između bošnjačke i hrvatske strane i uspostavljena Federacija BiH. Vrhunac američke intervencije dogodio se 1995. godine potpisivanjem Dejtonskog mirovnih sporazuma. Do 2004. godine, američke trupe su činile većinu mirovnih snaga u BiH, a od 1993. SAD su uložile više od 2 milijarde dolara za pomoć ratom razorenoj zemlji. Nakon političke promjene u Vašingtonu i dolaska predsjednika Georga W. Busha, BiH se pomaknula iz fokusa američkih vanjskopolitičkih prioriteta. Međutim, i tokom mandata predsjednika Busha, američka diplomacija je aktivno nastojala pronaći načine za poboljšanje efikasnosti bosanskohercegovačkih institucija, posebno kroz prijedloge u vezi s novim ustavnim uređenjima. No, takva dva pokušaja 2006. i 2009. nisu uspjela, pri čemu se potonji poklopio s početkom prvog predsjedničkog mandata Baracka Obame i novom vanjskopolitičkom doktrinom SAD-a o insistiranju na međunarodnoj saradnji i fokusiraju američkih nacionalnih interesa na daleki istok. Posjeta američkog potpredsjednika Joea Bidena u Maju 2009. godine BiH i njegov govor tom prigodom su odražavali američku politiku prema zemlji. Biden je tada naglasio da je potrebno da se BiH uključi u euroatlantske integracije, da joj je neophodna funkcionalna centralna vlada s dva entiteta, da se treba raditi na podizanju standarda i socijalne sigurnosti građana te usvojiti izborni zakon koji neće isključivati nijednu skupinu u procesu dolaska na vlast. Sličnu poruku je prenijela i bivša američka državna sekretarka, Hilary Clinton, posjetivši regiju u jesen 2012. godine. Iako su SAD manje prisutne u BiH i na Zapadnom Balkanu nego prije petnaestak godina, interes je i dalje nepromijenjen, a to je funkcionalna država članica EU i NATO saveza. Očekuje se da će Bidenova administracija strateški raditi na jačanju veza i vraćanju svoje uloge na području Zapadnog Balkana. SAD

imaju aktivnu ulogu u moderiranju pregovora oko Izbornog zakona, iako u trenutku pisanja ovog rada, ti pregovori nisu ostvarili značajan napredak.

Odnosi Crne Gore i SAD

Diplomatski odnosi između SAD-a i Crne Gore uspostavljeni su odmah nakon što je Crna Gora uspostavila svoju nezavisnost 2006. godine, iako historija političkih kontakata, prijateljstva i odnosa datira iz mnogo ranijeg perioda. Danas su ovi odnosi i američki utjecaj najvidljiviji u okviru podrške euroatlantskim integracijama Crne Gore. Članstvo u NATO-u je i formalno ostvareno 2017. godine bez obzira na brojne opstrukcije od strane Rusije i domaćih proruskih aktera. Podrška američke administracije uključuje programe i pomoć u borbi protiv korupcije i organiziranog kriminala, jačanje civilnog društva, podsticanje slobodnog i nezavisnog novinarstva te promoviranje stabilnosti na Balkanu.

Posjete državnog sekretara i potpredsjednika prošle administracije bili su snažan pokazatelj važnosti Crne Gore za stabilnost u regiji i potvrda američko-crnogorskog partnerstva u ovom dijelu Europe. Uz to, imenovanje posebnog izaslanika State Departmenta za Zapadni Balkan predstavlja podsticaj politici proširenja EU i daljoj integraciji ovog regiona. Sjedinjene Države imale su izuzetno značajnu ulogu kada je riječ o sigurnosnoj politici, prije svega u vezi s članstvom Crne Gore u NATO alijansi. Također, unutar ove oblasti, SAD je pružio finansijsku podršku oružanim snagama Crne Gore s više od 8,2 miliona dolara za nadogradnju opreme. U okviru EUCOM-a (SAD program humanitarne pomoći europskog zapovjedništva) koji je započeo 2008. godine, više od 3 miliona dolara je iskorišteno za finansiranje preko 20 različitih projekata. SAD su donirale vatrogasna vozila i opremu kao i druga vozila za hitne slučajeve općinama širom Crne Gore. U okviru programa Međunarodnog vojnog obrazovanja i osposobljavanja (IMET), Crna Gora je finansirana s više od 4 miliona dolara, i to je samo jedan u nizu američkih programa podrške. Pored toga, američka prisutnost se ogleda u pomoći pravosudnom sistemu i policijskoj upravi kroz pružanje vještina i znanja za više od 2000 službenika pravosudnog sektora u posljednjih 10 godina i preko 5 miliona dolara za obuku, opremu i obrazovne inicijative. SAD je pomogao u razvoju novog Ureda specijalnog tužioca koji se fokusira na organizovani kriminal, korupciju i druge oblike teškog kriminala. Između 2001. i 2013. godine, Američka agencija za međunarodni razvoj (USAID) je kroz svoje projekte pomogla Crnoj Gori s 243,3 miliona dolara (Cela et al., 2020). Tokom svog mandata USAID je implementirao projekte fokusirane na ekonomski rast, dobro upravljanje i poboljšanje kvaliteta života stanovništva.

Prema ispitivanju javnog mnijenja koje je sproveo CEDEM u avgustu 2020. godine, 17,2% ispitanika smatra da bi se Crna Gora u svojoj vanjskoj politici trebala osloniti na SAD, za razliku od 19,5% koji smatraju da bi to trebala biti Rusija ili 26,1% koji smatraju da bi to trebala biti EU. Što se tiče direktnih ulaganja, ona su i dalje na niskom nivou i za prvu polovinu 2020. godine su iznosila 21,5 miliona eura. Kad je riječ o domenu javne diplomatijske politike, obrazovni centri iz SAD-a nude podršku za sve koji bi željeli studirati u Sjedinjenim Državama te, prema podacima iz 2020. više od 120 crnogorskih studenata je studiralo na američkim univerzitetima. Uz to, američki kutci su prisutni u Podgorici, Pljevljima i Cetinju i, pored literature na engleskom jeziku, nude prilike za kulturnu razmjenu i umrežavanja.

Odnos Srbije i SAD

Iako je Srbija i dalje zemlja s kojom SAD imaju najslabije odnose u regionu, obje države nastavljaju sa svojim pragmatičnim pristupom. SAD su 2003. godine dodijelile Srbiji preferencijalni tretman kad je riječ o trgovini, što je značilo određene povoljne uslove, ali se nikad nisu uspjele pozicionirati kao relevantan ili značajan trgovinski partner Srbije. U međuvremenu, SAD su pokušale nadoknaditi tu činjenicu i povećati svoju polugu pružanjem inostrane pomoći Srbiji. Kroz USAID, SAD je uložila 864 miliona dolara u razdoblju između 2001. i 2019. godine u područja kao što su razvoj pravosuđa, demokratska participacija i civilno društvo, borba protiv korupcije, pomoć radu institucija i izgradnja demokratskih kapaciteta političkih stranaka.

Uprkos toj pomoći, javno mnijenje u Srbiji na SAD i dalje gleda nepovoljno, posebno zbog uloge u NATO bombardiranju 1999. godine kao i podršci nezavisnosti Kosova. Međutim, to nije predstavljalo prepreku da srpski politički lideri razvijaju blisko vojno i sigurnosno partnerstvo sa SAD-om i NATO savezom. 2014. godine, Srbija i NATO su dogovorile SOFA sporazum (Sporazum o statusu snaga) i Individualni akcijski plan partnerstva (IPAP) 2015., što je omogućilo Srbiji da ima najviši nivo saradnje s NATO savezom koji jedna država koja nije članica može imati. U periodu od 2012. do 2019. godine, Srbija je sudjelovala u 109 zajedničkih vojnih vježbi s NATO-om i njegovim članicama što je, na primjer, znatno više nego s Rusijom. Također, SAD su najveći donator srpskom Ministarstvu odbrane s 25 miliona dolara doniranih u periodu od 2008. do 2018. godine. Sve ovo pokazuje da su SAD utjecajna sila s kojom Srbija u praksi doista sarađuje.

Imajući u vidu politički i vojni kapital koji posjeduje kao svjetska sila, SAD uspijeva donekle ograničiti saradnju Srbije sa akterima poput Rusije. Američka prijetnja sankcijama Beogradu bila je dovoljna da Srbija odluči prestati kupovati oružje od Rusije krajem 2019. godine. SAD je također bila uspješna u vršenju pritiska na Srbiju da ne pruža diplomatski status kontroverznom ruskom humanitarnom centru smještenom u južnoj dijelu države. Nadalje, Vašingtonski sporazum iz 2020. godine sadrži klauzulu koja kaže da će Srbija diverzifikovati svoje energetsko snabdijevanje, čine se jasno vidi da SAD žele Srbiju učiniti manje ovisnom o Rusiji. Kad je riječ o Kini, Sjedinjene Države nisu dugo mogle spriječiti aktivnosti Srbije na jačanju ovog odnosa. Ipak, činjenica da se Srbija obavezala da će ograničiti distribuciju 5G mreže od strane „neprovjerenih dobavljača“ znak je da je Srbija donekle popustila pritisku i da će najvjerovaljnije ograničiti svoju saradnju s Huaweijem. Očekuje se da će Bidenova administracija nastaviti iste napore, a ostaje za vidjeti se da li će Srbija održati datu riječ.

Prema zvaničnoj izjavi američkog State Departmenta (U.S. Department of State, 2021), Sjedinjene Države ostaju posvećene pružanju podrške Zapadnom Balkanu na njegovom putu ka euroatlantskim integracijama. SAD će nastaviti raditi partnerima na terenu svakodnevno im pomažući da unaprijede vladavinu prava, antikoruptivne mjere, regionalnu ekonomsku saradnju i da se izbore protiv zavisnosti od ruskog energetskog sektora i malignog kineskog utjecaja.

2.6.3. Budućnost regiona

Iako zemlje Zapadnog Balkana teže članstvu u EU, smanjena prisutnost EU i smanjen utjecaj SAD-a u posljednjoj deceniji koji podržava te težnje stvorili su prostor za prisustvo drugih regionalnih i globalnih sila. Nedosljednost u politici proširenja prema zemljama Zapadnog Balkana bila je tiki poziv drugim akterima da povećaju svoje prisustvo u raznim oblastima, od privrede i trgovine preko kulture i obrazovanja do medija. U regionu postoji historijsko-kulturna veza sa Rusijom i Turskom. Obje ove zemlje šire svoj utjecaj kroz vjerske, kulturne i historijske sentimente. Kad je riječ o Kini, njen utjecaj je predominantno ekonomski i uglavnom fokusiran na njen veći pristup europskom tržištu kroz inicijativu Pojas i put. Međutim, postoji opasnost da se privredni utjecaj pretvori i u politički obzirom da raste apetit Kine da se nametne kao neoimperijalistička sila.

Sigurnost je preduslov demokratske tranzicije i ekonomske integracije. Vojne i odbrambene reforme povezane s procesom pristupanja NATO savezu otvorile su put za značajnije političke

i ekonomске reforme unutar država. Zapadni Balkan je region sastavljen od velikog broja različitih etničkih grupa koje se preklapaju s teritorijalnim granicama, što se često navodi kao izazov kad se govori o trajnosti mira na ovim prostorima. Značaj integracije u NATO savez pod takvim okolnostima se ne može podcijeniti. Reforma sigurnosnog sektora koja se zahtijeva u procesu pristupanja NATO alijansi je bitna kako za međunarodnu stabilnost tako i za izgradnju domaće legitimnosti u multietničkim državama. Smanjivanje vojske, profesionalizacija sigurnosnog sektora i transparentnost u odlučivanju u sigurnosnoj politici pridonose stabilnim odnosima između, i unutar, država (Larsen, 2020).

Nova metodologija EU je jasno stavila do znanja da je pristupni proces postao složeniji i više politički nego ikad prije. Uz to, okretanje lokalnih zvaničnika prema alternativnim rješenjima i trećim akterima predstavlja rizik za političku, ekonomsku i sigurnosnu destabilizaciju cijele regije. Očigledno je da trenutni pristup ne daje rezultate. Što regija duže čeka pred vratima EU, demokratije u državama i ekonomске prilike postaju sve krhkije. Spora društveno-ekonomска konvergencija, odljev mozgova i drugi efekti trenutnih strategija stabilizacije postupno će obeshrabriti istinski proeuropske države Zapadnog Balkana od nastojanja za konsolidacijom vladavine prava i demokratije, zbog nedostatna podrške od strane EU. Kad se tome doda značajno niži finansijski paket nego što se očekivalo sve je očitije da postoji ozbiljan rizik od rasta razlika i nerazumijevanja između regije i EU. Države Zapadnog Balkana bi mogle onda potražiti sredstva kod drugih vanjskih aktera (Nechev et al., 2021). EU mora bolje komunicirati svoje namjere u regiji i ponuditi dosljednost i bolju dinamiku u procesu proširenja jer je to jedino oružje u borbi s vanjskim utjecajima na Zapadnom Balkanu. Zajedno s rastućim socijalnim napetostima i nacionalističkim i ekstremističkim tenzijama, i EU i SAD moraju razmotrit svoje uloge i usvojiti jasniju i sveobuhvatniju strategiju za cijeli region kako ne bi bili potisnuti. Na sve ovo značajno će utjecati razvoj situacije u Ukrajini.

III. ULOGA POLITIČKIH PODMLADAKA U IZGRADNJI DEMOKRATSKOG DRUŠTVA NA ZAPADNOM BALKANU

Pojam mladi kao koncept nije jednostavan za definirati. Iako postoje pokušaji da se definira u smislu punoljetnosti, demografije, adolescencije kao razvojne faze, općenito se smatra da se radi o društveno izgrađenoj fazi između djetinjstva i odrasle dobi (Jusić & Numanović, 2017). Imajući u vidu ovo definiciju, kategorija mladi je fluidnija od ostalih dobnih skupina. Ipak, dob je najjednostavniji način određivanja ove skupine, posebno u odnosu na obrazovanje i zapošljavanje, jer se nerijetko pojam „mladi“ odnosi na osobu u sobi od napuštanja obavezognog obrazovanja do pronalaska prvog posla. UN, u statističke svrhe, definiraju mlade kao osobe u dobi od 15 do 24 godine, ne dovodeći u pitanje druge definicije država članica i prihvatajući da se značenje pojma „mladi“ razlikuje u različitim društvima diljem svijeta. Također, nekoliko UN-ovih tijela, instrumenata i regionalnih organizacija imaju donekle različite definicije mladih. Definicija mladih se možda mijenja s okolnostima, posebno s promjenama u demografskim, finansijskim, ekonomskim i društveno-kulturnim okruženjima; međutim, definicija koja koristi mlade u dobi od 15 do 24 godine služi statističkoj svrsi za procjenu potreba mladih i davanje smjernica za njihov razvoj.

3.1. Mladi kao nosioci promjena u izgradnji demokratskog društva

U svakodnevnom diskursu postalo je uobičajeno nazivati nove generacije nosiocima promjena i očekivati od njih da budu kreatori novih vrijednosti i progresivnih politika u društvu. Postavlja se pitanje koliko je to očekivanje opravdano, imajući u vidu da te generacije u regionu odrastaju u polarizovanom društvu opterećenom podjelama i pod stalnim pritiskom nacionalističkih narativa i zapaljive retorike. Istraživanje koje je 2017. proveo Fridrich Ebert Stiftung (FES) među mladima iz Jugoistočne Europe, pokazalo je da mladi doživljavaju osobine i ponašanja povezana sa samozastupanjem, nezavisnošću i obrazovanjem kao posebno „moderna“, te je u svim državama imati karijeru, biti nezavisan i završiti fakultet, rangirano na prvim mjestima. S druge strane, korištenje droge, aktivno djelovanje u politici ili građanskim inicijativama je bilo rangirano najniže. Dok je građansko i političko sudjelovanje rangirano nisko u svim zemljama, zanimljivo je primijetiti da mladi smatraju da je modernije sudjelovati u građanskim inicijativama nego u politici, što bi se moglo protumačiti kao usklađeno s trendovima u

razvijenim dijelovima svijeta gdje su mladi obično udaljeniji od formalne politike i bliži civilnim inicijativama. Na regionalnom nivou, aktivizam je u pozitivnoj korelaciji s dobi i stepenom završenog obrazovanja, a u negativnoj korelaciji s nižim nivoima religijskog vjerovanja i materijalnog blagostanja. Kao vrijednost koju lično prihvataju, mladi su najčešće birali dostojanstvo, ispravnost, toleranciju i takmičarski duh (Jusić & Numanović, 2017).

Unatoč visokom uvažavanju tolerancije kao vrijednosti, mladi pokazuju nizak stepen tolerancije prema homoseksualnosti, što ukazuje na dominantnost konzervativnih, heteronormativnih vrijednosti i neprihvatanje različitosti. Regionalna analiza koju je sproveo FES pokazuje da homofobija pozitivno korelira s vjerom i prebivalištem u ruralnim područjima, a negativno s godinama, stepenom završenog obrazovanja, obrazovnim postignućima roditelja, društveno-ekonomskim statusom i zaposlenjem. Također, žene su manje homofobne od muškaraca. Slično, tolerancija prema abortusu raste s godinama i stepenom završenog obrazovanja, a negativno je povezana s vjerom i životom u ruralnim područjima. Nadalje, najveći broj mladi se izjašnjava pripadnicima vjerske denominacije, ali manji procent podržava različite vjerske dogme. Međutim, postoje značajne razlike među zemljama, pri čemu mladi u BiH pokazuju najveći podršku dominantnim vjerskim uvjerenjima.

Prethodna istraživanja u regiji ukazuju na nizak nivo društvenog i institucionalnog povjerenja opšte populacije. Istraživanja na Zapadnom Balkanu, nadalje, pokazuju da mladi imaju najviši nivo povjerenja u porodicu i prijatelje, dok općenito nemaju povjerenja u one iz susjednih zemalja ili osobe različite etničke pripadnosti koje žive u njihovoј zemlji. (Jusić & Numanović, 2017). Da bi se bolje razumjela socijalna distanca, važno je istaknuti da na pitanje kako bi se osjećali da im određene porodice postanu susjedi je pokazan izuzetno nizak stepen tolerancije, posebno prema homoseksualnim parovima i Romima. Najveći stepen prihvatanja, u prosjeku, imaju studenti i porodice iz Zapadne Europe. Imajući u vidu da naučnici već godinama upozoravaju na povratak nacionalističke, anti-migrantske i populističke retorike među mladima u Zapadnoj Europi, što je posebno primjetno nakon globalne ekonomski krize (Mieriņa & Koroļeva, 2015) ne iznenađuje da su slične zabrinutosti prisutne i u, manje razvijenoj, Jugoistočnoj Europi. Sve ovo navodi doprinosi polemici da mladi regiona možda nemaju dovoljan kapacitet za zagovaranje pluralizma i društvene raznolikosti.

3.2. Položaj mladih na Zapadnom Balkanu

Obećanja mladim ljudima su obično na vrhu liste tokom predizbornih kampanja. Nažalost, nakon izbora ona se nerijetko izgube. Položaj mladih u europskom (EU) kontekstu i kontekstu Zapadnog Balkana prožet je tekućim izazovima poput nezaposlenosti koja je u regionu među najvišim u svijetu (oko 35% u prosjeku) (Jovanov & Stankovski, 2020). Istraživanja različitih međunarodnih organizacija poput UNDP-a i Westminster fondacije pokazuju da između 55% i 84% mladih Zapadnog Balkana je glasalo na posljednjim Općim izborima, što je iznad nacionalnog prosjeka u tim zemljama. Istovremeno, prema podacima Eurobarometra, veliki odziv mladih zabilježen je i na EU izborima 2019. Posljednjih godina pokrenuto je nekoliko ključnih europskih i regionalnih inicijativa kako bi se zemlje regiona približile EU i ojačala saradnja među mladih ljudima. Po uzoru na uspješan primjer francusko-njemačkog ureda za mlade, 2016. godine je pokrenut Regionalni ured za saradnju mladih (RYCO) s ciljem promoviranja pomirenja i saradnje među mladima u regionu putem brojnih programa razmjene (RYCO, 2018). Zaključuje se da postoje i primjetni su naporovi nevladinog sektora u facilitiranju regionalne saradnje mladih, umrežavanja i podrške mladima unutar država, ali se postavlja pitanje koliko se političke stranke, kao ključni kreatori politika u svim zemljama, fokusiraju na mlade, politike za mlade i daju im prioritet o čemu će biti riječi u nastavku.

3.2.1. Demografski pokazatelji o mladima na Zapadnom Balkanu

Mladi čine više od 21% stanovništva Zapadnog Balkana (Friedrich Ebert Stiftung, 2019a), odnosno više od 3,5 miliona u regionu s ukupnom populacijom od približno 18 miliona stanovnika. Prema posljednjim popisima i relevantnim podacima mlađi u BiH (Agencija za statistiku BiH, 2019) čine 21,9% ukupne populacije, odnosno 773.850 stanovnika; 21,4% ukupne populacije odnosno 132.702 stanovnika u Crnoj Gori (Uprava za statistiku Crne Gore - MONSTAT, 2020); te 17,67% ukupne populacije odnosno 1.227.252 stanovnika u Srbiji (Živković - Bubalo & Lukić, 2015).

Kada je riječ o ostalim državama Zapadnog Balkana koje nisu predmetom analize ovog rada, broj mladih i njihovo procentualno učešće u ukupnoj populaciji je dato u nastavku: 661.365 odnosno 23,2% u Albaniji, 65% ukupne populacije na Kosovu odnosno 1.153.970 te 439.746 odnosno 19,6% u Sjevernoj Makedoniji.

3.2.2. Izazovi sa kojima se suočavaju mladi u regionu

Nezaposlenost mladih jedan je od glavnih društveno-ekonomskih izazova s kojima se Europa, a posebno zemlje Jugoistočne Europe i Zapadnog Balkana suočavaju. Iako su u posljednjim godinama širom kontinenta zabilježeni neki pozitivni trendovi u smanjenju nezaposlenosti mladih, ovo pitanje ostaje dominantno, posebno nakon 2008. godine i globalne finansijske krize. Nemogućnost pronalaženja odgovarajućeg zaposlenja produbljuje prijelaz s obrazovanja na zaposlenje. Stopa nezaposlenosti mladih obično je dvostruko ili više nego dvostruko veća u usporedbi s općom nezaposlenošću u zemljama članicama EU. U prosjeku, potrebno je oko dvije godine da mlada osoba dobije svoj prvi posao, a mnogi mladi rade na nesigurnim radnim mjestima u neprikladnim ili čak nepodnošljivim radnim uslovima. Nadalje, važno je napomenuti da marginalizirani mladi ili oni s neprivilegovanim društveno-ekonomskim porijekлом imaju znatno veće poteškoće u pristupu visokom obrazovanju, sudjelovanju u političkim ili građanskim aktivnostima, uključivanju u aktivnosti vezane za razvoj i korištenje informacionih tehnologija u obrazovne svrhe ili pronalaženje posla (Friedrich Ebert Stiftung, 2019).

Iako je recesija imala veliki utjecaj na zapošljavanje mladih i zapošljivost generalno, korijeni postojećeg stanja se mogu naći u institucionalnim i ekonomskim postavkama zemalja regiona. Očigledne su ogromne strukturne neravnoteže u pogledu zanimanja oblikovanih i ponuđenih putem formalnog obrazovnog sistema i potražnje na tržištu rada. S obzirom na okolnosti, ne iznenađuju niska očekivanja ispitanika u pogledu formalnog obrazovanja i mogućnosti zapošljavanja. Kako navode Jusić i Numanović (Jusić & Numanović, 2017), samo 39% ispitanika percipira obrazovanje i profesionalne sposobnosti kao primarne faktore u pronalaženju posla. Štaviše, društvene veze i politička opredjeljenja, kao pristupi zapošljavanju koji nisu zasnovani na zaslugama, se prepoznaju kao značajni faktori gdje, na primjer, dvije trećine ispitanika u BiH ih vidi najvažnijim.

S obzirom na mnogobrojne izazove s kojima se mladi na Zapadnom Balkanu suočavaju u tranzicijskom kontekstu, važno je razumjeti njihove stavove prema ovim izazovima. Upitani šta smatraju gorućim problemima u njihovim državama, najčešći je odgovor da su to nezaposlenost (73,9%), siromaštvo (68,3 %) i nesigurnost posla (56%) (Jusić & Numanović, 2017). Općenito, materijalni, egzistencijalni, problemi se smatraju alarmantnijim od drugih, globalnih, problema poput klimatskih promjena ili terorističkih napada. Ovakva percepcija nije

iznenađujuća obzirom da odražava prevladavajuće društveno-ekonomsko stanje pojedinih društava i njihov javni diskurs.

Nedostatak vladavine prava i sveprisutna korupcija se također veoma često navode kao alarmantni problemi i izazovi s kojima se države suočavaju. Nestabilno društveno-ekonomsko okruženje i loš životni standard, koji se posebno ogledaju u visokoj stopi nezaposlenosti mladih i ograničenim mogućnostima na tržištu rada, praćeni faktorima poput političke nestabilnosti, rezultiraju visokom spremnošću mladih ljudi da napuste svoje matične države. Najčešći razlog odlaska je poboljšanje životnog standarda i mogućnosti zaposlenja. Trend iseljavanja može negativno uticati na privredu pojedinih zemalja, obzirom na to da gubitak ljudskog kapitala može pogoršati strukturu tržišta rada (npr. odljev zanimanja koja bi u budućnosti mogla nedostajati) i postati prepreka za daljnji privredni razvoj. Konačno, iseljavanje radne snage značajan je trošak imajući u vidu da se u takvom scenariju gubi mogućnost povrata ulaganja u formalno obrazovanje. S druge strane, važno je uzeti u obzir da mobilnost mladih odnosno privremeni život u inostranstvu radi obrazovanja, volontiranja, rada ili kulturne razmjene može omogućiti sticanje znanja i vještina te bolju integraciju na globalnom tržištu rada.

3.2.3. Legislativni okvir i strateški dokumenti za mlade

Većina država Zapadnog Balkana ima neki oblik legislativnog uređenja statusa i definicije mladih ljudi. Najčešće je to Zakon o mladima, kao što je slučaj u BiH, Crnoj Gori i Srbiji. Pored zakona, uobičajeni su dokumenti koji imaju za cilj unapređenje statusa mladih ljudi u formi nacionalnih strategija o mladima ili sličnih dokumenata. Crna Gora i Srbija imaju svoje nacionalne strategije dok BiH posjeduje dokument koji uređuje isključivo oblast volontiranja, ali ne i nacionalnu strategiju za mlade. Države uglavnom imaju različite kategorije koje se bave pitanjima mladih, misleći pritom na ministarstva, agencije ili urede za pitanja mladih. Unatoč činjenici da nacionalne politike usmjerene prema mladima u regionu imaju zajednički cilj razvoja omladinskim politika, one nisu standardizirane niti usaglašene, te su prisutni različiti modeli i oblici postojećih strateških i pravnih okvira. Nadalje, ne postoji konsenzus oko definicije pojma „mladi“ u zemljama Zapadnog Balkana i on se kreće od dobnog raspona 15-24 na Kosovu, 15-29 u Sjevernoj Makedoniji, 15-30 u Srbiji, Crnoj Gori i FBiH te 16-30 u Republici Srpskoj (Petković & Stanojević, 2018).

Položaj mladih u BiH

U BiH postoje dvije definicije pojma mladih koje su, u osnovi, slične, ali uz razliku u godinama od kada određeni zakoni tretiraju mlade. Tako Zakon o mladima FBiH i Zakon o mladima Brčko distrikta navode dobne kategorije od 15 do 30 godina dok Zakon o omladinskom organizovanju RS govori o dobnoj kategoriji 16 do 30 godina. Na državnom nivou, u okviru Vijeća ministara i Ministarstva civilnih poslova (MCP), pitanja mladih se nalaze u nadležnosti Komisije za koordinaciju pitanja mladih. Komisija se bavi koordinacijom pitanja mladih unutar države, s međunarodnom zajednicom i s nevladinim sektorom i od 2009. godine je stalno tijelo pri MCP. Osim ove komisije, u Vijeću ministara nema značajnih kapaciteta vezanih za pitanja mladih niti unutar Ministarstva postoji odjel zadužen za mlade. Odjel za nauku i kulturu koji se nalazi u okviru Ministarstva pruža tehničku pomoć Komisiji.

Nadalje, u 50 općina u BiH postoje službenici za mlade odnosno državni službenici koji se, između ostalog, bave pitanjima mladih. Svi ovi službenici su prošli adekvatnu obuku i posjeduju potrebnu stručnost za lokalne nivoe. U većini općina uspostavljanje funkcije službenika za mlade je dovelo do pozitivnih promjena u lokalnoj zajednici kao i do stvaranja lokalnih strategija za mlade. U preko 70 općina, odnosno 60% svim općina u BiH, postoje posebna radna tijela koja se nazivaju komisijama ili odborima za mlade. Ova tijela funkcioniraju u okviru općinskih vijeća/odbora i imaju nadležnost za pitanja mladih, često podijeljenu s drugim tijelima (Jovanov & Stankovski, 2020).

Zakonodavstvo o radu s mladima je jedno od ključnih pitanja za mlade ljudi koji je neophodno unaprijediti u budućnosti. Često se navodi da se postojeći zakoni trebaju uskladiti i unaprijediti odnosno usvojiti novi, dodatni, zakoni u oba entiteta. Evidentan je nedostatak nacionalnog strateškog dokumenta koji bi se bavio pitanjima mladih kao i neusklađenost podrške mladim ljudima između različitih sredina unutar BiH.

Položaj mladih u Crnoj Gori

Uprava za sport i mlade u Crnoj Gori ima u nadležnosti razvijanje i koordiniranje implementacije politike i zakonodavstva vezanog za mlade, koordiniranje međusektorske saradnje, pružanje podrške razvoju lokalnih politika prema mladima i razvoj saradnje sa nevladinim organizacijama i međunarodnim partnerima. Upravu nadzire Ministarstvo obrazovanja. Druge relevantne vladine institucije (ministarstva, agencije, biroi) razvijaju i

implementiraju sektorske politike koje se odnose na mlade kroz saradnju s upravom. Tijela nadležna za određena područja omladinskih politika su dužna surađivati u implementaciji politika prema mladima i imenovati kontakt osobe za pitanja mlađih koja koordinira ove aktivnosti i sarađuje s Upravom pri planiranju, implementaciji i evaluaciji Strategije za mlade. Strukture koje se bave mladima unutar lokalnih samouprava su sekretarijati, lokalni uredi za mlade i lokalni odbori za pitanja mlađih.

U julu 2016. godine, Skupština Crne Gore je usvojila Zakon o mladima, što je bio prvi put da je zemlja uvela zakon koji osigurava implementaciju zajedničke politike u ovoj oblasti. Zakon o mlađima propisuje poboljšanje društvenog položaja mlađih u svim područjima, pruža uslove za podršku mlađima u samoorganizovanju i društvenim aktivnostima, kao i njihovo sudjelovanje u donošenju odluka te ispunjenju njihovih ličnih i društvenih potencijala. Zakon propisuje da se politike prema mlađima planiraju, provode i unaprjeđuju na temelju stvarnih potreba mlađih, empirijskog i praktičnog znanja kao i istraživanja, redovnog praćenja i procjene njihove situacije, pri čemu je predviđeno da mlađi budu aktivno uključeni u ovaj proces.

U skladu sa Zakonom, Vlada Crne Gore je u septembru 2016. usvojila Nacionalnu strategiju za mlađe za period 2017.-2021., koja jasno pozicionira mlađe kao pitanje od interesa za Crnu Goru i predviđa međusektorskiju i međuresornu saradnju među kreatorima politika prema mlađima. Strategija definira šest ključnih prioriteta koji se odnose na crnogorske mlađe (Jovanov & Stankovski, 2020):

1. Mlađi ostvaruju ekonomsku i socijalnu sigurnost kroz poboljšan pristup tržištu rada i zapošljavanje,
2. Mlađi imaju pristup kvalitetnom obrazovanju,
3. Mlađi su aktivni građani, uključeni, motivirani, proaktivni i sudjeluju u procesima donošenja odluka za razvoj zajednice, u kreiranju politika i njihovoj implementaciji,
4. Mlađi su zdravi i sigurni i imaju pristup odgovarajućem sistemu podrške tokom prelaza u odraslu dob i samoostvarenje,
5. Mlađi imaju pristup kvalitetnim kulturnim sadržajima kao kreatori i konzumenti tih sadržaja, i
6. Uspostavljen je normativni i institucionalni okvir za implementaciju politike prema mlađima.

U izradi strategije su učestvovali i mladi ljudi iz cijele Crne Gore te ona, pored ključnih prioriteta, definira mjere i aktivnosti koje je potrebno provesti kako bi se ispunili definirani prioriteti, kao i aktere zadužene za njihovu provedbu. U tu svrhu, Uprava za mlade i sport zauzima centralno institucionalno mjesto, koordinirajući cijeli proces uz podršku i u saradnji s drugim entitetima, uključujući vladine i nevladine institucije.

Položaj mladih u Srbiji

Glavno nacionalno javno tijelo nadležno za pitanja mladih je Ministarstvo omladine i sporta. Ministarstvo je zaduženo za razvoj i unaprjeđenje politike prema mladima, implementaciju nacionalne politike, nacionalne strategije za mlade i akcionalih planova, podsticanje mladih na samoorganizovanje i sudjelovanje u društvenim aktivnostima, savjetovanje o mogućnostima zapošljavanja i volonterskom radu, podsticanje neformalnog obrazovanja te saradnju s nevladinim udruženjima i međunarodnim partnerima. Još jedna važna institucija za mlade u Srbiji je Fond za mlade talente Republike Srbije koji je osnovala Vlada s ciljem pružanja podrške najuspješnijim studentima i onima koji su se istakli u svojim akademskim postignućima. Nadalje, u okviru Skupštine postoji skupštinski odbor za obrazovanje, nauku, tehnološki razvoj i informatičko društvo zadužen za pitanja mladih. U skladu sa Zakonom o mladima, Vlada je 2014. godine donijela odluku o osnivanju Savjeta mladih čime je učinjen značajan iskorak u praćenju i dalnjem razvoju nacionalne politike prema mladima. Savjet je međusektorsko i savjetodavno tijelo o pitanjima mladih koji promovira i koordinira aktivnosti vezane za razvoj i implementaciju politike prema mladima te predlaže mjere za njeni poboljšanje. Savjetom mladih predsjedava Ministar omladine i sporta, a savjet broji 24 člana (predstavnici ministarstava, pokrajinsko tijelo nadležno za pitanja mladih, udruženja mladih, predstavnici nacionalnih manjina i eksperti), od kojih njih osam direktno predstavljaju mlade ljudе (Jovanov & Stankovski, 2020).

Jedna od specifičnosti Srbije su kancelarije za mlade. Kancelarije za mlade su izuzetno značajne za podsticanje razvoja politika prema mladima na lokalnom nivou i pružanje podrške lokalnim inicijativama. Kao sastavni dio lokalne samouprave, njihov je posao istraživanje potreba mladih, pokretanje i implementacija lokalnih akcionalih planova, uspostavljanje saradnje sa svim relevantnim partnerima, informiranje mladih i realizacija projekata od značaja za mlade. Do sada je 137 lokalnih samouprava (od ukupno 174) osnovalo kancelarije za mlade.

Zakon o mladima je usvojen 2011. godine i on definira okvir i uslove za podršku mladima u njihovom organizovanju, društvenim aktivnostima te razvoju i ispunjenju njihovih ličnih i društvenih potencijala. Također, Zakonom se definira struktura sektora mlađih s jasno navedenim nadležnostima, pravima, obavezama i odgovornostima, pritom uvažavajući autonomiju udruženja mlađih i njihovih krovnih organizacija. Zakon jasno definira ulogu kancelarije za mlađe i utvrđuje javni interes u domeni pitanja mlađih na republičkom, pokrajinskom i lokalnom nivou. Naposljeku, Srbija je 2015. usvojila desetogodišnju nacionalnu strategiju za mlađe koja ocrtava prioritetne ciljeve koji bi trebali pridonijeti aktivnom i ravnopravnom učešću mlađih u različitim sferama društvenog života. Sličnost trenutnih politika prema mladima na Zapadnom Balkanu, prema Petkoviću i Stanojeviću (Petković & Stanojević, 2018) se mogu sažeti na sljedeći način:

- Politike prema mladima na Balkanu su prepoznate kao važan dio strateških programa razvoja svake od država,
- Došlo je do promjene paradigme u pristupanju razvoja politika prema mlađima u smislu kreiranja efikasnijih i politika orijentiranih ka rezultatima,
- Pristup razvoju politika prema mlađima je holistički s ciljem adresiranja složenih društvenih pitanja,
- Postoji politička predanost kreiranju politika za mlađe koje su participativne,
- Međusektorski pristup kroz horizontalnu, međuministarsku i međuresornu saradnju s ciljem maksimiziranja potencijala politika usmjerenih na mlađe može pozitivno uticati na cijeli sistem upravljanja,
- Vrijednosti i načela pravnih okvira su u skladu s europskim standardima,
- Primjetno je podizanje svijesti o važnosti podrške mlađima i politikama usmjerenim ka mlađima na lokalnom nivou.

S druge strane, iako postoji razvijen legislativni okvir, postoje određeni izazovi u njegovoj implementaciji i oni se uglavnom odnose na (Petković & Stanojević, 2018):

- Pokrivenost (geografsko područje i grupe koje su obuhvaćene): nacionalne politike prema mlađima su uglavnom centralizirane, usmjerenе na *mainstream* omladinu i pokrivaju različite domene javne politike,
- Kapacitet (uloga i odnos između vlada i nevladinih organizacija koje se bave pitanjima mlađih): potrebno je poboljšati pružanje informacija i razmjenu znanja o omladinskim politikama između institucija i nevladinih organizacija,

- Kompetentnost (izgradnja kapaciteta i kvalifikacije): program ospozobljavanja državnih službenika i omladinskih radnika treba biti sistemski i neophodno ga je unaprijediti,
- Saradnja, koordinacija politika i koherentnost (hijerarhijski i horizontalno): u dominantnom modelu međusektorske saradnje jedan centralni akter je nadležan za razvoj i implementaciju politika prema mladima i često nije dovoljno osnažen da osigura smisleno uključivanje mlađih u ovaj proces te nedostaju horizontalni i vertikalni mehanizmi saradnje,
- Troškovi (potrebni finansijski i ljudski resursi): u svakoj od država postoje različiti oblici finansiranja, ali ne postoji održiv i strateški pristup. Također, kvalificirani ljudski resursi nedostaju na nacionalnom i lokalnom nivou te se, uslijed čestih promjena, gubi institucionalno pamćenje.

3.2.4. Učešće mlađih u društveno-političkim procesima

Za mlade je sudjelovanje putem demokratskih institucija posebno važno kako bi se u potpunosti upoznali s ulogom politički aktivnog građanstva i razvili razumijevanje demokratskih vrijednosti. Političko sudjelovanje može imati pozitivan utjecaj na formiranje identiteta mlađih ljudi i njihov odnos prema demokratiji. Stavovi mlađih o politici mogu pomoći u identificiranju potencijalnih prepreka njihovoj integraciji u demokratsko društvo. S druge strane, nedostatak političkog sudjelovanja i nepovjerenje prema političkim institucijama mogu signalizirati postojanje temeljnih problema koji mogu ugroziti budućnost demokratskih političkih sistema, posebno u zemljama koje nemaju dugu demokratsku tradiciju. Faktori koji su identificirani kao važni za nivo političkog sudjelovanja mlađih su utjecaj obrazovanja, roditelja, profesora, prijatelja i medija. Nadalje, smatra se da su politički stavovi i političko ponašanje uslovljeni širim društvenim kontekstom. Ovo je posebno važno za mlade u novim, mlađim, demokratskim društвима, poput onih na Zapadnom Balkanu, koje uglavnom karakterizira nedovršena demokratska konsolidacija.

Demokratizacija na Zapadnom Balkanu se suočila s brojnim preprekama, uključujući slabe institucije, nerazvijeno civilno društvo, vladavinu autoritarnih stranaka i opću nedostatak demokratske tradicije. Brojne studije pokazuju da je posljednjih godina vidljiv trend slabljenja političkog sudjelovanja građana općenito, a posebno mlađih, putem konvencionalnih kanala, kao što su glasanje na izborima ili članstvo u političkim strankama. Ovi trendovi mogu ukazivati na otuđenost i nezadovoljstvo tradicionalnim institucionalnim oblicima politike i

nepovjerenje u političke elite i političke institucije općenito. Imajući u vidu na nizak nivo povjerenja u formalne državne institucije i političke aktere uključene u izborne procese, ne iznenađuje da u zemljama regiona značajan dio mlađih izražava visok nivo nezadovoljstva stanjem demokratije te se osjećaju neadekvatno zastupljenim u politici u svojim zemljama.

Prema IRI-evom istraživanju iz 2020. godine 69% mlađih u BiH, 44% u Crnoj Gori i 54% u Srbiji su nezadovoljni razvojem demokratije u njihovim državama. Kada je riječ o povjerenju u institucije u BiH 78% mlađih ne vjeruje Parlamentu, 74% ne vjeruje uredu Predsjedništva, 76% ne vjeruje uredu Premijera, 77% ne vjeruje političkim strankama, 67% ne vjeruje medijima, a 53% vjeruje vjerskim institucijama. U Crnoj Gori, 55% mlađih ne vjeruje Parlamentu, ne vjeruje uredu Predsjednika 52% ne vjeruje uredu Premijera, 58% ne vjeruje političkim strankama, 57% ne vjeruje medijima 53%, 75% vjeruje vjerskim institucijama. U Srbiji, 65% mlađih ne vjeruje Parlamentu, 54% ne vjeruje uredu predsjednika 62% ne vjeruje uredu premijera 80% ne vjeruje političkim strankama, 74% ne vjeruje medijima 67% vjeruje vjerskim institucijama.

Kako navode Jusić i Numanović (Jusić & Numanović, 2017) preko 60% mlađih smatra da nisu adekvatno zastupljeni od strane mlađih koji su aktivni u politici. Većina mlađih ljudi se također osjećaju nemoćnim u pogledu svoje sposobnosti da glasanjem utiču na institucije na državnom nivou, dok smatraju da mogu imati nešto veći utjecaj na lokalnom nivou. Ranije empirijske studije su potvrdile vezu između osjećaja političke efikasnosti ili vlastite sposobnosti pojedinca da utiče da politike budu odgovornije prema potrebama građana i političke participacije. Općenito govoreći, osjećaj nemoći ukazuje na nezadovoljstvo mlađih ljudi i nizak stepen sudjelovanja u politici. Tamo gdje se mlađi osjećaju nemoćnim i nedovoljno ili neadekvatno zastupljenim, imaju tendenciju da glasaju manje te imaju niži nivo političkog povjerenja i općeg institucionalnog povjerenja. Ovakvi rezultati kreiraju prilično sumornu sliku sudjelovanja mlađih, posebno imajući u vidu tradicionalne institucije predstavničke demokratije.

S pozitivne strane, istraživanja pokazuju da postoji sve veći interes mlađih za alternativne oblike građanskog angažmana poput peticija, uličnih protesta ili zauzimanja javnog prostora, koji se fokusiraju na šira pitanja poput zaštite ljudskih prava, okoliša, razvoja lokalne zajednice ili kulturnih pitanja. Nadalje, primjetna je sve veća važnost i potencijal informacijskih i komunikacijskih tehnologija za podsticanje političkog sudjelovanja mlađih ljudi, obzirom na znatnu količinu vremena koju troše koristeći te tehnologije u svojim svakodnevnim aktivnostima. Čini se da je ovaj trend posebno prisutan među obrazovanom i urbanom

omladinom i, mada znatno veći u dugogodišnjim demokratskim društvima, sve je evidentniji i u postkomunističkim zemljama uključujući i zemlje Zapadnog Balkana.

3.3. Mladi u političkim strankama – BiH, Crna Gora i Srbija

Kao što je ranije navedeno, mladi u regionu nisu zadovoljni kako su predstavljeni u političkom životu svojih država. U istraživanju o mladima u Jugoistočnoj Europi (Lavrič Miran et al., 2018) navodi se kako 64% mladih u BiH, 50% u Crnoj Gori i 65% u Srbiji smatra da interesi mladih nisu dovoljno zastupljeni u nacionalnim politikama. 86% mladih u BiH, 72% u Crnoj Gori i 71% u Srbiji misle da političari ne brinu o mišljenjima i stavovima mladih ljudi. Naposljeku, 84% u BiH, 76% u Crnoj Gori i 72% u Srbiji smatra da bi mladi ljudi trebali imati više prilika da iznesu svoje mišljenje u političkom svijetu. S druge strane, mladi svoje znanje o politici ocjenjuju kao nedovoljno, a njihov interes za politiku je na izuzetno niskom nivou – 13% u BiH te 14% u Crnoj Gori i Srbiji. Nadalje, iako smatraju da njihovi interesi nisu dovoljno zastupljeni, mali procent mladih u regionu bi bio voljan preuzeti neku političku funkciju, od 5% njih u BiH preko 7% u Srbiji pa do 15% u Crnoj Gori.

3.3.1. Analiza položaja mladih unutar stranačkih struktura kroz prizmu relevantnih stranačkih dokumenata

Status, uloga i pitanja koja se tiču mladih ljudi su različito uređena u dokumentima političkih stranaka u regionu. Za potrebe ovog rada, u nastavku će biti dat pregled analize statuta i ostalih relevantnih dokumenata parlamentarnih stranaka u BiH, Crnoj Gori i Srbiji. Zbog specifičnosti situacije u Srbiji, uslijed bojkota izbora 2020. godine, bit će uzete u obzir i neke političke stranke koje nisu parlamentarne.

Položaj mladih u političkim strankama u BiH

Demokratska fronta (DF)

Demokratska fronta je formirana 2013. godine kao socijaldemokratska stranka čiji su osnivači mahom bili bivši članovi Socijaldemokratske partije BiH. Statut DF-a je donesen 2015. godine i u njegovih 69 članova, mladi se spominju dva puta (Osmić et al., 2020) Prvi put, mladi su

spomenuti u članu 28. stav 3. Statuta koji govori o rodnoj, dobnoj, nacionalnoj i teritorijalnoj zastupljenosti unutar stranačkih organa, gdje se predviđa da će nadležni organ stranke svojom odlukom o kandidiranju i izboru članova organa stranke, osigurati mehanizme za ostvarivanje adekvatne dobne zastupljenosti, prema kojima bi u organima bilo najmanje 30% članova mlađih od 35 godina i najmanje 10% starijih od 55 godina (Osmić et al., 2020). U drugom spominjanju, u članu 61. stav 3. spominje se Organizacija mladih kao jedan od primjera organiziranja. U Statutu nije striktno definiran pojam mladih, odnosno dobne granice koje označavaju mlade osobe, ali se širim tumačenjem Statuta, prvenstveno člana 28. može konstatirati da se radi o osobama do navršene 35. godine života. Kroz Statut se ne regulira pitanje izgleda kandidatskih listi niti postojanje kvota za mlade. U Statutu se ne spominje način rukovodenja grupom mladih članova stranke niti postojanje foruma mladih, a na web stranici DF-a nisu dostupne informacije o postojanju ove skupine kao organizacije unutar stranke. Uz Statut, na web stranici stranke je dostupan Manifest (Demokratska fronta, 2013) u kojem se mladi spominju na dva mjesta, u svjetlu ekonomije i kreiranja novih radnih mjesta te usklađivanja obrazovnog sistema s potrebama tržišta rada.

Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine (HDZ BiH)

Izmjene i dopune Statuta HDZ BiH su donesene 2019. godine na 13. Saboru stranke (Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine, 2019). U dokumentu se pojam mladi ukupno spominje 9 puta. Prvi put mladi se spominju u članu 35. koji se odnosi na Predsjedništvo HDZ-a BiH u čijem članstvu je po funkciji i predsjednik Mladeži HDZ-a BiH (Osmić et al., 2020). Članom 50. Statuta definirana je Organizacija Mladeži kao zasebna organizacijska cjelina koja može ustanovljavati niže oblike svoga djelovanja, ima osigurano najmanje 15% zastupljenosti u svim tijelima stranke i djeluje u skladu s Pravilnikom koji je usklađen sa Statutom. Član 52. definira Političku akademiju HDZ BiH gdje se u stavu 2. mladi spominju na način da se definiraju „*temeljni ciljevi i djelatnosti Političke akademije HDZ BiH su kontinuirano, stručno, političko usavršavanje i educiranje, podsticanje na aktivno političko i javno djelovanje članova i dužnosnika HDZ BiH, kao i Mladeži HDZ BiH i Zajednice žena te ostalih zainteresiranih pojedinaca, sukladno odlukama mjerodavnih tijela političke akademije*“. Nadalje, u programu HDZ BiH se navodi da je to stranka koja promiče slobodu i odgovornost „*odnos HDZ BiH prema mladima temelji se na povjerenju i optimalnom uključivanju mladeži u političku, gospodarsku i svaku drugu vrstu izgradnje politički stabilnog i sigurnog društva i države, na temelju njihovih interesa, mogućnosti i naobrazbe.*“ Nапослјетку, prema članu 5. Pravilnika, član Mladeži može postati osoba od 16. do 33. godine.

Naša stranka (NS)

Iz Statuta Naše stranke iz 2019. godine vidljivo je da su mladi spomenuti ukupno 13 puta. Njihovo prvo spominjanje se nalazi u članu 4. stav 5. u kojem se kaže „*NS u svom djelovanju preduzima konkretne korake s ciljem ohrabrvanja ugroženih i diskriminiranih osoba na političko učešće. NS će osigurati mehanizme neophodne za povećanje zastupljenosti i učešća žena i mlađih u organima stranke i političkom životu.*“ Članom 24. Statuta stranke spominje se Forum mlađih kao jedan od organa stranke, a članom 32. se definiraju predsjednici regionalnih/kantonalnih odbora Foruma mlađih kao članovi Glavnog odbora Naše stranke. Također, u istom članu se navodi kako je potrebno uložiti najveće napore da u sastavu Glavnog odbora bude osigurana ravnopravna zastupljenost oba spola i zastupljenost najmanje 30% članova mlađih od 30 godina. Nadalje, članom 40. je predviđeno da je predsjednik Foruma mlađih ujedno i član Predsjedništva stranke. Mladi se još spominju i u dokumentu o općim programskim ciljevima u svjetlu važnosti osiguranja adekvatnih radnih uvjeta za mlade te u Manifestu stranke kada se govori o reformi obrazovanja.

Partija demokratskog progrusa (PDP)

U Statutu Partije demokratskog progrusa (Partija demokratskog progrusa, 2015) pojam mladi se spominje 9 puta od čega prvi put u članu 25. gdje se predsjednik Savjeta mlađih navodi kao član Glavnog odbora stranke, po svojoj funkciji. U članu 33. navodi se da predsjednik Savjeta može prisustvovati sjednici Predsjedništva stranke i učestvovati u raspravi, ali bez prava odlučivanja. U članu 44. Statut prepoznaje Savjet mlađih kao organizaciono tijelo i definira gornju granicu od 30. godina za članstvo u Savjetu. Na teritoriji izbornih jedinica u Republici Srpskoj, PDP predviđa formiranje regionalnih odbora kojeg čine i predsjednik i potpredsjednik Savjeta mlađih iz te izborne jedinice. Također, Statut predviđa, u članu 47. da u sastav organa PDP-a na nivou općine ili grada najmanje 20% članova treba da budu mlađi članovi stranke. Na web stranici stranke dostupne su informacije o Savjetu mlađih gdje se navodi da je njegov rad usmjeren na dva pravca: partijski (ukazivanje na ključne probleme mlađih u partijskom radu, edukacija u političkom djelovanju, ulaganje u promociju mlađih kadrova i uključenje mlađih u proces donošenja odluka) i društveni (saradnja u realizaciji programskih ciljeva PDP-a, zalaganje za donošenje Omladinske politike RS kao institucionalne strategije, saradnja s podmladcima srodnih partija u okviru EPP-a, saradnja s nevladinim organizacijama i promocija većeg stepena političke i društvene angažiranosti mlađih ljudi).

Savez nezavisnih socijaldemokrata (SNSD)

Prema Statutu Saveza nezavisnih socijaldemokrata iz 2019. godine, pojam mladi se spominje ukupno 13 puta i to prvi put kroz organizaciju mlađih koja se, kao poseban organizacioni oblik, zove Mlađi socijaldemokrati (MSD). Glavni odbor SNSD-a donosi odluku o osnivanju MSD-a, a prema članu 20. predsjednik omladine je i jedan od članova Predsjedništva stranke. Nadalje, članom 22. se precizira da je predsjednik MSC-a ujedno i član Izvršnog komiteta stranke koja je političko-izvršni i operativni organ SNSD-a (Osmić et al., 2020). Također, članom 31. definira se da je općinski/gradski odbor SNSD-a odgovoran za formiranje Mlađih socijaldemokrata, a članom 37. je jasno navedeno da se „*u organima SNSD-a obezbjeđuje odgovarajuća zastupljenost žena i mlađih, tako da najmanje 30% članova organa budu žene, a najmanje 20% mlađi*“. U slučaju da se na izborima ne postigne taj procent, organi stranke mogu kooptirati do 10% iz strukture obje grupe, a u skladu sa Statutom. Na web stranici stranke dostupna je programska platforma Mlađih socijaldemokrata za period 2010-2014 koja obrađuje oblast aktivnog učešća mlađih u društvu, obrazovanje, studentski standard, zapošljavanje, kulturu, sport, zdravlje, socijalnu politiku i stambeno zbrinjavanje. SNSD nema određenje starosne kohorte mlađih.

Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine (SDP BiH)

U Statutu Socijaldemokratske partije iz avgusta 2019. godine, pojam mlađi se spominje ukupno 11 puta. Prvo spominjanje pojma je dato u članu 57. gdje se govori o Kongresu SDP BiH kao najvišem organu odlučivanja u stranci i navode se predstavnici Forum-a mlađih stranke kao delegati ovog organa. U članu 174. se navode četiri interesno-politički oblika djelovanja SDP BiH, a prvi među njima je Forum mlađih da bi se njegova pozicija detaljnije pojasnila u članu koji slijedi ističući kako Forum „*djeluje kao posebna organizacija mlađih članova i simpatizera SDP BiH, do 35 godina starosti, pod nazivom Forum mlađih SDP BiH, kao interesno-politički oblik djelovanja.*“ Glavni odbor stranke donosi odluku o organizovanju Forum-a, a članom 177. se napominje da on „*učestvuje u svim raspravama o ključnim političkim pitanjima Bosne i Hercegovine, kao i o svim ključnim pitanjima SDP BiH, formulira pitanja, prijedloge i inicijative koje se mogu uputiti svim organima, evidentira i ističe kandidate za sve funkcije u stranci kao i za funkcije u predstavničkim i izvršnim organima.*“ Uz informacije dostupne u Statutu, na web stranici SDP BiH u rubrici Forum mlađih se nalazi i publikacija „Ostajmo ovdje – Javne politike Forum-a mlađih Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine“ u okviru koje

su mladi dali detaljne preporuke kako kreirati bolje politike koje se njih tiču (Osmić et al., 2020). Ova publikacija analizira stanje mladih u osam oblasti – zapošljavanje, obrazovanje, kultura i sport, društveni aktivizam, slobodno vrijeme, stambeno zbrinjavanje, antinacionalizam te sigurna i uređena zajednica.

Srpska demokratska stranka (SDS)

U Statutu Srpske demokratske stranke iz 2015. godine, pojam mladi se spominje ukupno 10 puta. Mladi se definiraju kao osobe do 32 godine, što je vidljivo u sljedećem (Osmić et al., 2020): „*Na svim nivoima organiziranja, u svi organima, na svim izbornim listama SDS-a najmanje po jedna petina mesta se obavezno popunjava članovima mlađim od 32 godine odnosno članovima manje zastupljenog spola uz izuzetak Predsjedništva stranke i koordinacionog odbora za izborne jedinice*“. Također, navodi se da, ukoliko među izabranim kandidatima nema po jedna petina članova mlađih od 32 godine i članova manje zastupljenog spola, s liste izabralih kandidata se skidaju članovi koji nisu ni u jednoj od dvije navedene kategorije i umjesto njih se stavljaju oni koji pripadaju ovim dvjema kategorijama koji su ostvarili najbolji rezultat po redoslijedu s liste, sve dok se na listi izabralih ne zadovolji propisani standard. Ovdje je također važno napomenuti da se kvota za mlade od 20% odnosi na sve organe stranke, kao i na kandidatske liste. Kada je riječ o unutarstranačkim izborima, Skupština SDS-a bira najviše 72 člana Glavnog odbora, a Glavni odbor iz svojih redova, po pravilu između više kandidata tajnim glasanjem natpolovičnom većinom ukupnog broja glasova Glavnog odbora, a na prijedlog članova Glavnog odbora i uz saglasnost predsjednika SDS-a bira jednog člana iz reda mlađih od 32 godine. U konačnici, Statut govori i o omladinskom organizovanju kroz Aktiv mladih čije se rukovodstvo formira od nižih nivoa ka regionalnim koji potom biraju svoje predsjednike koji čine Predsjedništvo Aktiva. U nadležnosti Aktiva su sva pitanja koja se tiču mladih, njihovih interesa na konkretnom području, njihovih aktivnosti i slično. Predsjednik Aktiva mladih po funkciji je dio Predsjedništva stranke.

Stranka demokratske akcije (SDA)

Statut Stranke demokratske akcije (SDA) donesen je 14. septembra 2019. godine na 7. Kongresu stranke u Sarajevu (Osmić et al., 2020). Kad je riječ o mladima, oni se u dokumentu spominju 22 puta i to prvi put u članu 4. gdje se ističe kao cilj afirmiranje mlađih i intenziviranje njihovog učešća u javnom i društvenom životu. Nadalje, član 42. govori o delegatima Konvencije koju čine, između ostalih, i članovi Predsjedništva Asocijacije mladih, član 45. stav

2. navodi da „*prilikom dodjele mandata iz prethodnog stava, Izborna komisija SDA će voditi računa o zastupljenosti mladih i žena u sastavu Glavnog odbora*“, dok član 52. stav 4. navodi da je po funkciji predsjednik Asocijacije mladih i član Predsjedništva SDA. Mladi se spominju i u članovima u vezi sa sastavima općinskog/gradskog/kantonalnog/regionalnog izvršnog odbora, a Asocijacija mladih SDA je navedena kao poseban oblik djelovanja u članu 121. Kad se govori o njenim nadležnostima, one se ogledaju u „*učešću u raspravama o ključnim političkim pitanjima u Bosni i Hercegovini, a naročito pitanjima koja imaju poseban značaj za mlade u bosanskohercegovačkom društvu*“. Član 148. Statuta Stranke demokratske akcije, koji govori o nadležnostima Izborne komisije SDA, u stavu (m) govori o tome da se „*prilikom ovjere kandidatskih listi i dodjele mandata stara o odgovarajućoj zastupljenosti oba spola, mladih i svih naroda u skladu sa Statutom stranke.*“ Prema Pravilniku izbornog postupka u SDA u stranačkim tijelima, obaveza je članstvo od najmanje 10% mladih, dok kada je riječ o kandidatskim listama, taj procenat prema istom Pravilniku ne smije biti manji od 20. Kada je riječ o Programskoj deklaraciji sedmog Kongresa SDA, mladi se spominju na pet mesta, prije svega u segmentu programskih ciljeva unutar kojih je definiran cilj za „*afirmaciju mladih i intenziviranje njihovog učešća u javnom i društvenom životu; odgoj i obrazovanje u skladu s tradicijom i savremenim potrebama tržišta i bosanskohercegovačkog društva*“ (Osmić et al., 2020). SDA nije definirala dobnu granicu za mlade.

Tabela 4. Komparacija položaja mladih u dokumentima političkih stranaka u BiH

Stranka	Koliko puta se mladi spominju u Statutu stranke?	Da li se Statutom predviđa formalna organizacija mladih (Forum, Sayjet...)?	Da li je Predsjednik mladih po funkciji član Predsjedništva stranke?	Da li je predviđen procent zastupljenosti mladih u organima stranke?
DF	2	✓	✗	✓
HDZ BiH	9	✓	✗	✓
NS	13	✓	✓	✓
PDP	9	✓	✗	✓
SNSD	13	✓	✗	✓
SDP	11	✓	✗	✓
SDS	10	✓	✗	✓
SDA	22	✓	✓	✓

Izvor: Kompilacija autorice

Položaj mladih u političkim strankama u Crnoj Gori

Bošnjačka stranka (BS)

U Statutu (Bošnjačka stranka, 2021) iz juna 2021. godine mladi se spominju ukupno 7 puta. Prvi put, mladi se spominju u članu 3. u dijelu Osnovni principi BS kako slijedi: „*afirmaciju položaja mladih i žena, intenziviranje njihovog učešća u javnom i društvenom životu kroz odgoj i obrazovanje u skladu s tradicijom i savremenim potrebama.*“ U članu 31. navodi se da, po funkciji, predsjednik Foruma mladih BS je ujedno i član Glavnog odbora stranke kao najvišeg organa političkog rukovođenja. U konačnici, u članu 63. govori se o Forumu mladih kao posebnom obliku organizovanja stranke čiji se osnovi i djelovanje utvrđuju odlukom Glavnog odbora. Također, u Statutu se navodi da Forum mladih donosi svoj Statut i druge relevantne akte. Pored Statuta, mladi se spominju na nekoliko mesta u Programu stranke (Bošnjačka stranka, 2021a) pa se tako navodi da će Bošnjačka stranka staviti u fokus zalaganje za „*unaprjeđenje položaja mladih, žena i starijih osoba, stvaranje uslova da se aktivno uključe u društvene i ekonomski tokove.*“ Dalje, još jedno od polja gdje stranka prepoznaje zalaganje za mlade kao važno je rješavanje stambenih uslova mladih bračnih parova te jednakost dostupno obrazovanje svim mladim ljudima u Crnoj Gori.

Demokratska Crna Gora – Demokrate (DCG)

Demokrate u svom Statutu (Demokrate Demokratska Crna Gora, 2015) spominju mlade ukupno 13 puta. Mladi se prvi put spominju u članu 7. te se unaprjeđenje položaja mladih i veća zastupljenost na mjestima odlučivanja navode kao jedan od glavnih ciljeva Demokratske Crne Gore. Također, u članu 28. navodi se da Glavni odbor stranke čine najmanje 30% članova iz reda mladih do 30 godina i najmanje 30% članova iz reda manje zastupljenog spola, a da, po funkciji, predsjednici organizacije mladih i žena na državnom nivou su ujedno i članovi Glavnog odbora. Prema članu 35. Statuta, precizira se da predsjednik Mladih demokrata, po funkciji, biva i članom Predsjedništva DCG-a. Kada je riječ o potpredsjednicima stranke, po pravilu, jedan potpredsjednik mora biti iz reda manje zastupljenog spola, a jedan iz reda mlađih od 30 godina. Na lokalnom nivou, predsjednik Mladih demokrata po svojoj funkciji je ujedno i član općinskog odbora, a najmanje jedan potpredsjednik općinskog odbora mora biti iz reda mladih. U konačnici, član 64. prepoznaje Mlade demokrate kao posebnu organizaciju članova stranke mlađih od 30 godina. Kako se navodi u Statutu, „*Mlade demokrate se formiraju s ciljem*

aktivnog uključivanja mladih članova u rad Demokrata i učešća u rješavanju problema i statusa mladih u Crnoj Gori. „U članu 75. navodi se da se u organe stranke na svim nivoima organizovanja bira najmanje 30% mlađih od 30 godina. U Programu DCG (Demokrate Demokratska Crna Gora, 2015), mladi se spominju na više mjesta. Tako na samom početku se unapređenje položaja mladih i njihova veća zastupljenost na mjestima odlučivanja navodi kao nešto za šta će se Demokrate zalagati. Mladi se opet spominju u kontekstu pridruživanja EU i otvaranju granica za njihovo studiranje i usavršavanje u inostranstvu, potom u svjetlu mladih kao društvenog zamajca vrlo jasnog ukazivanja na sve nepravde te poreskih olakšica za mlade. U Programu je također izdvojen dio „Naša strategija za mlade – moderna Crna Gora“ gdje se navode trenutni problemi mladih te ono što DCG nudi za njihovo rješenje. Mladi su u Programu spomenuti i u drugim oblastima poput sporta i podrške mladima sportistima, pomorstva i zapošljavanja mladih ljudi na brodovima, podrške mladim bračnim parovima i porodicama, unaprjeđenje obrazovnog sistema i ulaganje u mlade naučnike, ulaganje u informatičku pismenost, razvoj kulture i brojen druge oblasti.

Demokratska partija socijalista (DPS)

U Statutu demokratske partije socijalista (DPS) (Demokratska partija socijalista Crne Gore, 2021) iz januara 2021. godine mladi su spomenuti ukupno 10 puta od čega prvi put u članu 4. gdje se afirmacija politika mladih prepoznaće kao jedan od osnovnih principa partije. U članu 31. kaže se da partija afirmira adekvatnu zastupljenost mladih, na način da u organima bude njih najmanje 20%. Potom, u članu 35. navodi se da predsjednik organizacije mladih, po svojoj funkciji, je i član općinskog odbora, a predsjednici organizacije mladih i žena su, također po svojoj funkciji, članovi Izvršnog odbora. U članu 48. govori se o Glavnem odboru kao najvišem organu političkog rukovođenja i ostvarivanja politike Partije između dva kongresa i navodi se da je predsjednik Savjeta mladih ujedno i član Glavnog odbora, po svojoj funkciji. U konačnici, Statut u članu 63. prepoznaće Savjet mladih kao zvanični oblik organizovanja mladih unutar stranke. Na web stranici DPS-a navodi se da Savjet mladih „*afirmira učešće mladih u politici i procesima donošenja odluka. Bavi se unaprjeđenjem položaja mladih u društvu i zastupljenosću u partijskim strukturama.*“ U svom Programu (Demokratska partija socijalista Crne Gore, 2021), DPS navodi „*Uvjereni da su mladi najveći razvojni potencijal naše zemlje, ukupno djelovanje Demokratske partije socijalista u narednom periodu podredit ćemo kreiranju što boljeg ambijenta za njihov profesionalni razvoj*“ te čak kaže da će stepen zadovoljstva životom u Crnoj Gori među mladima biti osnovna mjera uspjeha politike stranke. Fokus na mlade se potom stavlja u oblasti povezivanja obrazovnih institucija i ustanova kulture

navodeći pritom da je „*opstanak malobrojne identitetske zajednice, kakva je crnogorska, u globaliziranom svijetu moguće jedino ukoliko učinimo da buduće generacije izgrade jasnu sliku svog kulturnog identiteta.*“ Posebna pažnja na mlade, prema Programu, bit će dana u segmentu kreiranja ekonomskih i socijalnih politika te će biti dana podrška mladima u cilju pokretanja vlastitog biznisa te podrška pri kupovini stana za mlade bračne parove.

Socijaldemokrate Crne Gore (SD)

Socijaldemokrate Crne Gore u svom Statutu (Socijaldemokrate Crne Gore, 2016) donesenom 31. januara 2016. godine spominju pojam mladi ukupno 10 puta. Prvi put, Omladina Socijaldemokrata se spominje u članu 17. gdje se navodi kako članovi SD-a se mogu organizovati i po interesnoj osnovi u posebne oblike organizovanja koji mogu biti stalni i povremeni. Nadalje, u članu 28. navodi način biranja članova Glavnog odbora kao najvišeg organa stranke „*članovi Glavnog odbora biraju se tako da svaka općinska organizacija i organizacija Glavnog grada budu zastupljene s onoliko članova srazmerno broju glasova ostvarenih na parlamentarnim odnosno lokalnim izborima (...) pri čemu općinska organizacija i organizacija Glavnog grada moraju voditi računa o zastupljenosti najmanje 30% žena i 20% mlađih od 30 godina.*“ Po svojoj funkciji, predsjednik Omladine Socijaldemokrata je ujedno i član Glavnog odbora i član Predsjedništva stranke. U članu 67. navodi se da su članovi predsjedništva odbora Glavnog grada po funkciji, između ostalih, i predsjednici SD Omladine. Naposljetu, u članu 85. Statut prepoznaje Omladinu Socijaldemokrata kao jedan od oblika posebnog organizovanja koji „*ima pravo pokretanja rasprave na svim organima Partije o različitim pitanjima, a prije svega onima koji se odnose na položaj i prava mlađih.*“ U svom Programu (Socijaldemokrate Crne Gore, 2016a), SD stavlja poseban akcenat na mlade ljude u oblasti preduzetništva te se tako navodi niz mjera usmjerenih ka stimuliraju mlađih u pravcu valoriziranja njihovih kreativnih i inovativnih sposobnosti. Mladi se u Programu spominju i u kontekstu neformalne zaposlenosti i ukazuje se na neophodnost reformi u ovoj oblasti. U konačnici, u oblasti koja se u Programu bavi kulturnim identitetom, kao jedno od područja SD rada i zalaganja navodi se ulaganje u perspektivne mlade stvaraoce.

Socijaldemokratska partija Crne Gore (SDP)

Socijaldemokratska partija Crne Gore donijela je svoj Statut (Socijaldemokratska partija Crne Gore, 2019) u junu 2019. godine i u njemu se mladi spominju ukupno 6 puta. Prvo spominjanje mlađih je u članu 17. gdje se navodi da se članovi SDP-a mogu organizirati po posebnoj –

profesionalnoj, interesnoj ili drugoj osnovi te da je jedan od oblika posebnog organiziranja Forum mladih SDP-a. Nadalje, u članu 19. kaže se da Kongres stranke, kao najviši organ SDP-a, sačinjavaju, između ostalih, i delegati sa liste Foruma mladih i Foruma žena. Također, u članu 55. navodi se da članovi po funkciji koji čine Odbor Glavnog grada su i predsjednici posebnih oblika organiziranja SDP-a na nivou glavnog grada, što je isto slučaj i sa općinskim odborima, prema članu 66. Statuta. Naposljetku, Statut prepoznaje u članu 83. Forum mladih kao poseban oblik organiziranja u kojem se ne precizira dobna granica nego se navodi da on „*okuplja i organizira članove i simpatizere SDP-a omladinskog uzrasta*“. Prema Statutu, Forum „*vrši popularizaciju Programa SDP-a i socijaldemokratske ideje*“ i „*ima pravo pokretanja rasprave u svim organima SDP-a o pitanjima vezanim za položaj i prava mladih.*“ Također, u članu 93. se navodi da prilikom utvrđivanja lista kandidata za sve organe SDP-a, nadležni predlagači su dužni voditi računa o zastupljenosti od najmanje 30% članova svakog pola i 20% članova do 30 godina starosti. U Programu SDP-a „Država svima“ iz 2016. godine (Socijaldemokratska partija Crne Gore, 2016) navodi se da SDP ima plan da zaposli mlade, kako bi oni gradili budućnost u svojoj državi. Taj plan, kako je navedeno, je sačinjen po ugledu na partnere iz Partije Europskih Socijalista i ogleda se u usvajanju Inicijative za zapošljavanje mladih čiji je ključni segment Garancija za mlade. Suština ovog koncepta je obezbjeđivanje da svakoj mladoj osobi bude ponuđen posao, dodatno obrazovanje ili radno fokusirana obuka najkasnije četiri mjeseca nakon završenog formalnog obrazovanja, što podrazumijeva izdvajanje iz Budžeta na godišnjem nivou. Mjere koje SDP navodi u cilju poboljšanja pozicije mladih su oslobođanje plaćanja doprinosa poslodavaca koji zaposle mladu osobu na neodređeno vrijeme, subvencija dijela kamate na kupovinu prve nekretnine za mlade bračne parove, podrške roditeljstvu i stipendiranje učenika i studenata iz socijalno ugroženih porodica.

Pokret za promjene (PzP)

Statut Pokreta za promjene iz 2019. godine (Pokret za promjene, 2019) navodi pojam mladih ukupno 12 puta. U članu 26. Statuta govori se o funkcionalnim (interesnim) oblicima djelovanja unutar PzP i kao jedan od njih se ističe Mreža mladih. Nadalje, u članu 29. govoreći o Skupštini kao najvišem programskom, statutarnom i izbornom tijelu Pokreta, navodi se da je predsjednik Mreže mladih ujedno i član ovog tijela. Pored toga, predsjednik Mreže mladih je dio Glavnog odbora kao najvišeg organa upravljanja strankom između dvije Skupštine što je predviđeno članom 34. Statuta. Naposljetku, predsjednik mladih je po funkciji i dio Predsjedništva stranke. U članu 40. kada se govori o nadležnostima Predsjedništva, navodi se da ono „*donosi statute o radu Mreže žena i Mreže mladih pokreta.*“ Na kraju, u dijelu o posebnim (interesnim) oblicima

organiziranja u članu 63. kaže se da je Mreža mladih „*dobrovoljna organizacija mladih ljudi od 18 do 30 godine starosti, udruženih oko programske ciljeve partije*“. Na web stranici Pokreta za promjene dostupan je program koalicije Demokratski front „Program 595 mjera“. U Programu (Demokratski front, 2012) se mlađi spominju na više mesta, ali najznačajnije u dijelu koji je nazvan Politika prema mlađima. Neke od mjera koje su propisane u toj politici su omogućavanje većeg učešća mlađih u procesima odlučivanja, podsticanje zapošljavanja mlađih, podsticanje preduzetništva mlađih, omogućavanje adekvatnog stambenog zbrinjavanja, finansiranje lokalnih programa vezanih za mlađe, podsticanje političkih stranaka na veću zastupljenost mlađih u predstavničkim tijelima i drugo. Također, u Programu se navodi važnost podrške mlađim bračnim parovima, važnost stimuliranja mlađih naučnika te uključenje mlađih u osmišljavanje kulturnih programa.

Građanski pokret URA

U Statutu Građanskog pokreta URA (Građanski pokret URA, 2021) mlađi se spominju ukupno 4 puta. Prvi put, mlađi se spominju u drugom poglavljju statuta koji se odnosi na članstvo, u članu 12. gdje se navodi da će URA „*težiti i biti posvećena tome da najmanje trećina njenih članova u svim organima i tijelima budu mlađi do 30 godina i žene.*“ Naredni put kada se mlađi spominju i kada utvrđujemo postojanje organizacionog oblika koji okuplja mlađe je u članu 29. gdje se govori kako Konvenciju partije čini, između ostalih, i predsjednik Forum-a mlađih. Dalje, u članu 33. kaže se da „*prilikom kandidiranja za organe partije, uvažava se, koliko je moguće, srazmjerna zastupljenost od najmanje 30% predstavnika manje zastupljenog pola i najmanje 30% predstavnika mlađih.*“ U članu 45. u kojem se govori o Predsjedništvu URA-e kaže se da je predsjednik Forum-a mlađih, po svojoj funkciji, član ovog najvišeg političkog organa stranke. U Programu Građanskog pokreta URA (Građanski pokret URA, 2016), navodi se posvećenost podsticanju zapošljavanja i socijalne stabilnosti mlađih generacija putem stimulativnih državnih programa i to dominantno u privatnom sektoru. U dijelu koji predlaže novi model ekonomskog razvoja kaže se da je jedan od ciljeva stimuliranje preduzetništva socijalno osjetljivih grupacija kao što su mlađi bračni parovi, podsticanje i podrška preduzetništvu mlađih i stvaranje uslova da svoj talent ispolje u Crnoj Gori. Nadalje, URA navodi da će uvesti kvote za mlađe i uvećati postojeće kvote za žene na izbornim listama „*Na svakoj izbornoj listi mora biti najmanje jedna trećina žena i jedna trećina građana mlađih od 35 godina.*“ Slično kao i većina političkih stranaka, Program predviđa unaprjeđenje obrazovnog sistema što je od posebnog značaja za mlađe kao i ulaganje u naučnoistraživačke projekte i podršku mlađim istraživačima. U konačnici, URA prepoznaje važnost uloge mlađih u zdravstvu

te podršku mladim ljekarima te važnost uloge mlađih u kulturi i sportu i predviđa podršku mlađim glumcima, redateljima, umjetnicima i sportistima.

Tabela 5. Komparacija položaja mlađih u dokumentima političkih stranaka u Crnoj Gori

Stranka	Koliko puta se mladi spominju u Statutu stranke?	Da li se Statutom predviđa formalna organizacija mlađih (Forum, Savjet...)?	Da li je Predsjednik mladih po funkciji član Predsjedništva stranke?	Da li je predviđen procent zastupljenosti mladih u organima stranke?
BS	7	✓	✗	✗
DCG	13	✓	✗	✓
DPS	10	✓	✗	✓
SD	10	✓	✓	✓
SDP	6	✓	✓	✓
PZP	12	✓	✓	✗
URA	4	✓	✓	✓

Izvor: Kompilacija autorice

Položaj mlađih u političkim strankama u Srbiji

Demokratska stranka (DS)

U Statutu Demokratske stranke iz 2016. godine (Demokratska stranka, 2016) mlađi se spominju 11 puta pri čemu prvi put u članu 28. gdje se navodi da se članovi DS-a mogu organizirati u savjete, resorne odbore, Forum žena i Demokratsku omladinu. U članu nakon, kaže se da stalni sastav općinskog, gradskog, regionalnih kao i Glavnog odbora mora biti izabrano najmanje 10% članova mlađih od 30 godina. Također, prilikom kandidiranja za narodne poslanike, pokrajinske poslanike i odbornike, na predloženoj listi mora biti najmanje 40% pripadnika manje zastupljenog spola i 10% članova mlađih od 30 godina. U članu 32. navodi se da Skupština DS-a čine predsjednik i potpredsjednici Demokratske omladine kao i delegati omladine u broju koji utvrđi Glavno odbor stranke, a koji ne može biti manje od 5% ukupnog broja delegata. Također, prema članu 37. 10 predstavnika Demokratske omladine čine Glavni odbor, a prema članu 45. predsjednik Demokratske omladine čini, po funkciji, Predsjedništvo stranke. U Statutu, član 77. uređuje pitanje organiziranja omladine gdje se navodi da je to

„dobrovoljna organizacija članova Demokratske stranke mlađih od 30. godina.“ U svom programu, DS nema posebno poglavlje koje se bavi mladima (Stojanović, 2017), ali se u nekoliko oblasti obraćaju mladima *„Obraćamo se mladima koji vjeruju da u Srbiji mogu da izgrade svoju budućnost, da nam se pridruže u borbi za perspektivniji, uljudniji, savremeniji život – život u korak sa naprednim svijetom.“*

Pokret slobodnih građana (PSG)

Pokret slobodnih građana u svom Statutu (Pokret slobodnih građana, 2019) niti jednom ne spominje mlade kao kategoriju od značaja, a u svom dokumentu „Dogovor 381“ koji predstavlja Program Pokreta (Pokret slobodnih građana, 2018) mladi se spominju jednom u kontekstu važnosti njihovog ostanka u Srbiji.

Pokret Ne davimo Beograd

U svom Statutu (Pokret Ne davimo Beograd, 2020) iz 2020. godine, Pokret Ne davimo Beograd se ne referira na mlade niti im posvećuje poseban član u dokumentu. Pored Statuta, na web stranici Pokreta dostupan je detaljan program stranke koji obuhvata sljedeće teme: upravljanje i lokalna demokratija, finansije, javna preduzeća, gradske inspekcije, saobraćaj, urbanizam, prostori grada, stanovanje, rad, rodna ravnopravnost, kultura, obrazovanje, vrtići, otpad, voda, buka, vazduh, zdravstvo, sport, životinje, ali ne i grupu koja se bavi pitanjima mlađih.

Socijalistička partija Srbije (SPS)

U Statutu Socijalističke partije iz decembra 2018. godine (Socijalistička partija Srbije, 2018), mlađi se spominju ukupno 13 puta. Prvi put, u članu 2. koji govori o programskoj viziji SPS-a kaže se da će jedan od ciljeva rada stranke biti zaštita prava i položaja zaposlenih *„a naročito mlađih ljudi, poljoprivrednika, penzionera i svih drugih koji žive od sopstvenog rada.“* Nadalje, u članu 31. koji govori o sastavu Predsjedništva SPS-a navodi se da u njega ulazi po svojoj funkciji i predsjednik Socijalističke omladine Srbije. Kada je riječ o zastupljenosti u organima stranke, u članu 69. Statuta navodi se da u organima SPS-a mora, na svim nivoima organiziranja, biti najmanje *„20% mlađih od 30 godina iz redova Socijalističke omladine“*. Statut u glavi 9. i članu 70. prepoznaje Mlađe socijaliste kao poseban oblik organiziranja unutar stranke koji uključuje članove do 30. godina starosti. U članu se navodi da su predsjednici Socijalističke omladine, po funkciji, *„članovi izvršnih odbora odgovarajućih odbora SPS-a.“*

Nadalje, organizacija i djelovanje Socijalističke omladine se uređuje pravilnikom koji donosi Glavni odbor SPS-a, a dokumenti i odluke Socijalističke omladine podliježu obaveznoj saglasnosti Izvršnog odbora Glavnog odbora SPS-a. U Programu SPS-a (Socijalistička partija Srbije, 2010), mladi se prvi put spominju u dijelu o religiji i crkvi gdje se kaže „*Činjenicu da je vjeronauka postala izborni predmet u javnim obrazovnim ustanovama u našoj zemlji shvatamo kao otvorenost države da se mladi naraštaji, poslije višedecenijske potisnutosti, upoznaju sa ulogom koju su religije i crkve odigrale u svjetskoj historiji.*“ Nadalje, socijalisti navode da populacionom politikom se motiviraju mladi da „*zasnivaju porodicu i rađaju djecu kako bi se podstaklo obnavljanje života i zaustavili smanjivanje broja i starenje stanovništva.*“ Također, u Programu je poseban fokus na mlađe stavljeno u dijelu koji se tiče obrazovanja gdje se kroz obrazovnu politiku zalaže za besplatno školovanje što većem broju mlađih ljudi. Tačka 13. Programa je u potpunosti posvećena omladini gdje se prepoznaje njihova uloga ne samo kao nosioca promjena u budućnosti nego aktivnih aktera sadašnjosti i današnjice. Kako se navodi „*vrijednosti i politika ljevice koje mladima nudi SPS jesu opredjeljenja za smisaonu egzistenciju u kojoj ima nade, bratstva, dostojanstva, kulturnih sadržaja, humanih vrijednosti, etičke motivacije i ljudske solidarnosti.*“

Srpska naredna stranka (SNS)

Statut Srpske napredne stranke iz januara 2013. godine (Srpska napredna stranka, 2013) spominje mlađe ukupno 8 puta od čega prvi put u članu 75. gdje se navodi da je Unija mlađih Srpske napredne stranke jedno od savjetodavnih i stručnih tijela SNS-a. Nešto detaljnije o SNS omladini se govori u članu 83. kojim se kaže da je „*Unija mlađih Srpske naredne stranke tijelo Stranke čiji je cilj aktivno uključivanje mlađih članova Stranke u rješavanje problema mlađih u Republici Srbiji i preuzimanje odgovornosti za formiranje ukupne politike zemlje, uz očuvanje tradicionalnih vrijednosti i integraciju u savremene međunarodne tokove.*“ Dalje, u istom članu se navodi da odluku o formiranju Unije mlađih donosi Glavni odbor te da se odlukom o formiranju imenuje predsjednik Unije Srpske napredne stranke i određuje njena struktura i način odlučivanja. Statutom se predviđa da Unija mlađih SNS-a donosi, uz suglasnost Glavnog odbora, akt kojim definira oblik i način svog djelovanja. U dokumentu Srpske napredne stranke „Programom do promjena“ (Srpska napredna stranka, 2011) mlađi se spominju u više navrata, najčešće u svjetlu važnosti zapošljavanja mlađih ljudi s ciljem njihovog ostanka u Srbiji. U poglavljju 14. „Strategija za mlađe – snaga za budućnost“ navodi se da se SNS zalaže za sljedeće pravce jačanja mlađih kao potencijala:

- Osamostaljivanje mladih zapošljavanjem („posao svima“) kako bi se pružila mogućnost sticanja radnog iskustva i vještina.
- Mladi u politici, jer učešće mladih u procesima odlučivanja predstavlja temelj razvoja modernog demokratskog društva.

Prema Programu, imperativ politike SNS-a je zaustavljanje odlaska mladih ljudi iz Srbije i povratak mladih ljudi iz dijaspore te se navodi da će se ova pitanja rješavati sistemski kroz unaprjeđenje zakonodavnog okvira vezanog za mlađe. U konačnici, dokumentom su propisane neophodne mјere za organiziranje mladih i njihovo učešće u donošenju odluka, mјere za aktivnije učešće mladih u društvu, mјere za ostvarivanje prava na jednake šanse svih mladih, mјere za poboljšanje informiranosti mladih i mјere za povećanje stope zaposlenosti mladih.

Stranka slobode i pravde (SSP)

Stranka slobode i pravde se u svom Statutu (Stranka slobode i pravde, 2021) ne referira na mlađe. U programskim dokumentima stranke odnosno dokumentu Plan za dan posle, mlađi se spominju u nekoliko navrata. Tako u poglavljiju Plan za dobar život navodi se da „*preduzetnici mlađi od 35 godina koji zaraduju manje od minimalca neće plaćati poreze i doprinose, već će to preuzeti država kako bi im pomogla da poslovni porastu.*“ Nadalje, programskim dokumentom se predviđa i svima dostupno visoko obrazovanje te izgradnja najboljih studentskih domova u univerzitetskim gradovima.

Zajedno za Srbiju (ZZS)

U svom Statutu (Zajedno za Srbiju, 2016) iz jula 2016. godine, ZZS se ne referira na mlađe. S druge strane, u svom programskom dokumentu Zeleni dogovor za Srbiju (Zajedno za Srbiju, 2021), ZZS spominje mlađe u kontekstu zapošljavanja pa se tako navodi da „*u oblasti radnih prava, želimo Srbiju u kojoj mlađi više ne moraju da biraju između nezaposlenosti o emigracije.*“ Nadalje, u dijelu koji govori o pravu na učešće u kulturnom životu, kaže se da će stranka pronaći napuštene industrijske ili vojne objekte i otvoriti nove kreativne prostore za umjetnike, za mlađe i za sve one kojima je potreban prostor za stvaranje, igranje, promišljanje, razgovor. Također, ZZS se u svom Programu obavezuje da će obezbijediti sredstva za programe kulturnog obrazovanja i podršku mlađim talentima.

Tabela 6. Komparacija položaja mladih u dokumentima političkih stranaka u Srbiji

Stranka	Koliko puta se mladi spominju u Statutu stranke?	Da li se Statutom predviđa formalna organizacija mladih (Forum, Savjet...)?	Da li je Predsjednik mladih po funkciji član Predsjedništva stranke?	Da li je predviđen procent zastupljenosti mladih u organima stranke?
DS	11	✓	✓	✓
PSG	0	X	X	X
Ne davimo BG	0	X	X	X
SPS	13	✓	✓	✓
SNS	8	X	X	X
SSP	0	X	X	X
ZSS	0	X	X	X

Izvor: Kompilacija autorice

U političkim strankama koje imaju izgrađenu strukturu i dugogodišnju organizacionu tradiciju, mladi su organizaciono posloženi i članovi su važnijih odbora stranke. Međutim, organizacije mladih, bilo da se nazivaju forumima, aktivima ili drugačije, nemaju velik stepen autonomije te za svoje aktivnosti ili planove rada najčešće trebaju dozvolu ili odobrenje nekog od odbora ili predsjedništva stranke. Iako neke političke stranke imaju u svojim dokumentima određen procent od 20% ili više mladih ljudi na izbornim listama, njihovo učešće u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti nakon izbora nije ni približno tom broju.

3.4. Međustranačka saradnja mladih političara i uloga nevladinih organizacija u facilitiranju međustranačke saradnje

Većina političkih stranaka o kojima je bilo govora u prethodnom poglavlju imaju svoje stranačke političke akademije. Te akademije mogu biti različitog formata, od onih koje uključuju isključivo polaznike koji su članovi te političke stranke, preko akademija koje su otvorene za stranke slične afilacije do političkih akademija koje su otvorene za većinu ili sve političke stranke. Neke od njih, pored polaznika koji su predstavnici političkih stranaka, u svom sastavu imaju i predstavnike nevladinih organizacija, medija i/ili građanske aktiviste. U osnovi, sve političke akademije imaju za cilj educiranje mladih političkih aktivista o temama od značaja za njihove države, pomaganje u njihovom profiliranju unutar političkih stranaka kao i njihovo

uvezivanje sa mladima iz drugih političkih ili nevladinih organizacija. Nerijetko, političke akademije stranaka su organizirane po uzoru ili uz pomoć i saradnju sestrinskih europskih stranaka poput Europske narodne stranke (EPP), europskih liberala, socijalista, zelenih i slično.

Pored političkih akademija koje su organizirane od strane samih političkih partija, postoji niz akademija u državama regionala koje organiziraju domaće ili međunarodne nevladine organizacije. Ove političke akademije se opet razlikuju po profilu polaznika (akademije za stranke ljevice, akademije za stranke desnog centra, akademije za predstavnike političkih stranaka, akademije koje pored predstavnika političkih stranaka uključuju i druge profile učesnika poput aktivista, novinara, itd.), po temama koje obraduju (vanjska politika, političko obrazovanje i opismenjavanje, pomirenje...), dužini trajanja (neke političke akademije traju jedan modul dok su neke višegodišnji programi), teritorijalnog organizaciji (državne ili regionalne) i slično. U Bosni i Hercegovini neke od najpoznatijih političkih akademija koje organiziraju domaće i međunarodne organizacije su, između ostalih, Politička akademija Fondacije Boris Divković, Politička škola Vijeća Europe, Politička akademija Perpetuum Mobile, Institut za napredno liderstvo u politici (ALPI) koji organizira Međunarodni republikanski institut, Političke akademije u organizaciji Konrad Adenauer Stiftunga i Friedrich Ebert Stiftunga i druge. U Crnoj Gori, već dugi niz godina postoji Škola političkih studija u organizaciji NVO Građanska alijansa, Škola demokratije u organizaciji Centra za građansko obrazovanje te unazad nekoliko godina i Institut za napredno liderstvo u politici (ALPI). Kad je riječ o Srbiji, postoji niz političkih škola koje su dugo godina obrazovale generacije političara u državi poput Političke škole Vijeća Europe, Akademija ženskog liderstva u organizaciji Beogradskog fonda za političku izuzetnost te Institut za napredno liderstvo u politici (ALPI).

IV. ISTRAŽIVANJE

4.1. Kvalitativna studija fokus grupe u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji

U okviru istraživačkog dijela teze korištena je kvalitativna metoda istraživanja putem fokus grupe i intervjeta. Učesnici fokus grupe su izabrani namjernim uzorkovanjem pri čemu su svi bili članovi političkih stranaka. Nakon sprovednih fokus grupe, analiza diskusije je dana na ocjenu regionalnim stručnjacima koji su kroz polustruktuirani intervju dali svoj osvrt na rezultate istraživanja.

4.1.1. Metodologija

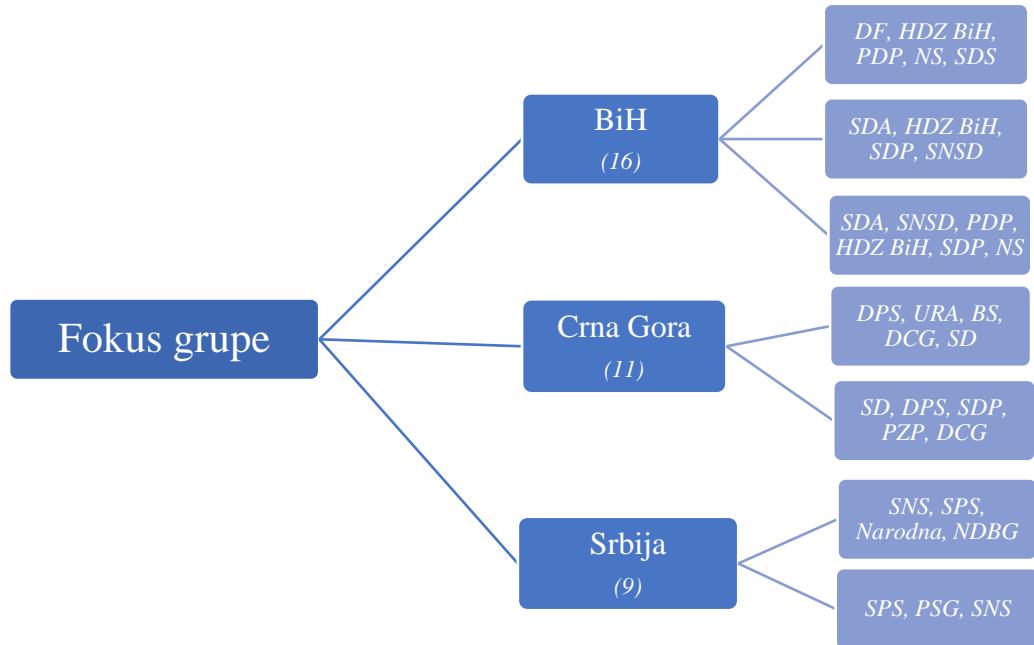
U cilju ispitivanja stavova i percepcija mladih političara u državama Zapadnog Balkana – Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji, autorica je sprovedla kvalitativnu studiju fokus grupe u ove tri države. Fokus grupe su sprovedene online, putem Zoom platforme, u periodu od 22. januara do 19. februara 2022. godine. Svaka fokus grupa je trajala od 90 do 120 minuta i sastojala se od 4 do 6 učesnika. Svi učesnici fokus grupe su bili mladi članovi političkih stranaka koje su parlamentarne u njihovim državama, izuzev Srbije u kojoj su, obzirom na specifičnosti sastava Parlamentarne skupštine, uključene opozicione stranke koje nisu parlamentarne.

Prilikom formiranja svake od fokus grupe vođeno je računa da su u grupi zastupljeni predstavnici oba spola te pozicionih i opozicionih stranaka kako bi bilo osigurano prisustvo učesnika različitih stavova, mišljenja i uvjerenja. Također, u jednoj fokus grupi su bili predstavnici minimalno tri različite općine ili grada kako bi bila osigurana i geografska diverzifikacija. Ukupno je sprovedeno 7 fokus grupe u kojima je uzelo učešće 36 učesnika.

Cilj kvalitativnog istraživanja bilo je razumijevanje percepcija i stavova mladih političara u regionu. Informacije koje su prikupljene tokom fokus grupe odražavaju lične stavove, mišljenja, vjerovanja i utiske ispitanika te ne moraju nužno biti usklađeni sa situacijom na terenu.

U svrhu istraživanja autorica je moderirala fokus diskusije kroz unaprijed sačinjeni vodič za diskusiju podijeljen u pet tematskih cjelina: trenutna politička situacija u državi, nacionalizam i ekstremizam, odnosi sa EU i NATO savezom, strani utjecaji i položaj mladih. Vremenska

ograničenja, dinamika fokus grupe i online prostor ne dozvoljavaju jednaku zastupljenost svih tema te je dijelom bilo dozvoljeno „nametanje“ važnosti teme od strane učesnika. To znači da se određeno pitanje ne može smatrati neproblematičnim samo zato što se o njemu nije opširno razgovaralo tokom fokus grupe. Učesnici donose u diskusiju svoja razmišljanja i iskustva koja u velikoj mjeri zavise od konteksta i uvijek ih treba posmatrati kao takva.

Grafikon 4. Shematski prikaz kvalitativnog istraživanja

4.1.2. Analiza fokus grupa

Poglavlje analize fokus grupa prati tematske cjeline vodiča za diskusiju i podijeljen je u tri segmenta (prema državama), a svaki od segmenata je podijeljen u pet cjelina koje su bile predmetom diskusije. Prva cjelina je posvećena trenutnoj političkoj situaciji u državama s ciljem pripreme za dublju analizu svake od tema koje slijede. Druga cjelina ima za cilj da ispita stavove učesnika o nacionalizmu i ekstremizmu te istakne sličnosti i specifičnosti u svakoj od država. Treća cjelina je fokusirana na aspiraciju ka članstvu u Europskoj uniji te potencijalnim (BiH i Srbija) i trenutnim (Crna Gora) članstvom u NATO savezu. Nakon toga, učesnici u cjelini koja slijedi su diskutovali o utjecajima stranih sila na njihove države sa fokusom na Rusiju, Kinu i Tursku. U konačnici, posljednja cjelina se bavi položajem mladih u cjelini sa fokusom na mlade u političkim strankama u tri države koje su predmetom kvalitativne analize.

4.1.2.1.Analiza fokus grupa u Bosni i Hercegovini

Trenutna politička situacija

REZIME:

- Učesnici fokus grupa uglavnom smatraju da BiH ili stagnira ili se kreće u pogrešnom smjeru.
- Članovi SDP-a, SDA i DF-a izražavaju zabrinutost zbog sigurnosne situacije, dok ostali većinom smatraju da su problem političke podjele, korupcija i loša ekonomska situacija.
- Učesnici fokus grupa ne vjeruju nikom na političkoj sceni.

Razgovor s učesnicima fokus grupe započinje pitanjem o smjeru u kome se Bosna i Hercegovina trenutno kreće odnosno da li isti ocjenjuju kao pravi ili pogrešan. Uglavnom su svi mladi političari saglasni da se BiH kreće u lošem smjeru, uz navođenje različitih razloga za pojašnjenje svojih stavova. Članovi opozicionih političkih stranaka koji dolaze iz Federacije BiH kao i pozicionih SDA i DF, izražavaju veliki zabrinutost zbog, kako kažu, huškačke retorike i prijetnji po sigurnosnu situaciju.

„Ja sam evo nedavno bila u Njemačkoj i sve što vas naši ljudi gore pitaju je hoće li biti rata. Ljudi su uvjereni da će biti rata ukoliko se nešto uskoro ne popravi.“ (Žena, SDA)

„Ono što je meni najproblematičnije je što nakon što je donesena izmjena Krivičnog zakona oko negiranja genocida i sve što je uslijedilo nakon toga, mislim da smo se u tom momentu počeli kretati u pogrešnom smjeru i da idemo u smjeru nevjerojatno agresivnih političkih konflikti koji mogu prerasti u ozbiljnije konflikte.“ (Muškarac, SDP)

S druge strane, članovi stranaka iz SNSD-a, SDS-a i PDP-a smatraju da država ili stagnira ili se kreće u lošem smjeru, ali ne smatraju da postoji opasnost po sigurnost u BiH niti da je sigurnosna situacija na bilo koji način ugrožena.

„Trenutno situacija nije idealna i BiH može ići boljim putem kako bi stvorila bolju budućnost za sve građane. Nedostatak dijaloga je jedan od problema i na tome treba više raditi.“ (Muškarac, SNSD)

Naposljetku, iako i članovi HDZ BiH smatraju da politička i ekonomska situacija u BiH nisu na zadovoljavajućem nivou, u svojim stavovima su „najoptimističniji“, navodeći da nekog

napretka ima i kako se „*nadaju da će se uskoro postići neki dogovor (op.a. oko Izbornog zakona) i da će država krenuti u dobrom smjeru.*“ (Muškarac, HDZ BiH)

Pri odgovaranju na pitanje o najvećem problemu s kojim se BiH trenutno suočava mišljenja učesnika fokus grupa su dosta usklađena s odgovorima o smjeru u kojem se država kreće i time koliko smatraju izazovnom sigurnosnu situaciju. Tako jedna članica DF-a navodi da je najveći problem „*nacionalistička retorika*“, a član SDP-a smatra da trenutno „*imamo jedno pravno nasilje koje uvodi u moguću secesiju što onda vodim većim problemima što smatram izuzetno opasnim za moju generaciju. Da ste me pitali prije godinu dana to bi bili ovi svakodnevni životni problemi građana, ali ovo mi je trenutno najveći problem jer se bojam šta sve može izaći iz ovoga.*“ (Muškarac, SDP) Član NS-a smatra da je najveći problem BiH „*korupcija jer se zavlaci u sve poruke društva.*“

S druge stranke, član SNSD-a ističe u prvi plan „*svakodnevne probleme*“ navodeći „*da trenutno ta politički uzavrela situacija sprječava rješavanje svakodnevnih problema građana jer imamo tu i pandemiju i niske penzije i nismo zanimljivi da neko ulazi u nas...*“ (Muškarac SNSD).

Nadalje, učesnici iz opozicionih stranaka u Republici Srpskoj smatraju da „*je najveći problem obrazovanje i od toga sve potiče*“ (Muškarac, PDP) te manjak odgovornosti jer, kako kažu „*kod nas svako može da radi šta hoće bez da odgovara.*“ (Muškarac, SDS)

Učesnici svih fokus grupa smatraju da u BiH ne postoji osoba od povjerenja na javnoj i političkoj sceni.

Nacionalizam i ekstremizam

REZIME:

- Postoji generalna suglasnost da među stanovništvom nema dubokih etničkih podjela i tensija nego da se one podrivaju od strane političara i medija.*
- Članovi stranaka iz FBiH su više zabrinuti zbog nacionalizma nego članovi stranaka iz RS.*
- Učesnici prepoznaju opasnost od desničarskih organizacija, ali nisu sigurni koliko veliki prijetnju iste predstavljaju.*

Drugu cjelinu započinjemo pitanjem o međuetničkim odnosima među stanovništvom u BiH odnosno da li su se ono pogoršali, poboljšali ili ostali isti u posljednjih nekoliko godina. Prilikom odgovora na ovo pitanje, bez obzira na entitet i političku stranku iz koje dolaze

uglavnom smatraju da su „međuetnički odnosi dobri na nivou individua. Uvijek postoje ekstremni slučajevi, ali međupolitički odnosi su katastrofalni“ (Muškarac, SDP).

Nešto drugačije razmišljanje ponudila je članica PDP-a rekavši da misli da se mladi političari „nalaze u svom balonu, a na terenu je puno drugačije. Ja kad sam se doselila u Istočno Sarajevo i rekla sam jednom kolegi hajde da prošetamo po gradu, ja sam mislila do Baščaršije, po centru Sarajeva, a on nije htio. On je rekao da misli po parku u centru Istočnog, nije želio da ide u Federaciju.“ (Žena, PDP)

Dalje, u svojim izlaganjima, kao odgovorne za izazivanje određenih međuetničkih tenzija navode političke lidere i medije.

„Oni (op.a. međuetnički odnosi) su u mom gradu na dobrom nivou i iz godine u godinu se popravljaju. Mislim da tom negativnom efektu mediji doprinose. Mislim da bi mediji trebali malo pažljivije izvještavati.“ (Muškarac, SNSD)

Kad je riječ o nacionalizmu u BiH, razmišljanja učesnika su podijeljena. Članica DF-a smatra da je „nacionalizam problem broj jedan u BiH“ (Žena, DF) dok član SDP-a navodi da nacionalizam nije najvažniji problem, ali da postoje „neka mjesta koja su žarišta, poput Stoca koji je jasno podijeljen grad“ (Muškarac, SDP). Sličnog je razmišljanja i član NS-a: „Ja se slažem da je nacionalizam velik problem, ali on se češće koristi kao alat za vladajuće kako bi prikrili probleme s kojima se ova država susreće. Da je to zaista toliki problem onda bismo vidjeli da sredine koje su jednonacionalne ili gdje jedan narod ima preko 90% stanovništva, da one cvjetaju, ali to nije slučaj (...) Ali treba imati u vidu da u sredinama koje su višenacionalne i u sredinama gdje posebno postoje ratne traume, nacionalizam predstavlja veliki problem.“ (Muškarac, NS). Članovi SNSD-a, SDS-a i PDP-a ne smatraju nacionalizam gorućim problemom i misle da svjedočimo preuveličavanju ovog problema.

Od sve tri države u kojima je vršeno istraživanje, jedino u BiH se pojavljuju ocjene zabrinutosti za sigurnosnu situaciju i straha od veće eskalacije. Ovi stavovi nisu prisutni kod članova SNSD-a, SDS-a i PDP-a koji smatraju da do nekih konflikata i ratnih sukoba neće doći.

S druge strane, zabrinutost za sigurnosnu situaciju i njenu eskalaciju je primjetna kod članova SDA, DF-a i SDP-a.

„Bojim se da nikad nije bila više narušena sigurnosna situacija u smislu prijetnji od eskalacije.“ (Muškarac, SDP)

Kad je riječ o ekstremno desničarskim grupama u BiH, dominantno je razmišljanje da one postoje, ali da „ne mogu ozbiljnije narušiti situaciju.“ (Muškarac, SNSD)“

„Mislim da je u pitanju jedna stroga, ali agresivna i glasna manjina, mislim da je njihova mogućnost da će ozbiljno narušiti situaciju premala. Ono što je problem je da oni imaju mogućnost da svojim djelovanjem zapale neku šibicu koja će zapaliti širu situaciju.“ (Muškarac, SDP)

Bez obzira na ovakvo razmišljanje, učesnici fokus grupe navode da možda nisu ni svjesni koliko takvih grupa ima i „da li se one uopće sankcioniraju.“ (Žena, HDZ BiH) Jedno razmišljanje koje se često ponavlja je da su ovakve grupe i ovakva ponašanja „normalizovana“ u BiH. Kao što navodi jedna od članica SDS-a „ta orijentacija previše udesno u Bosni i Hercegovini nekako prirodna pojava, to što je u Europi devijantno ponašanje kod nas je prisutna prirodna pojava i to nije dobro.“ (Žena, SDS) Slične stavove dijeli i član NS-a:

„Ja mislim da te desničarske organizacije u regionu kao što su u Srbiji Levijatan, Obraz ili kod nas neke najviše dolaze do izražaja kada u zemlji imamo neke progresivne vlade i kretanja ka EU i NATO savezu, a kad na vlast dolaze ove opcije koje su njima bliže onda se manje eksponiraju. Obzirom da mi već dugi niz godina imamo opcije koje su desno ili desni centar gdje ne vidimo politike kojima bi se ugrozile te grupe, onda vidimo da one ni ne dolaze do izražaja toliko.“ (Muškarac, NS)

Na kraju ove cjeline, učesnici su upitani da navedu za koga smatraju da najviše doprinosi međuetničkim podjelama u društvu gdje ocjena „1“ označava „beznačajno“, a ocjena „10“ označava „izuzetno značajno“. Dominantno razmišljanje je da su najodgovorniji politički lideri i političke institucije koji su uglavnom dobili visoke ocjene 8 i 10, uz izuzetak jedne učesnice, članice SDA, koja je dala ocjenu 5. Nakon njih, slijede mediji za koje učesnici, posebno iz Republike Srpske, smatraju da svojim izvještavanjem doprinose podjelama u društvu. Najmanje odgovornim, učesnici smatraju vjerske lidere i vjerske institucije s prosječnom ocjenom 6-7. Nапослјетку, svi učesnici su saglasni da religija ne treba imati nikakvu ulogu u procesu donošenja odluka Vlade na bilo kojem nivou.

Odnosi sa EU i NATO

REZIME:

- Učesnici fokus grupe podržavaju EU članstvo i ocjenjuju odnos EU prema BiH kao korektan.
- Članovi stranaka iz Federacije podržavaju NATO članstvo, članovi stranaka iz RS mu se protive.

Iako, od tri države u kojima su sprovedene fokus grupe, BiH najviše kaska na putu za članstvo u Europskoj uniji, učesnici fokus grupe daju podršku članstvu u EU navodeći da „je to jedina stvar u državi oko koje postoji konsenzus oba entiteta. To jeste perspektiva BiH, članstvo i sam put ka EU treba biti naš primarni cilj.“ (Žena, DF) Kao razloge za podršku spominju mogućnost ekonomskog napretka, slobodni protok robe i kapitala te veću povezanost s ostatkom kontinenta.

„Definitivno sam za put u EU, pogledajte samo susjednu državu Hrvatsku, pogledajte put, pogledajte napredak.“ (Žena, HDZ BiH)

Nadalje, učesnici smatraju da BiH nije dovoljno uradila na ovom putu i da bi se europske integracije morale vratiti u fokus svakodnevnog političkog diskursa u državi.

„Mislim da je to jedini ispravan put BiH i možda mi je žao što se među političarima u svakodnevnom govoru više ne priča o tome jer jasno je da moramo dosta uslova ispuniti da bismo ušli u EU, a mislim da se slabo radi na tome.“ (Muškarac, SNSD)

Nešto drugačije mišljenje ima njegov stranački kolega navodeći da „EU nas smara toliko godina, ja mislim da to nije realno, EU članstvo je nametnuta tema. Mi trebamo riješiti svoje probleme.“ (Muškarac, SNSD)

„Mi nemamo pojma šta radimo kad je u pitanju Europska unija. (...) Nismo sposobni da ispunimo neka osnovna pitanja jer ne znamo na primjer engleski, nema ko da od državnih službenika da zna to da ispunji.“ (Žena, HDZ BiH)

Bez obzira na podršku članstvu, jedan od učesnika fokus grupe je skeptičan oko odnosa EU prema Bosni i Hercegovini.

„Kao ideja to je najljepša ideja u historiji civilizovanog svijeta, ideja koja je osigurala višedecenjski mir u Europi koja je kroz čitavu svoju historiju samo ratovala, ideja koja je dovela do enormnog rasta i ekonomskog i socijalnog (...) Mi smo naravno nesposobni da

koračamo putem EU i to je naš interni problem. Ono što njima zamjeram je njihova indolentnost spram procesa proširenja (...) to što oni snažnije ne kreću da nas natjeraju da postanemo dio Europske unije. Samim tim što ove zemlje ovde nisu dio EU stvaramo prijetnju za njih same. Tako da mislim da je najveći problem ta neka impotentnost, indolentnost i politički snobizam koji na kraju najviše može koštati Europsku uniju. “ (Muškarac, SDP)

Za razliku od gotovo bezrezervne podrške članstvu u Europskoj uniji, jasno se vidi razlika u podršci pristupanju NATO savezu u zavisnosti od entiteta iz kojeg učesnici dolaze. Učesnici iz Federacije BiH, kako iz vlasti tako i iz opozicije, smatraju da država treba postati članica NATO saveza, a neki navode da „*BiH treba čim prije pristupiti NATO savezu čak i prije EU. Mislim da je članstvo garant teritorijalnog integriteta i to vidimo na primjerima nekih zemalja kao što su Litvanija, Estonija.. Članstvo daje povjerenje da ta država neće biti napadnuta i to nam je veći prioritet.*“ (Muškarac, NS). Istog su mišljenja i članovi vlasti.

„Ja sam za NATO savez. Sigurnost i stabilnost prvenstveno. Mi smo bili jednom nogom tu, došli smo skoro do kraja, ali znamo sve šta se događalo s Vijećem ministara koji su to blokirali. EU i NATO su jedan paket i mislim da bi to za BiH značilo jako puno. “ (Žena, HDZ BiH)

Međutim, članovi SNSD-a, PDP-a i SDS-a ne podržavaju NATO članstvo i smatraju da „*BiH sama kakva je zasad treba da bude vojno neutralna, mislim da smo previše minorni u tim procesima. Ja garantujem da bi 50 ili 100 dobro obučenih ruskih, njemačkih ili američkih vojnika ovu zemlju moglo potamanit za 10 dana. Zato mislim da trebamo držati vojnu neutralnost i da ne treba biti promjena na tom polju.*“ (Muškarac, PDP) S druge strane, član HDZ BiH smatra da je to upravo razlog za članstvo. „*Mislim da smo premali i nemamo luksuz da izbjegavamo članstvo u takvom jednom savezu posebno zato što je gotovo čitav dio ove naše regije u tom savezu i mislim da i mi trebamo biti.*“ (Muškarac, HDZ BiH)

Slična su razmišljanja i kad se govori o koristima od trenutne saradnje s NATO savezom. Učesnici iz SDA, SDP, HDZ BiH, NS i DF vide ekonomske i sigurnosne koristi od saradnje dok učesnici iz SNSD-a ne vide nikakve koristi.

„NATO saradnja da, NATO članstvo trenutno ne. Jasno je da je većina u Federacija za, većina u Republici Srpskoj protiv. Mislim da nije stvorena klima za jedan takav korak i da bi to dovelo do još većih podjela u Bosni i Hercegovini, do još većih problema. Postoji saradnja

*kroz Ministarstvo odbrane, mada mislim da nismo imali neke posebne benefite od te saradnje.“
(Muškarac, SNSD)*

*„Svi znaju za mirovne misije BiH pri NATO-u (...) odlična je saradnja između oružanih snaga i NATO-a u pogledu problema unutar Oružanih snaga, a odnose se na kupovinu vojne opreme i taj logistički dio, što je dobro. (...) BiH je pozitivan primjer koja sa nekim 9.000 pripadnika Oružanih snaga sudjeluje u tim misijama i daje doprinos u mirovnim misijama.“
(Žena, HDZ BiH)*

„Treba spomenuti i mirovne misije unutar BiH, to je nemjerljiv doprinos i bez toga bi ovdje bila potpuno drugačija atmosfera.“ (Muškarac, SDP)

„Postoje i ekonomске i političke prednosti (...) Prvenstveno zbog jedne opšte nesigurnosti što političke što sigurnosti dolazi do manjka investicija i ova zemlja nema gdje da napreduje.“ (Žena, DF).

Strani utjecaji

REZIME:

- Članovi SDP-a, SDA- i DF-a kao najvećeg saveznika BiH vide SAD. Članovi stranaka iz RS navode kao saveznike neke evropske države i ističu važnost dobrosusjedskih odnosa.
- Podijeljena su mišljenja oko utjecaja Rusije, Kine i Turske. Učesnici fokus grupe smatraju da se oni prenaglašavaju kako od strane samih država tako i od nekih drugih aktera. Ocenjuju pak, da bi mogli predstavljati potencijalnu opasnost ukoliko se upliču i unutrašnja pitanja države.

Upitani koga vide kao najvećeg saveznika za Bosnu i Hercegovinu, članovi SDP-a, SDA i DF-a navode Sjedinjene Američke Države. S druge strane, smatraju da država nema vanjske neprijatelje i vanjske prijetnje nego da su „najveće prijetnje po BiH unutar njenih granica.“ (Muškarac, SDP) Jedino je jedna učesnica fokus grupe iz SDA navela susjedne države, Hrvatsku i Srbiju, kao nekoga ko ima negativan utjecaj na BiH i predstavlja potencijalnu prijetnju, dok je sasvim suprotno mišljenje dala učesnica iz HDZ-a koja susjede vidi kao najveće saveznike. Pored SAD, učesnici ovih stranaka ocjenjuju pozitivnim odnose s Velikom Britanijom i Njemačkom i smatraju da u ovim državama BiH može imati svoje prijatelje i partnera. Članovi stranaka iz RS-a smatraju važnim dobrosusjedske odnose i navode neke od europskih država kao važne za BiH.

„Mislim da su Skandinavske zemlje neko ko sigurno želi da educira mlade u BiH i mislim da je to dosta dobro za perspektivu naše države.“ (Muškarac, SDS)

„Mislim da nam niko ne predstavlja prijetnju, a saveznika imamo više, zavisi ko u kojem omjeru može da nam pomogne.“ (Muškarac, SNSD)

Kad govorimo o utjecajima koji se često u zapadnim krugovima ocjenjuju malignim, mišljenja učesnika su podijeljena. Prevladava razmišljanje da se utjecaj i Rusije i Kine i Turske preuveličava te da je „*on daleko veći u zemljama sa kojima graničimo.*“ (Muškarac, SNSD) Sličnog je razmišljanja i učesnik iz SDP-a koji smatra da se radi o državama koje pokušavaju napraviti privid političkog utjecaja u BiH „*više je to na nivou neke političke interpretacije i izjava nego što tu ima nekog konkretnog utjecaja. Uglavnom se to svodi na neku verbalnu podršku. (...) Za Rusiju i Tursku mi predstavljamo neki geostrateški važan krug, za Kinu predstavljamo jedan dio koji je možda negdje na putu Pojas i put inicijative pa može zato biti interesantan, ali ne vidim da stoje iza svojih riječi kad pokušavaju da utiču.*“ (Muškarac, SDP)

Slično kao što je izjavio jedan od učesnika fokus grupa u Srbiji rekla je i učesnica fokus grupe iz SDS-a „*da ovakvi utjecaji o opredjeljenje i politički i emotivno prema njima nas sputavaju i koče u procesu europskih integracija.*“ (Žena, SDS)

Članica DF-a smatra da je ruski utjecaj uglavnom prisutan u Republici Srpskoj. S druge strane, navodi da Kina utječe na „*jedan neprimjetan način, kroz kulturu, umjetnost, jezik. Možete primijetiti da postoji Konfučijanski institut u Sarajevu i Banjaluci i kroz taj način se mladi upoznaju s kineskom kulturom.*“ (Žena, DF)

Ovaj utjecaj, učesnik iz NS-a je ocijenio opasnim.

„Kineski utjecaj smatram najopasnijim za BiH obzirom da se radi o jednom komunističkoj, autoritarnoj zemlji. Mislim da je loše da se takve prakse uvoze u BiH i da je mnogo bitnije da se vežemo više sa zemljama sa kojima i ekonomski sarađujemo – Austrija, Italija, Nizozemska i slično (...) Opasno je za BiH ponašanje kojem smo često svjedočili, da se uzimaju kineski krediti, da se onda moraju angažovati kineske firme, nesvesno povećavamo onda taj utjecaj Kine za koju sumnjam da ima tako iskrene namjere u Bosni i Hercegovini Ekonombska saradnja sa svima je dobra, ali po cijenu političkog utjecaja mislim da nije dobro vezivati se ni sa Rusijom, ni sa Kinom ni sa Turskom.“ (Muškarac, NS)

Mladi

REZIME:

- Učesnici smatraju da mladi nemaju svijetlu budućnost u BiH, ali da moraju i sami da se više aktiviraju ako žele nešto promijeniti.
- Najzadovoljniji položajem mladih unutar svojih stranaka su u SDA, SDP, HDZBiH, SNSD, uglavnom zadovoljni su u PDP-u i NS-u, a nešto nezadovoljniji su članovi DF-a i SDS-a.
- Međustranačka saradnja se ocjenjuje kao izuzetno važna, ali se prepoznaje njen nedostatak na regionalnom nivou.

Posljednja cjelina bavi se položajem mladih u BiH s fokusom na mlade u političkim strankama, međustranačku saradnju i regionalnu povezanost mladih političara. Učesnici fokus grupa su uglavnom saglasni da mladi nemaju dobru budućnost u BiH, ali i da moraju da se sami pobrinu da to promijene.

„Činjenica je da mladi ljudi koji se sad školuju su svjesni da mogu vrlo lako otići 200km dalje, imati deset puta veću platu, s 25 godina kupiti kuću ili stan, nasuprot moje generacije koja tek nekad u 35. ili 40. dolazi prvi put u priliku da digne kredit koji će vraćati narednih 20 ili 30 godina. U tom smislu, obzirom da se povećava jaz između nas i razvijenih zemalja pa čak i nas i susjednih zemalja ne mislim da je ta budućnost dobra.“ (Muškarac, SDP)

Kad je riječ o položaju mladih u političkim strankama učesnici fokus grupa imaju različita iskustva. Ističu se tri dominantna pravca razmišljanja. (a) Učesnici iz SDA, SNSD, HDZ BiH i SDP-a su zadovoljni kako je status mladih uređen u stranačkim dokumentima, a i zadovoljni su kako je to implementirano u praksi.

„Kroz stranačke dokumente sve je uređeno kako treba. Predsjednik mladih ulazi u najviši organ strane po automatizmu. (...) Kod nas recimo ima primjer da su evo nedavno troje starijih kolega vratili mandate da uđu mlade djevojke.“ (Muškarac, SNSD)

„U dokumentima je jako dobro i u praksi je jako dobro. To je jedan od razloga što sam se učlanio u SDP. Kod nas imaju propisane kvote za sve živo i svuda mora biti veliki broj mladih ljudi. Mislim da je na listama zadnja dva ciklusa bilo 40% mladih. To sad ne znači da vas nešto sljedeće, morate se izboriti.“ (Muškarac, SDP)

„Papirima je sve riješeno. HDZ je dao veliku priliku mladim ljudima, 40% je na listama. (...) Dosta je načelnika i gradonačelnika ta mlada struja.“ (Žena, HDZ BiH)

(b) Drugi dominantan pravac razmišljanja iskazuju članovi PDP-a i NS-a koji su najvećim dijelom zadovoljni uz određene prijedloge za unaprjeđenje.

„Stranka kojoj ja pripadam je među prvima napravila tu smjenu generacija i to se vidjelo onda i po rezultatima za Banja Luku. Ja sam prezadovoljan svojom partijom, koliko nam dopuštaju da radimo (...) Evo u gradskom odboru komplet predsjedništvo nema preko 40 godina, predsjednik ima 27, zamjenik 27-28 (...) Jedino čime možda nisam zadovoljan je što nije definisano da do nekog broja na listi budu mladi ljudi.“ (Muškarac, PDP)

„U teoriji sam jako zadovoljan kako je to regulisano, imaju sad još neke ideje da se uvedu kvote za mlađe i za kompenzacijске liste i to sve, ali u praksi nisam zadovoljan radom mlađih. Imam osjećaj da neki misle da samo što su mlađi da će se dobro pozicionirati (...) Što se tiče dakle dokumenata, mislim da je stranka to dobro regulisala, ali što se tiče rada na terenu, mislim da su tu mlađi zakazali.“ (Muškarac, NS)

(c) Nezadovoljstvo kako je uređen položaj mlađih kroz stranačke dokumente, ali i u praksi iskazali su članovi DF-a i SDS-a.

„U mojoj političkoj stranci položaj mlađi je na nezadovoljavajućem nivou (...) Imamo i sad velik broj mlađih ali to nije integrисано na jednom mjestu upravo zbog nepostojanja te jedne krovne organizacije mlađih, foruma ili asocijacija (...) Mlađi ljudi i kad imaju dobru ideju često budu ugušeni od strane seniora jer ih vide kao prijetnju.“ (Žena, DF)

„Nisam zadovoljna ni u dokumenti ni u praksi. Mislim da je mana SDS-a što je jedna od starijih stranaka u BiH i imamo tu neku zaostavštinu lidera, maltene se nasljeđuju pozicije tako da nisam zadovoljna.“ (Žena, SDS)

Svi učesnici fokus grupe su imali iskustvo međustranačke saradnje bilo kroz različite seminare, radionice, političke akademije, koalicijske sastanke i tako dalje. Bez izuzetka, naveli su da su ovakvi formati jako dobri „za sam razvoj mlađih i unutar političkih partija i unutar BiH.“ (Muškarac, SDS) Također, smatraju da je umrežavanje i uvezivanje najveći benefit međustranačkih programa.

Međutim, učesnici fokus grupe misle da bi saradnja stranaka sa širem političkog spektra bila izuzetno teška ili da ne bi bila moguća bez posredovanja ili organizovanja od strane neke domaće ili međunarodne organizacije. Neki navode da čak „*politički lideri to ne bi dozvolili jer bi takvo nešto utjecalo na rezultate izbora.*“ (Žena, SDP)

„*Definitivno ne bi bilo saradnje bez facilitacije. Odmah se poteže pitanje ko će prvi pozvat i ko će to sve isfinansirati.*“ (Žena, HDZ BiH)

„*Sve organizacije koje pomažu rade dobar posao, ali same teško da bi mogle. Evo kroz ALPI (op.a. program Međunarodnog republikanskog instituta) kolegica i ja smo se spojile i sa Srbijom i sa Crnom Gorom. Tako smo dobro kliknuli s kolegama iz Srbije, svi su tako otvoreni, planiramo neke aktivnosti, često se baš dopisujemo u grupi.*“ (Žena, SDA)

Ono što učesnici fokus grupe vide kao veliki nedostatak je manjak prilika za regionalnu saradnju. Podmladci političkih stranaka, ukoliko sarađuju sa strankama u regionu to su onda sestrinske stranke ili stranke s istog političkog spektra „*Postoji jako dobra saradnja mladih SDP-a sa sestrinskim strankama iz regiona, sve ovo stranke koje su sa lijevog spektra s njima aktivno sarađujemo. Jedino što nemamo je ta saradnja s strankama izvan lijevog spektra.*“ (Muškarac, SDP)

„*Mislim da je ta regionalna saradnja na baš niskom nivou i to nije dobro.*“ (Muškarac, SNSD)

4.1.2.2. Analiza fokus grupe u Crnoj Gori

Trenutna politička situacija

REZIME:

- Članovi DPS-a, SDP-a, SD-a i BS-a smatraju da se država kreće u pogrešnom smjeru od smjene vlasti 2020. godine, članovi PZP-a i DCG-a smatraju da se Crna Gora od smjene vlasti 2020. kretala u dobrom smjeru, ali da nakon 4. februara nije sigurno kako će taj smjer dalje izgledati.
- Najveći problemi s kojima se država suočava su nacionalizam i huškačka retorika.

Razgovor s učesnicima fokus grupe započinje pitanjem o smjeru u kome se Crna Gora trenutno kreće, odnosno potrebno je da ocijene da li smatraju da se država kreće u pravom ili pogrešnom smjeru. Odgovor na ovo pitanje umnogome ovisi od pripadnosti političkoj opciji. Prilikom

analyze odgovora, neophodno je naglasiti da su fokus grupe rađene netom nakon izglasavanja nepovjerenja crnogorskoj vladi, 4. februara 2022. godine. Primjetna su tri karakteristična odgovora.

(a) Pripadnici opozicionih stranaka iz 2020. (DPS, SDP, SD, BS) smatraju da se država od smjene vlasti u avgustu 2020. kreće u pogrešnom smjeru i da su „pogrešne odluke Vlade dovele do njene smjene“.

„Crna Gora zadnjih godinu i po dana kao i danas se kreće u jednom lošem smjeru iz razloga što imamo nestabilnu političku situaciju koja direktno utiče na negativno stanje u državi. Prekuče je pala 42. Vlada Crne Gore, na sreću svih građana (...) Jedna politička nestabilnost, neodgovornost političara za procese u društvu, a onda je to dovelo do sve većih podjela po nacionalnim i vjerskim pitanjima do postavljanja pitanja da li Crna Gora želi da nastavi da bude građanska država ili ne.“ (Muškarac, DPS)

Nadalje, predstavnici ovih političkih stranaka smatraju da nakon smjene 42. Vlade bi trebalo da se država počne kretati u dobrom smjeru. Međutim, iako postoji zadovoljstvo zbog smjene Vlade, prisutna je skeptičnost da li će to dovesti do poboljšanja smjera u kojem se država kreće.

„Ja URA-u ne smatram partijom koja izražava interes Crnogoraca. Mi ćemo opet da imamo manjinsku Vladu, ali bez Crnogoraca u njoj. Imat ćemo istu priču kao sa državnog nivoa ranije samo što ovaj put u Vladi neće biti Crnogoraca, a neće biti ni Srba što je totalni paradoks jer su Srbi i Crnogorci većinsko stanovništvo. Imamo priču koja se preslikava od prethodnog puta.“ (Žena, SDP)

(b) Drugo zastupljeno mišljenje je da se Crna Gora od smjene vlasti 2020. godine kreće u dobrom smjeru, ali postoji zabrinutost kako će to da izgleda nakon 4. februara.

„Zadnje dvije godine su možda pozitivnije. Čitav period u kojem se trenutno nalazimo je nestabilan. Iz jednog eksperimenta (misli se na novu Vladu 2020.) ulazimo u drugi eksperiment koji može donijeti nestabilnosti.“ (Muškarac, PZP)

(c) Jedno interesantno odstupanje i nešto drugačije mišljenje dolazi od predstavika URA-e, jedine političke opcije koja je bila dijelom 42., a bit će i dijelom 43. Vlade.

„Mislim da u onom periodu kad smo smijenili vlast se Crna Gora kretala u dobroj smjeru jer je to prvi put u historiji da smo na demokratski način smijenili vlast i to je jako važan momenat za Crnu Goru, možda i za Balkan. Nakon godini i više određenih situacija vidjeli smo u kojem se pravcu sve kreće. Zato znači da je vrijeme da promijenimo partnere. Upravo sada, Crna Gora ide u pravom smjeru, a da li je taj smjer bio pravi saznaćemo vjerovatno za nekih dva, tri mjeseca do pola godine.“ (Žena, URA)

Upitani šta smatraju da je najveći problem s kojim se Crna Gora trenutno suočava ispitanici su prepoznali nekoliko problema koji se mogu grupisati u probleme vezane uz nacionalizam i ekonomsko-društvene probleme. (a) Probleme iz prve grupe su uglavnom navodili pripadnici opozicionih stranaka iz 2020. godine.

„Apsolutno najveći problem je nacionalizam i huškačka retorika. Dok ne smirimo stvari koje su vezane za to i za govor mržnje nećemo moći zajedno da radimo ni na ekonomskim problemima.“ (Žena, SDP)

„Mislim da je najveći problem Crne Gore politički needukovan građanin. Politički needukovan građanin bira nacionalizam ispred ekonomije. Politički needukovan građanin bira kult ličnosti umjesto programa. Politički needukovan građanin upravo upada u zamke da mrzi svog komšiju zato što je glasao za drugu partiju ili zato što se izražava ovako ili onako.“ (Muškarac, SD)

„Klerikizacija društva i vjerski fanatizam koji ne bi trebao biti prisutan u jednoj gradanskoj državi bih ja izdvojio kao najveći problem.“ (Muškarac, BS)

(b) S druge strane, pripadnici DCG i PZP imaju nešto drugačije mišljenje kad je riječ o problemima nacionalizma.

„Država se prva umiješala u crkvena pitanja. Što se tiče SPC trebao je ranije da se doneše temeljni ugovor, još po odvajanju Srbije od Crne Gore. Iz mog nekog ugla, najveći problem su mediji jer oni propagiraju nacionalnost.“ (Muškarac, DCG)

Kad je riječ o ekonomsko-društvenim problemima, učesnici smatraju da je jedan problem koji se nije promijenio bez obzira na promjenu vlasti ostao „*kadrovsко i partijsко запошљавање*.“ (Žena, URA)

Upitani koje najviše, a koje najmanje vjeruju kada je riječ o javnim ličnostima, uključujući i političare, ispitanici se uglavnom opredjeljuju za predstavnike svojih političkih opcija. S druge strane, najmanje vjeruju predstavnicima „suprotnih tabora.“

„Najviše vjerujem predsjedniku države, Milu Đukanoviću, iz razloga što već 30 godina ono što govori kad je riječ o državnoj politici i pravcu u kojem se Crna Gora kreće to je uvijek uradio. Skoro je rekao da će Zdravko Krivokapić, sad već prošli premijer biti u čošku. Neki nisu vjerovali u decembru, eto sad je to završilo. Kome ne vjerujem? Tu je dilema, dosta je ljudi kojima ne vjerujem. Najviše ne vjerujem Aleksi Bečiću jer su u jednom trenutku bili i anti-NATO i anti-EU, onda preko noći promjene mišljenje. To je jedno konfuzno djelovanje, populističko i mislim da ništa dobro nije donijelo Crnoj Gori.“ (Muškarac, DPS)

„Ja najviše vjerujem Nebojši Medojeviću, ali i Andriji Mandiću i Milanu Kneževiću. Od vjerskih autoriteta najviše vjerujem patrijarhu Porfiriju. Od ljudi kojima najmanje vjerujem, to bi bio Milo Đukanović. Mada, i u opoziciji postoje partije koje su dosljedne.“ (Muškarac, PZP)

Nacionalizam i ekstremizam

REZIME:

- Članovi DPS, SDP, SD, BS smatraju da je došlo do porasta ekstremističke retorike, članovi PZP i DCG smatraju da to nije slučaj i da je 42. Vlada dosta uradila na smirivanju tenzija.
- Članovi DPS, SDP, SD, BS vide prisustvo desničarskih organizacija i, kako navode, njihovu povezanost s institucijama, članovi PZP i DCG uglavnom misle da se radi o pojedinačnim slučajevima.
- Svi su sglasni da su politički lideri najveći uzročnici podjela i da religija ne treba da utječe na odluke Vlade.

Više od polovine učesnika fokus grupa je identificiralo nacionalizam, ekstremizam i podjele po osnovu etničke pripadnosti kao najveći problem s kojim se Crna Gora suočava danas. U drugoj oblasti koja se odnosi na pitanja vezana uz nacionalizam i ekstremizam, učesnici fokus grupa su za početak upitani da prokomentarišu međuetničke odnose u njihovoј državi, konkretno da li su se isti poboljšali, pogoršali ili ostali isti posljednjih godina. (a) Učesnici iz DPS-a, SDP-a, SD-a i BS-a smatraju da su se tenzije od smjene vlasti 2020. samo pogoršale.

„Niko od nas nije uradio dovoljno na smanjenu tenziju. Ja sam zastupao stav i zastupam ga da u svakoj Vladi Crne Gore mora postojati autentični predstavnik srpskog naroda. Mi smo se svi hvalili da imamo Srba u našim redovima, ali to nije bilo dovoljno u Vladi i neću reći da

smo krivi, ali je to pogodovalo sigurno da se 29-30% stanovništva koji su srpske nacionalnosti osjeća ugroženo. Ja ne vjerujem da je to bilo tako. U posljednjih godinu i po dana mi djeluje da smo mi ugroženiji od njih, a mislim da je to bilo tako i dok smo bili mi u vlasti. (...) Nažalost u Crnoj Gori je slučaj da predstavnici samo jednog naroda imaju problem sa svim ostalim narodima.“ (Muškarac, SD)

„Mislim da se etnička distanca povećala. Svjedoci smo da aktuelna Vlada (op.a. 42 Vlada) nije imala nijednog pripadnika manjinskog naroda među svojim ministrima. Samim tim, ti narodi su bili nezadovoljni odnosom te Vlade prema njima.“ (Muškarac, BS)

(b) S druge strane, predstavnici PZP-a i DCG-a mišljenja su da su njihove političke opcije napravile izuzetne pomake u smirivanju tenzija i prevazilaženju međuetničkih podjela.

„Mislim da smo mi u Demokratskom frontu pokazali kako Srbi i Crnogorci mogu itekako dobro da sarađuju za dobrobit Crne Gore i naravno da sarađuju sa svim ostalim nacionalnim zajednicama. (...) Mislim da je nerealno očekivati da Crna Gora bude do kraja pomirena i da se slažemo oko svega. Treba otvoreno reći da se ne slažemo oko nekih pitanja, ali da treba ili da na određena pitanja stavimo moratorijum privremenim ili da kažemo da ćemo o određenim pitanjima odlučivati na referendumu ili sjesti i odlučivati zajedno, a nikako isključivati neke nacionalne ili vjerske zajednice. Nismo mi najgori u Europi što se tiče društvenih podjela.“ (Muškarac, PZP)

„Mislim da je naše društvo prestalo da razmišlja o nacionalizmu nego razmišljaju o tome kako će da utroše plate. (...) U totalno smo drugi kolosjek spustili temu o nacionalizmu. Mi smo čekali 30 godina da nam se pojavi neko takav (op.a. Alekса Bećić) i mi smo ga poslali na jedno loše mjesto u historiji.“ (Muškarac, DCG)

Jedan ispitanik je istaknuo da je i lično osjetio, kako kaže, mržnju i netrpeljivost od pripadnika drugog naroda.

„Ja sam u posljednjih godine i po dana video toliko netrpeljivosti i mržnje od ljudi koji se izjašnjavaju kao Srbi prema meni koji se izjašnjavam kao Crnogorac da me to zaprepastilo. Prosto, u Crnoj Gori ne postoji jasno diferencirana ta podjela. Mi imamo u jednoj porodici jednog brata izjašnjava se kao Srbin, drugi kao Crnogorac.“ (Muškarac, SD)

Jedna od ispitanica smatra da je pandemija pogodovala porastu nacionalističke retorike i međuetničke netrpeljivosti, obzirom da svaka kriza pogoduje stvaranju nekih ekstremističkih stavova i narativa.

„Mislim da se situacija dodatno zategnula u zadnje pola godine. Mislim da ili je to već postojalo odavno u ljudima pa je samo odjednom eksplodiralo nakon promjene vlasti 30. avgusta 2020. ili smo uspjeli za godinu dana da se toliko napunimo nekom mržnjom i netolerancijom. S obzirom da nas je korona dodatno osušila i finansijski i mentalno i na svaki drugi način pa mislim da je to bio dodatni okidač.“ (Žena, SDP)

Naredno pitanje bilo je vezano za prisustvo desničarskih organizacija u Crnoj Gori. Učesnici fokus grupe su se izjašnjavali o intenzitetu njihovog prisustva kao i značaju na političke procese. Nekoliko učesnika iznijelo je mišljenje da „postoji institucionalna podrška takvim grupacijama te podrška od strane nekih državnih pojedinaca i ljudi na visokim funkcijama“ (Žena, SDP).

„Osvrnut ću se na primjer planiranog napada na poslanicu Vuksanović Stanković. Više od samog plana napada mene zabrinjava to da je prvi čovjek obavještajne agencije znajući za taj napad prečutkivao isti dok nije satjeran u čošak dok nisu s druge strane došle te informacije. (...) Tih ekstremnih desničarskih i navijačkih grupa je uvijek bilo i mene ne čudi da oni imaju planove, ali kad nailaze na prečutnu podršku institucija sistema koje bi to trebalo da sprečavaju onda je to veliki alarm i razlog za brigu.“ (Muškarac, SD)

Jedan od ispitanika iz PZP-a iznio je nešto drugačije mišljenje naglašavajući da su ovo incidentne situacije te da se ne radi o organizovanim grupacijama.

„Ne bih rekao da postoje ultradesničarske organizacije, mislim da postoje pojedinci koji misle na takav način. Pored njih, treba spomenuti da postoje i ultraljevičarske struje. (...) Nije to nešto što je samo tipično za Crnu Goru nego je pojavno u drugim europskim državama.“ (Muškarac, PZP)

Učesnici fokus grupe bili su upitani da ocijene ocjenom na skali od 1 do 10, gdje je 1 „beznačajno“, a 10 „izuzetno značajno“ utjecaj političkih lidera,stranaka, medija i vjerskih lidera/vjerskih institucija na stvaranje podjela u društvu. Politički lideri i političke stranke su prepoznate kao najveći uzoričnici podjela u crnogorskom društvu i okarakterisani kao

destabilizirajući faktor prosperiteta Crne Gore. Potom slijede mediji koji su također dobili visoku ocjenu, a koje učesnici smatraju „produženom rukom“ političkih stranaka. Vjerski lideri i vjerske institucije su na trećem mjestu uz zanimljivost da ih pripadnici DPS-a, SDP-a, SD-a i BS-a ocjenjuju visokim ocjenama 9 i 10 i vide njihov utjecaj kao izuzetno velik, dok pripadnici DCG-a i PZP-a ocjenjuju ovaj utjecaj izuzetno niskim i gotovo beznačajnim.

Naposljetku, postavljeno je pitanje o povezanosti religije i politike odnosno učešća vjerskih lidera i institucija u procesu donošenja odluka Vlade. Učesnici predstavnici SDP-a, SD-a, BS-a, DPS-a i URA-e, smatraju da religija ne treba imati nikakvu ulogu u procesu donošenja odluka Vlade.

„Religija treba da se bavi svojim temama. Mi smo imali situaciju u Crnoj Gori da nam vjerski poglavari propagiraju političke ideje umjesto ono čime bi se trebali baviti, mirom, pomirenjem, i sve ono što je u sklopu svake vjere.“ (Žena, SDP)

Nešto drugačiju perspektivu dao je ispitanik predstavnik PZP-a koji kaže da „vrijednosno poistovjećivanje sa nekim religijskim mišljenjima je legitimno. U suprotnom, onda bi demokršćanske organizacije bile zabranjene“, ali da miješanje u unutrašnje procese nije dobro ni za vjerske organizacije ni za institucije.

Odnosi s EU i NATO

REZIME:

- Svi učesnici fokus grupe se slažu da Crna Gora treba da postane članica Europske unije te su saglasni da odluku o članstvu u NATO savezu treba poštovati.
- Učesnici i vlasti i opozicije pokazuju određen skepticizam kad je riječ o procesu pridruživanja zbog dužine njegovog trajanja.

Cjelina koja se tiče odnosa s EU i NATO savezom počinje sa pitanjem slaganja/neslaganja s članstvom u Europskoj uniji. Ovdje su ispitanici uglavnom saglasni da Crna Gora nema alternativu kad je riječ o članstvu u EU i svi učesnici fokus grupe smatraju da je to najvažniji vanjskopolitički cilj države. Bez obzira na podršku članstvu, ispitanici su podijeljeni u svojim mišljenjima o samoj Uniji kao i o njenom odnosu prema Crnoj Gori. Tako dio njih je skeptičan prema procesu pridruživanja, prepoznaju bojazan od odlaska građana iz države po eventualnom pridruženju, a neki su i skeptični kad je riječ o opstanku same EU.

„Vidjeli smo da je mnogo pukotina unutar same EU. Iako ona djeluje kao homogena skupina pokazalo se da je veoma heterogena, a njihov odnos prema Crnoj Gori i nije majčinski kako bismo očekivali.“ (Muškarac, BS)

„Izbalansiran odnos sa svim međunarodnim odnosima je u cilju Crne Gore. (...) Crna Gora treba da ima najbolje partnerske odnose sa zemljama iz regionala. Tu prije svega mislim na Srbiju, ali naravno i na Albaniju, BiH i Hrvatsku. (...) Članstvo u EU može donijeti mnoge benefite, ali Europska unija jeste kao jedno političko tijelo zaista složeno. Ona prolazi kroz unutrašnje procese i ima određene zamore i nesnalaženja koja jesu očekivana. Proces pridruživanja može da nas dovede do tačke u kojoj smo sada – zamor. Mislim da taj proces zato treba intenzivirati posebno od strane Unije.“ (Muškarac, PZP)

„Ja sam s obzirom na to koliko čekamo da uđemo u Europsku uniju bliže mišljenju da će Europska unija da se raspadne prije nego ćemo mi da uđemo u EU. (...) Nešto vidim da, zahvaljujući odlazećoj Vladi, EU još manje želi da se mi pridružimo njima. Mislim da smo mi s našom političkom krizom sve dalje od Unije.“ (Žena, SDP)

Od država u kojima je sprovedeno kvalitativno istraživanje, Crna Gora je jednina članica NATO saveza. Iako je članstvo u NATO-u jedna tema koja crnogorsko društvo dijeli na dva bloka, svi ispitanici su uglavnom saglasni da je to bila dobra odluka te da je država imala dosta koristi od pridruživanja ovom vojno-političkom savezu u prvom redu zbog turizma i modernizacije vojske, ali i zbog unutrašnje sigurnosti.

„Crna Gora definitivno jeste imala benefite od članstva u NATO-u samim tim što je kao članica prepoznata kao bezbjednija destinacija za Zapadni svijet. Obzirom da smo mi država koja živi od turizma i ti ljudi koji dolaze sa Zapada su visokoplatežni turisti, da ih tako nazovem, taj aspekt bezbjednosti je jako bitan. Naša vojska je također nakon pristupanja dosta modernizovana.“ (Muškarac, SD)

„Ja mislim da jeste, to su pokazali i ovi izbori 2020. koji su se desili i situacija oko toga. Biti pod kišobranom najvećih zemalja svijeta u bezbjednosnom smislu mislim da smo imali neku zaštitu i mislim da bi potpuno drugačije bilo da nismo članica NATO-a.“ (Muškarac, BS)

Strani utjecaji

REZIME:

- Članovi SDP-a, SDA- i DF-a kao najvećeg saveznika BiH vide SAD. Članovi stranaka iz RS navode kao saveznike neke evropske države i ističu važnost dobrosusjedskih odnosa.
- Podijeljena su mišljenja oko utjecaja Rusije, Kine i Turske. Učesnici fokus grupa smatraju da se oni prenaglašavaju kako od strane samih država tako i od nekih drugih aktera. Ocjenjuju pak, da bi mogli predstavljati potencijalnu opasnost ukoliko se upliču i unutrašnja pitanja države.

Ova cjelina je posvećena pitanju stranih utjecaja odnosno kako učesnici fokus grupa percipiraju druge države, koje od njih smatraju za saveznike, a koje vide kao potencijalne prijetnje. Obzirom da su u prethodnoj cjelini ispitani stavovi prema pro-Zapadnim akterima, u ovoj je fokus bio na istočne države: Kinu, Rusiju i Tursku. Ispitanici uglavnom vide Zapadne države kao najveće saveznike Crne Gore, u prvom redu Europsku uniju i Sjedinjene Američke Države. Ovaj sentiment je zastavljen kod predstavnika DPS-a, SD-a, SDP-a i BS-a. S druge strane, predstavnik PZP-a vidi Srbiju kao najvećeg saveznika Crne Gore.

„Najveći saveznik jesu Sjedinjene Američke Države. I kad je bilo kolebanja po pitanju referendumu, SAD su bile vrlo jasno. Tako i danas vidimo aktivnosti SAD-a u smislu smirivanja tenzija i blagovremene reakcije po pitanju Zapadnog Balkana. Kada je u pitanju neko ko je najmanje saveznik to su definitivno određene strukture u Rusiji koje pokušavaju neki svoj utjecaj da izvrše na države Zapadnog Balkana i tu imaju neke svoje proxy ratnike koji su vrlo vidljivi i u Republici Srpskoj i u dijelovima zvaničnog Beograda. (...) Postoje određene strukture koje pokušavaju da stvore Srpski svet i mislim da je to najveći izazov u smislu geopolitike na Zapadnom Balkanu.“ (Muškarac, DPS)

„Ja svakako mislim da je najveći trgovinski partner Crne Gore, a i najveći saveznik Republika Srbija. Naravno, u skladu sa tim mislim da sve ostale države na Balkanu jesu partneri Crnoj Gori. Što se tiče najvećih „neprijatelja“ mislim da nijedna država nije direktno neprijateljska prema Crnoj Gori. Najveći problem Crne Gore je organizovani kriminal i korupcija.“ (Muškarac, PZP)

„Što se tiče partnera, morala bih izdvojiti EU jer je to naš strateški cilj i podrška od njih je značajna. Što se tiče prijetnji, definitivno je to Rusija koja utiče na Crnu Goru direktno preko svoje ekspoziture u Beogradu i Srpske pravoslavne crkve. I tu se ne bih složila da je Srbija naš strateški partner. Mislim da je Srbija čak prijetnja za cijeli Balkan. Bukvalno gdje god imate neki problem, umiješana je Srbija.“ (Žena, SDP)

„Najveći partner naše države je EU i to je nešto s čime se sigurno slaže 80% građana. Moje mišljenje je da poslije cijele ove situacije s autoputom u Crnoj Gori, kad smo vidjeli koliki je taj utjecaj Kine na našu državu, možda je taj kineski utjecaj negativan.“ (Žena, URA)

Nakon identificiranja određenih saveznika/partnera i potencijalnih prijetnji, učesnici fokus grupe su upitani da prokomentarišu ekonomski i politički utjecaj Rusije, Kine i Turske u Crnoj Gori. Kad je riječ o ovim akterima učesnici uglavnom smatraju da sve tri države imaju ekonomske odnose u najvećoj mjeri, a vrlo malo ili nimalo političkih interesa. Jedino dio učesnika iz opozicionih stranaka nakon avgusta 2020. ovdje izdvajaju političku povezanost određenih struktura sa Rusijom preko SPC i Srbije, dok turske i kineske interese vide uglavnom kao ekonomske bez prijetnje za političku stabilnost u Crnoj Gori. S druge strane, učesnici iz pozicionih stranaka 2020. smatraju da se odnosi s Rusijom trebaju „rehabilitovati“ i pojačati saradnja uz međudržavno poštovanje te kineske investicije vide kao nešto što bi moglo pomoći nekim od crnogorskih firmi poput kombinatom aluminijuma, željezarom i sličnim postrojenjima.

„Što se tiče Rusije to je jedan veoma dinamičan odnos koji je od veoma dobrog došao do veoma lošeg. Sjećamo se 2006. godine da je Rusija jedna od prvih država koja je podržava nezavisnost Crne Gore nakon čega smo imali jedno jako loše i zabrinjavajuće ponašanje i te neke veoma negativne utjecaje i prilično neodmjerene izjave ruskih zvaničnika koji se kako su kolege rekle provode preko određenog dijela vlasti u Srbiji. Što se tiče Turske, mislim da je odnos veoma dobar i konstruktivan i mislim da Turska i u budućnosti treba da bude partner Crne Gore. Ona je uglavnom usmjerenata na to islamsko stanovništvo u regionu (...) Što se tiče Kine mi sa njima imamo taj kreditni aranžman za izgradnju prve dionice autoputa. Dosta često smo mi bili predmet kritike Zapada zbog toga, ali нико se nikad nije zapitao što nam Zapad nije dao ni približno iste uslove za tu dionicu autoputa. Mislim da Kina nema nekih političkih interesa, Kina je neko ko razmišlja ekonomski.“ (Muškarac, SD)

Iako su učesnici saglasni da ekonomске odnose u cilju većih investicija u Crnu Goru treba njegovati sa svim većim silama, jedan učesnik prepoznaće opasnosti od prerasta ekonomskog utjecaja u politički.

„Kada je u pitanju investicioni ciklus mislim da mi iz pozicije Crne Gore treba da vidimo šta je interes naše države. Ne treba dozvoliti politički utjecaj preko investicija, ali ni

onemogućiti vrstu investicija iz država koje po nivou demokratskog razvoja nisu razvijeni kao Zapadni partneri. (...) Svi investitori su dobrodošli, ali ne smijemo dozvoliti da te sile dođu u priliku da preko nekih političkih aktera te sile dođu u poziciju da utiču na institucionalne strukturu. (...) Problem je kad recimo imate portale koji su u vlasništvu druge države, u prvom redu Srbije. Govorimo o medijima koji crtaju mete na čelo, evo nedavno smo imali primjer potencijalnog napada na poslanicu Draginju Vuskanović samo zbog javno iznešenog stava.“ (Muškarac, DPS)

Mladi

REZIME:

- Učesnici fokus grupe smatraju da mladi neće imati dobru budućnost u postojećim odnosima nego da moraju sami da preuzmu odgovornost kroz povezivanje i saradnju.
- Svi su uglavnom zadovoljni položajem mlađih u njihovim političkim organizacijama.
- Učesnici smatraju da postoji međustranačka saradnja, ali bi ona morala biti znatno intenzivnija i unutar Crne Gore i u regionu. Skeptični su koliko bi ona bila zastupljena da nije facilitirana od strane domaćih ili međunarodnih organizacija.

Posljednja cjelina razgovora fokus grupe obuhvatila je pitanja o položaju mlađih u Crnoj Gori, zatupljenosti mlađih u političkim procesima te njihovoj međustranačkoj saradnji. Učesnici fokus grupe u najvećem broju, bez obzira na političku stranku iz koje dolaze, smatraju da budućnost mlađih zavisi od njih samih i da su mlađi ti koji moraju da preuzmu odgovornost kako bi njihov status bio bolji.

„Mislim da će današnja generacija imati dobru budućnost u Crnoj Gori ako prvenstveno mi budemo radili na tome i budemo mijenjali neke stvari (...) Mislim da treba raditi na povezivanju mlađih iz političkih partija i NVO kako bismo mi zagovarali neke teme koje su nama bitne. (...) Mi ćemo imati budućnost ako je sami stvorimo, a stvorit ćemo je ako se povežemo.“ (Žena, SDP)

„Mladi u Crnoj Gori će imati budućnost ako se izbore za nju. Mladi treba da se bave politikom, inače će politika da se bavi njima.“ (Muškarac, PZP)

U odgovoru na ovo pitanje, jedan ispitanik navodi da će status mlađih i njihova budućnost direktno zavisiti od raspleta političke situacije u državi.

„U ovom trenutku dosta je nezahvalno dati procjenu, ne znamo kako će se politička situacija razriješiti. Rekao bih da od toga dosta zavisi. Da ste me prije godinu dana ili pola

godine pitali, rekao bih da prije nagnjem ka odgovoru da mladi nemaju budućnosti u ovoj zemlji jer za nas vrijeme kao da je počelo da ide unazad. Prosto nisam video neku perspektivu. Ovo što se desilo prekjučer (pad Vlade) je neki znak da bi možda nešto moglo da se promijeni na bolje.“ (Muškarac, SD)

Naredno pitanje bilo je vezano za položaj mlađih unutar političkih stranaka. Svako od učesnika je imao priliku da prokomentariše koliko je zadovoljan položajem mlađih unutar svoje političke stranke reflektirajući se na uređenost pitanja mlađih u stranačkim dokumentima, ali i implementaciju u praksi. Svi učesnici su zadovoljni time kako je položaj mlađih regulisan u stranačkim dokumentima i smatraju da mlađi imaju dovoljno prilika za djelovanje kroz svoj politički angažman.

„Postoji tendencija sve većih uključivanja mlađih u organe partije. Na nivou Glavnog odbora, preko 20% članova su mlađi od 35 godina, što je vrlo značajno za jedan odbor partije koja ima preko 60.000 članova. (...) Mislim da trebamo raditi na izmjeni Statuta da predsjednik mlađih partije bude i član predsjedništva partije.“ (Muškarac, DPS)

„Naš Predsjednik mlađih je član Predsjedništva partije. Ponosan sam na našu Mrežu mlađih PZP-a jer nije bilo lako pripadati ovoj mreži dok ste 15 godina u opoziciji, ali smo aktivni i trudimo se da budemo što aktivniji.“ (Muškarac, PZP)

„Ja sam zadovoljna načinom funkcionisanja i uključivanja mlađih u URA-u. (...) Imamo jako veliki broj mlađih i u Predsjedništvu i u Glavnom odboru i našli smo način da uključimo mlađe u sve procese djelovanja. U Podgorici evo imamo 4 odbornika, mislim da niko nema preko 32, 33 godine.“ (Žena, URA)

Nakon razgovora o unutarstranačkim procesima kada je riječ o mlađim ljudima, učesnici su upitani da se referišu na međustranačku saradnju u Crnoj Gori, ali i u regionu. Svi učesnici fokus grupe su imali priliku da sarađuju sa kolegama iz drugih političkih stranaka u određenom formatu: kroz prisustvo međustranačkim programima i seminarima, zajedničke akcije ili aktivnosti unutar koalicija. Mišljenja oko međustranačke saradnje su podijeljena. Dio učesnika smatra da je ona na zadovoljavajućem nivou posebno kada se govori o strankama slične orijentacije, dok je ona na nižem nivou kada se radi o saradnji sa ideološki različito profilisanim političkim opcijama.

„Čini mi se da iako smo mlađi, nismo dovoljno otvoreni za neku jaču, širu saradnju. Dosta smo mi deklarativno za saradnju, ali kad to treba da primijenimo u praksi imamo problem. Kad krenemo da razgovaramo, svi smo u nekim partijskim kalupima i ne želimo da vidimo šire od toga.“ (Žena, SDP)

Većina političkih stranaka u regionu ima svoje političke akademije za mlađe koje su, uz nekoliko izuzetaka, otvorene za članove samo te političke stranke ili za članove političkih stranaka slične afikacije. Međustranački programi i međustranačke političke akademije su facilitirane od treće strane odnosno određenih domaćih ili međunarodnih organizacija. Svi učesnici fokus grupe vide korist od ovakvih formata i smatraju da su im izuzetno značajni u daljem političkom radu.

„Svi smo mi bili dio nekih seminara koje su facilitirale neke domaće i strane organizacije i svi smo imali koristi od toga. Nekako kad se zbližimo kroz te programe i privatno upoznamo, onda nam je poslije lakše da sarađujemo.“ (Žena, SDP)

Spomenuti politički programi u svojoj konačnici imaju za cilj održivost odnosno nastavak saradnje među političkim podmlatkom i nakon posredovanja od strane trećih organizacija. Učesnici su podijeljenog mišljenja o ovoj mogućnosti. Najveći dio njih smatra da je za uspešnu međustranačku saradnju ipak neophodna podrška od domaćih ili stranih partnerskih organizacija.

„Nije nemoguća saradnja van arbitraže neke organizacije, ali ta podrška saradnje mnogo znači i mnogo intenzivira tu saradnju. (...) Ali kad pogledamo danas rezultate da su mnogi od polaznika ovih seminara danas na najvažnijim funkcijama, onda samo mislim da se takva saradnja mora intenzivirati.“ (Muškarac, PZP)

„Ja sam par puta razgovarala s liderima iz drugih partijskih organizacija, razgovarali smo o tome da sjednemo, kako da naš rad ide dalje, na šta da se fokusiramo. Ali evo nikako nismo uspjeli da to uradimo, da se dogovorimo i da konačno sjednemo i baš otvoreno porazgovaramo.“ (Žena, SDP)

Posljednje pitanje u istraživanju je bilo vezano za međustranačku saradnju mlađih u regionu. Većina učesnika istaknula je da postoji veoma dobra saradnja između sestrinskih stranaka u regionu „socijaldemokratske partije regiona jako dobro sarađuju“ (Žena, SDP), kao i

grupacija poput „zelenih partija u regionu koje imaju odličnu saradnju“ (Žena, URA), ali je saradnja mladih političara sa šireg političkog spektra na niskom nivou. Učesnici fokus grupa naglasili su da postoji velika potreba za regionalnim uvezivanjem istakнуvši da su neke od međunarodnih organizacija poput Međunarodnog republikanskog instituta, Westminster fondacije za demokratiju i nekoliko njemačkih fondacija uradili određene napore u ovom pogledu, ali da bi ta saradnja morala biti intenzivnija i na većem nivou.

„Mislim da saradnja nije na zadovoljavajućem nivou i lično ne vidim neke prilike za umrežavanje. Saradnja bi morala biti na puno većem nivou. Treba uspostaviti neki konkretan mehanizam za uvezivanje mladih u regionu i mislim da je to u ovim nekim izazovnim vremenima baš neophodno.“ (Žena, SD)

„Mislim da saradnja među mladim ljudima u regionu kreće od organizacija kao što je IRI, kao što je NDI, Konrad Adenauer fondacija. Tu se ljudi upoznaju, sarađuju, razgovaraju o nekim aktuelnim političkim momentima. (...) Ovo je važno jer ukoliko se mlađi upoznaju ovdje na taj način će se u budućnosti prepoznati i sigurno bolje surađivati na izgradnji nekog boljeg društva.“ (Muškarac, BS)

4.1.2.3. Analiza fokus grupa u Srbiji

Trenutna politička situacija

REZIME:

- Članovi pozicionih stranaka smatraju da se Srbija kreće u dobroj smjeru, članovi opozicionih stranaka smatraju da se država kreće u lošem smjeru.
- Kao gorući problemi navode se ekologija, pandemija, odliv mozgova, kriminal i korupcija.
- Članovi vlasti povjerenje imaju u svoje lidere, članovi opozicije uglavnom imaju povjerenje u lidere svojih stranaka dok nepovjerenje opozicije uživa predsjednik Vučić.

Kao i u prethodnim primjerima, razgovor sa fokus grupama u Srbiji je započeo pitanjem da li se Srbija kreće u dobrom ili lošem smjeru učesnici su podijeljeni u svojim razmišljanjima i možemo primijetiti dva karakteristična razmišljanja. Oni koji misle da se Srbija kreće u dobrom smjeru dolaze uglavnom iz pozicionih stranaka i misle da je pravac ispravan zbog „*otvaranja klastera i pokretanja procesa pridruživanja Evropskoj uniji sa mrtve tačke*“ (Žena, SPS). Drugi razlog je ocjena da se Srbija izuzetno dobro snašla u pandemiji i uspješno odgovorila na nabavku maski i vakcina.

„Protekle dvije godine i jače se nalazimo u izazovnom problemu, mislim na koronu. Možemo reći da se naša država dobro ponijela u ovoj situaciji. (...) Ni danas nikom nije jasno kako Srbija ima sve četiri vakcine u neograničenom broju, mi smo prvi imali vakcine. (...) Naravno da idemo i strateški u dobrom pravcu, taj proces pridruživanja EU je usporen, ali ne toliko zbog nas koliko zbog njih, oni imaju svoje probleme.“ (Muškarac, SPS)

Suprotno ovom razmišljanju je da se Srbija kreće u jako lošem smjeru. Učesnici fokus grupe ističu probleme nacionalnih manjina, ekonomске poteškoće, kriminal i korupciju kao neke od razloga za to.

„Srbija se kreće u jako lošem smjeru. Potpuno se sve stavlja u interes male šačice ljudi i sve ono što su zajednička dobra i što bi obezbijedilo dobar život većini ljudi se u potpunosti zanemaruje. (...) Mislim da smo recimo u pogledu ženskih prava imali bolju situaciju 70-ih nego danas. Isto stoji i sa pitanjima nacionalnih manjina. (...) Sve ovo kreira jednu cijelu generaciju koja će biti veoma nacionalistička i koja će imati goru ekonomsku poziciju nego što su imali njihovi roditelji. A kao odgovor na sve to se daje odlazak u neku ekstremnu desnicu.“ (Muškarac, NDBG)

„Slažem se sa kolegom, dodala bih da će to sve tako biti dok ljudi koji vode ovu državu su povezani s mafijaškim klanovima. Zbog toga, nećemo nikad biti na dobrom pravcu, sve dok se to ne promijeni.“ (Žena, Narodna stranka)

Učesnici fokus grupe prepoznaju nekoliko glavnih problema sa kojima se Srbija trenutno suočava, a to su: odliv mozgova, ekologija, korupcija, pandemija i slaba inkluzija manjina. Članovi SNS-a uglavnom navode kao problem pandemiju i odliv mozgova, naglašavajući kako „to nije samo problem Srbije već i ostalih država poput Bosne i Hercegovine, Crne Gore, zbog stepena razvoja neke zemlje.“ (Žena, SNS) Članovi SPS-a se slažu s ovakvim razmišljanjem, ali kao dodatni gorući problem navode kriminal i korupciju.

„Korona je jedan od najvećih problema sigurno, ali ono čega smo svi svjesni, a nismo ni pomenuli je korupcija i taj stav ljudi i njihov odnos prema korupciji. Svi ti ljudi koji se nalaze na vodećim mjestima, i policija, i ministri, da ne ulazim u sudstvo to su neke najkorumpiranije institucije i to je baš veliki problem.“ (Muškarac, SPS)

Problem koji navode kao izuzetno važan članovi i vlasti i opozicije je ekologija.

„Ja mislim da je ekologija goruća tema, prije svega zbog blokada i zbog Rio Tinta. To pokazuje kako se zbog sitnog profita nekom ugrožava život. Mislim da će to biti goruća tema i na ovim predstojećim izborima.“ (Muškarac, NDBG)

„Ekologija, iskreno. Sve više i više je vazduh zagađen. Mislim da tim pitanjem treba da se bavi država mnogo više nego sada.“ (Žena, SPS)

Kad se radi o povjerenju, odgovori učesnika su uglavnom u skladu sa političkim strankama kojima pripadaju tako da članovi SNS-a kao ličnost od povjerenja vide predsjednika Aleksandra Vučića, članovi SPS-a Ivicu Dačića, dok ih članovi opozicionih stranaka vide kao ličnosti od nepovjerenja.

„Jedno od najvećih otvorenih pitanja koje Srbija ima je pitanje Kosova i Metohije. I po prvi put kad je to pitanje aktuelizovano u neko savremeno doba, prvi koji je nešto uradio po tom pitanju je Ivica (op.a. Dačić). Svi znate da je 19 država povuklo priznanje Kosova (...) to je par excellence dokaz. To je najvažnije pitanje za Srbiju, tu ko se dokaže, on se stvarno dokazao.“ (Muškarac, SPS)

Kao i u slučaju Bosne i Hercegovine i Crne Gore, neki od učesnika fokus grupa nemaju povjerenja ni u koga na javnoj sceni i misle „da i pozicija i opozicija rade u svom interesu.“ (Muškarac, SNS)

Nacionalizam i ekstremizam

REZIME:

- Tri su glavna razmišljanja kad je riječ o nacionalističkim i ekstremističkim narativima: Srbija je tolerantna i nacionalne manjine nemaju problem; postoje određeni problemi netolerancije prema manjinskim grupama (najčešće Romi) i Srbi (op.a. na Kosovu) su najugroženija skupina.
- Prevladava mišljenje da su desničarske grupe na nivou statističke greške, ali članove opozicionih stranaka zabrinjava povezanost ovih grupa sa, kako kažu, vladajućim strukturama.
- Za podjele u društvu najviše se okrivljuju političke stranke/politički lideri i mediji.

Kada govorimo o nacionalističkim i ekstremističkim narativima, razmišljanja učesnika se kreću u tri smjera. (a) Prvi dio njih smatra da je Srbija izuzetno tolerantna država i da nacionalne manjine nemaju razloga da se osjećaju ugroženo. Ovo je razmišljanje uglavnom zastupljeno

kod predstavnika SPS-a i SNS-a. Čak i ako prepoznačaju probleme s nekim skupinama, smatraju da su oni na mnogo nižem nivou nego u nekim drugim državama.

„Treba da se poboljša rad sa nacionalnim manjinama kako bi bile dobro integrisane u društvu. Ali evo kad vidite Mađarsku vidjet ćete koliko smo mi bili tolerantni u odnosu i sa migrantima i sa Romima u odnosu na njih.“ (Žena, SNS)

(b) S druge strane, predstavnici uglavnom opozicionih stranaka vide problematičnu nacionalističku retoriku prema određenim manjinskim skupinama i za to okrivljuju vladajuće strukture.

„Rekao bih da se igra sa pitanjima nacionalnih manjina. Unutar Vlade recimo imate govore koji su 1 kroz 1 nacionalistički i rasistički. Vulinov svaki govor može da se ocijeni kao rasistički da bi onda imali da neko izigrava „good cop-a“, da je Srbija tolerantna. Mislim da se stanje jeste pogoršalo. (...) Predsjednik nikad nije imao takve izjave, ali ako pogledate vladajuće medije to su uvijek najstrašnije izjave prema Albancima, Bošnjacima, Hrvatima... Nikad se ne kaže Hrvat, uvijek se kaže Ustaša. To je dokle je došlo. (...) Ova vlast je dosad uspjela da kontroliše taj nacionalizam, ali kod ovih mlađih generacija je to toliko usađeno i doći će do toga da oni neće biti dovoljno desno za njih.“ (Muškarac, NDBG)

„Država nije u ovom trenutku dovoljno uradila da plasira teme koje se tiču rata u Bosni. Mislim da imamo mnogo više mehanizama kao država da se obračunamo s nacionalizmom i fašizmom koji je posljedica toga. (...) Pa onda imamo ovu jednu, već je postala i dosadna priča oko murala, kontrolisane ili nekonstrolisane navijačke grupe koje se korištene kao ventili nacionalizma, pa onda Srbija bude ocijenjena kao nacionalistička država, ali ona to nije. Narod nije.“ (Muškarac, PSG)

Učesnici fokus grupe, bez obzira na političko opredjeljenje, prepoznačaju da su najviše ugroženi i diskriminisani pripadnici romske populacije u čijem slučaju je „sistem zakazao. Znam djecu koja imaju 15 godina, nisu završila ni peti razred ili su došli u osmi razred, a nisu naučili da čitaju i pišu. Škola i socijalna služba prebacuju odgovornost jedni na druge i to može da traje koliko hoćete.“ (Muškarac, SNS)

(c) I treće razmišljanje je da su u Srbiji najviše ugroženi Srbi. Ovo razmišljanje je bilo prisutno i kod članova vlasti i opozicije.

„Mislim da druge manjinske grupe nemaju strukturalne probleme. (...) Mislim da više problema imaju Srbi koji žive na teritoriji Kosova i Metohije nego Albanci koji žive na teritoriji Srbije. Ako gledamo napade na imovinu, na dostojanstvo, na integritet, vidimo da su u Srbiji u ovom trenutku najugroženiji Srbi sa Kosova.“ (Muškarac, PSG)

„Složio bih se s mišljenjem da su, možda paradoksalno, u Srbiji najugroženiji Srbi na Kosovu i Metohiji, a to je sastavni dio naše države.“ (Muškarac, SPS)

Kada je riječ o desničarskim organizacijama, učesnici fokus grupa ih uglavnom prepoznaju kao incidentne i izolovane slučajeve koji nemaju veliku moć. Ovakvo razmišljanje je uglavnom zastupljeno kod članova SNS-a i SPS-a, a djelomično kod predstavnika opozicionih stranaka iako ih oni prepoznaju kao veći problem po sigurnost države. Učesnici foks grupa navode da je problem ksenofobije problem cijele Europe, a ne samo Srbije, te je po mišljenju jednog od članova SNS-a ta situacija mnogo gora u EU nego u Srbiji.

„Mislim da su u ovom momentu desničarske organizacije statistička greška, po pitanju podrške u narodu. (...) Mislim da su daleko od ozbiljne priče i ozbiljne organizacije. (...) Nismo ni približno toliko loši u odnosu na neke europske države, Češku, Poljsku, Njemačku.“ (Muškarac, SPS)

Iako članovi opozicije se uglavnom slažu da desničarske skupine u Srbiji nisu značajno utjecajne, navode kao zabrinjavajuću njihovu povezanost sa političkim strankama i prostor koji im se daje u medijima jer kako kažu „*vladajuća klasa potencira ekstremnu desnicu kako bi oni djelovani umjereno i normalno u odnosu na nekoga npr na Šešelja. Kada bismo uzeli nešto što je stvarno ekstremna desnica, mislim da to jeste statistička greška. Ali mislim da u partijama imate velike elemente tih ekstremno desnih politika.*“ (Muškarac, NDBG)

„Sad provjereno znamo da je veliki broj tih organizacija kontrolisam od strane države. Mi smo tražili zabranu organizacije Levijatan zbog otvorenih nacističkih i fašističkih stavova. Mislim da za to nema mjesta ne u Srbiji, već ni u Europi, a to što možda izgleda da oni sad rade dio posla da će to biti rep koji će da „zvizne“ tu istu vlast i ljude koji ih kontrolišu u ovom trenutku.“ (Muškarac, PSG)

Na kraju ove cjeline, postavljeno je pitanje koliko određene grupacije doprinose podjelama među stanovništvom Srbije. Svi učesnici fokus grupe, bez izuzetka, smatraju da su političke stranke i politički lideri najviše odgovorni za podjele u društvu. Nakon njih slijede mediji s izuzetno visokom ocjenom jer ih učesnici uglavnom smatraju produženom rukom političkih stranaka. Nапослјетку, učesnici smatraju da vjerske institucije ne utječu na podjele među građanima, da uglavnom djeluju mirno, da su tolerantni, ali da bi svakako mogli uraditi više na približavanju i pomirenju svih etničkih skupina u Srbiji.

Svi učesnici se slažu da religija ne treba imati apsolutno nikakve veze s političarima i u procesu donošenja nikakvih političkih odluka. S druge strane, vide da ovo nažalost u praksi nije slučaj te da su crkva i država u jednom zavisnom odnosu. Učesnici ističu da „*crkva je tu da podržava vlast i ko god da je na vlasti oni blagosiljavaju, a država štiti crkvu jer je izabrana pomoći njih (op.a. misli se na vjernike i njihove glasove.*“ (Žena, Narodna stranka)

Odnosi s EU i NATO

REZIME:

- Učesnici fokus grupe su podijeljeni u podršci ka članstvu u EU (SNS protiv, opozicija za)
- Prisutna je velika doza euroskepticizma i negativna ocjena odnosa EU prema Srbiji
- Učesnici fokus grupe su ujedinjeni u stavovima da Srbija neće i ne treba pristupiti NATO paktu.

Kada govorimo o članstvu Srbije u Europskoj uniji, učesnici fokus grupe su veoma podijeljeni u svojim razmišljanjima. Snažno protivljenje članstvu u uniji je zapaženo kod predstavnika SNS-a, a kao najčešći razlog navodi se bojazan od zaduženosti, odlazak stanovništva iz države i odnos EU prema Srbiji koji se ocjenjuje negativno.

„*Ne podržavam iako je možda stav moje stranke drugačiji. Vidjeli smo da sve ove balkanske zemlje koje su ušle u EU, njihov stepen zaduženosti se znatno povećao. Drugo, vidjeli smo sada kada je bilo pandemijsko stanje, vidjeli smo nesolidarnost Europske unije prema ostalim zemljama, čak i prema članicama, to što se trgovalo vakcinama i ko ih je kada i na koji način dobio.*“ (Žena, SNS)

Jedan od učesnika također iz SNS-a se protivi članstvu u EU jer, kako kaže, kako države poput Bugarske, Rumunije i Hrvatske nisu napredovale, a bile su primorane na mnogobrojne ustupke, a problematizira to da se od Srbije u procesu pridruživanja zahtijeva mijenjane pravosuđa kako bi bilo u skladu sa državama EU. Nadalje, smatra da će se ulaskom u EU „*uništiti srpske firme i Srbija će postati vazalna država i kolonija europskih država.*“ (Muškarac, SNS)

S druge strane, članovi koalicionog partnera, SPS, smatraju da je članstvo u EU poželjno, ali da zbog dužine procesa pridruživanja, Srbija treba da se okrene ka zemljama regiona.

„Strateški pravac Srbije je EU, ali taj put traje 22 godine sad. Što je mnogo – mnogo je. Trebamo da težimo izgradnji tog društva i sistema vrijednosti i institucija. Ali čovjek koji uporno udara u zid... Treba da promijeni nešto. Sviđa mi se što je došlo do tih promjena, mini-šengen odnosno sad Otvoreni Balkan.“ (Muškarac, SPS)

Članovi opozicionih stranaka su više orijentisani prema članstvu ka EU i podržavaju proces pridruživanja navodeći da će „ukoliko bude u EU Srbija dobiti pravo glasa, a s tim glasovima bi region mogao više da utiče i na region i na finansijsko stanje i svoje i unije.“ (Muškarac, PSG) Doduše, iako daju podršku članstvu u EU, i oni iskazuju određenu dozu skepticizma da li Europska unija uopšte želi Srbiju u svojoj porodici država.

„Mislim da nas niko ne želi u Europskoj uniji. (...) Ja sam za, ali mislim da se to neće desiti i moramo da se fokusiramo na neke druge stvari. Složio bih se s tim da daleko od toga da je to zajednica jednakih zemalja i jasno se vidi koje zemlje imaju veća prava.“ (Muškarac, NDBG)

Kada govorimo o odnosu Europske unije prema Srbiji, učesnici fokus grupe ovaj odnos posmatraju uglavnom negativno navodeći „da je velika greška Evropske unije što je jasno stavljala doznanja Balkanu da u doglednoj budućnosti neće biti njen dio.“ (Muškarac, NDBG) Kao veliki neuspjeh odnosa EU prema regionu navode primjer Sjeverne Makedonije za koju čak smatraju da je bila „izdana od strane Europske unije.“ (Muškarac, PSG)

U svom kritičkom osvrtu i pretežno negativnoj ocjeni kad je riječ o odnosu EU prema Srbiji dijele mišljenje bez obzira na političku opciju kojoj pripadaju. Europska unija se smatra „plodnim mirovnim projektom“ (Muškarac, PSG), ali da je „vremenom pretvorena u jednu birokratiju gdje samu moć imaju pojedinačne države i neki su jednostavno malo „jednakiji“ od drugih.“ (Muškarac, SPS). Također, Europskoj uniji se zamjera i njeno posredovanje u dijalogu Beograd – Priština.

„Što se tiče odnosa prema Srbiji, to Kosovo koje je njima kao veliki problem je veći teg njima nego nama, jer zamrznuti konflikt u kojem smo mi sada oni neće riješiti tako što će nekom

zavrnuti šiju ili poslati jednog ili dva izaslanika. Čekamo neku reformu Europsku unije koja će se sigurno desiti u narednoj deceniji da vidimo kakvi će ti mehanizmi biti. “ (Muškarac, PSG)

Pitanje odnosa sa NATO savezom i određivanje pravca razvoja tog odnosa je nešto oko čega su učesnici fokus grupa ujedinjeni u razmišljanju i svojim stavovima bez obzira na političku opciju kojoj pripadaju.

„Srbija neće i ne bi trebala nikad postati član NATO pakta. Svako ko pamti NATO bombe ne bi trebao ni da pomisla na to. Eventualno ako kao njemačni kancelar 70.ih koji je došao u Varšavu i kleknuo i izvinio se za sve što je Njemačka radila u Drugom svjetskom ratu, NATO zvaničnici dođu i izvine se i odgovaraju za ono što su uradili što se neće nikad desiti. Ali nit' oni to žele, nit' mi to želimo. Tako da nikad.“ (Muškarac, SNS)

„Nema šanse da uđemo, mislim da je ovaj nivo saradnje maksimum saradnje koju ćemo imati u skorijoj budućnosti. “ (Muškarac, NDBG)

Strani utjecaj

REZIME:

- Tri dominantna razmišljanja: saveznici Srbije zavise od trenutnih interesa, Srbija treba biti okrenuta ka regionu i najveći saveznik je EU*
- Članovi opozicionih stranaka su nešto kritičniji prema utjecaju Kine, Rusije i Turske u Srbiji.*
- Učesnici fokusa prepoznaju ulogu Rusije i Kine u blokiranju pridruživanja Kosova UN-u, podržavaju u velikom dijelu ekonomski investicije i smatraju da Srbija treba surađivati sa svima ako joj je to u interesu.*

Mladi političari u Srbiji imaju različita razmišljanja kada je riječ o državama koje vide kao saveznike Srbije. Prisutna su tri dominantna stava. (a) Prvi je da „ne postoje prijatelji ili neprijatelji nego samo interesi, pogotovo među velikim državama (...) Sada trenutno su nam partneri Kina zbog svojih interesa, Rusija, Europska unija iz svoje perspektive, u posljednje vrijeme dolazi do poboljšanja odnosa s Sjedinjenim državama.“ (Muškarac, SPS) te da Srbija treba da „gleda sebe i svoju korist kao što oni gledaju kako da izvuku korist od nas.“ (Muškarac, SNS)

(b) Drugo zastupljeno razmišljanje, posebno među pripadnicima opozicije je da je „najveći partner je Europska unija, partikularno Njemačka. Što se tiče prijetnje, mislim da je to

definitivno Kina zato što je to jedina velesila koja nema ni naznake demokratije.“ (Muškarac, PSG)

(c) Posljednji dominantan stav je da Srbija treba biti okrenuta zemljama regiona i u tome su primjetna slaganja bez obzira na političku opciju jer, kako jedan učesnik kaže „*regionalna saradnja je nešto što Srbiji najviše fali.*“ (Muškarac, NDGB) Nadalje, jedan od učesnika iz SNS-a smatra da samo zajedno „*balkanski igrači mogu predstavljati nekog važnog igrača, treba da napravimo neku zajednicu sličnu Jugoslaviji, da bude ekonomski i da balkanske zemlje nastupaju zajedno.*“ (Muškarac, SNS). Kao pozitivan primjer regionalne saradnje navodi se inicijativa Otvorenog Balkana koja „*može da bude neko mini europsko tržište gdje zemlje Zapadnog Balkana mogu da učestvuju na neki način i stiću neku korist.*“ (Žena, SNS)

Mišljenja o političkom i ekonomskom utjecaju Rusije, Kine i Turske u Srbiji su dosta usaglašena sa razmišljanjima o savezništvu Srbije i odgovorima na prethodno pitanje. Učesnici fokus grupe uglavnom smatraju da svaka od navedenih država ima neke svoje interese u Srbiji, ali da su Srbiji u cilju dobri ekonomski odnosi sa svima. Što se tiče političke uloge, jedna učesnica iz SNS-a smatra da Kina i Rusija imaju izuzetno važnu političku ulogu za Srbiju jer „*one blokiraju neke odluke koje nisu u interesu Srbije. Kao što je uradila Rusija kad nije dozvolila da naša autonomna pokrajina Kosovo uđe kao nezavisna država da kažem u UN.*“ (Žena, SNS) Ovo mišljenje dijeli i njen stranački kolega, ali ističući „*da se ni Albanici ni Srbi ne pitaju. Ono neće postati nezavisno dok ga Rusija ne prizna u Savjetu bezbjednosti. Ostale države ne priznaju Kosovo ne što im Srbija kaže, već zbog Rusije. (...) I obrnuto, da Albanci sad nešto promijene i budu htjeli opet da su autnomna pokrajina, oni to nikad ne bi mogli dok im Amerikanci ne odobre. Rusija i Amerika se pitaju, a Srbi i Albanci se samo igraju politike*“ (Muškarac, SNS).

Turska se uglavnom percipira kao zaštitnik muslimanskog dijela stanovništva u Sandžaku i da za taj dio stanovništva predstavlja na emotivnom nivou ono što Rusija predstavlja za pravoslavne Srbe. Iako se sve ekonomске investicije ocjenjuju kao poželjne, velika kritika se daje režimu predsjednika Erdogana za kojeg učesnici smatraju da promoviše politiku neoosmanizma.

Iako se ekonomске investicije gledaju kao poželjne nevezano odakle dolaze, članovi opozicionih stranaka negativno ocjenjuju utjecaje Rusije, Kine i Turske „*jer odvlače Srbiju od*

Europe i kvalitetnog života“ i smatraju da je pandemija korona virusa doprinijela da „Kina postane broj 1 partner Srbiji, a dosta napada je tu bilo na Europsku uniju.“ (Muškarac, NDBG)

„Kina profitira od toga što je izmjestila jedan mali dio prljavih industrija kod nas. Koriste sad sve zemlje koje su otvorene za njihove kredite, nas će to koštati (...) Mislim da je problem s kineskim kreditima što ne traže pokriće za utrošak sredstava i to je dobro za lokalne lidere u državi npr. za Aleksandra Vučića (...) Lokalni krediti uzimaju te kredite, troše ih bez pokrića... Što se tiče Turske s njima imamo dobar odnos, dobru razmjenu, ali i Turska je vrlo slična Kini. (...) Ono što radi Rusija Srbima, Turska radi Bošnjacima, potpiruje tu mržnju.“ (Muškarac, PSG)

Slično razmišljanje o kineskim kreditima ima i jedan od članova SNS-a.

„Kinezi su dali Crnogorcima kredit i stavili su uslov da ako ne mogu da vrate oni mogu da konfiskuju šta god hoće u Crnoj Gori i o tome će odlučivati kineski ustavni sud. Koliko takvih ugovora postoji u Srbiji koje mi ne znamo? (...) Oni sve rade iz koristi, i svaku političku odluku donose iz koristi.“ (Muškarac, SNS)

Uopšteno govoreći, iako postoji određen stepen podrške za Rusiju i Kinu posebno zbog njihovog utjecaja na pitanje Kosova, i ekonomске investicije i visok nivo robne razmjene se posmatraju s odobravanjem, prisutna je i zabrinutost zbog netransparentnosti procesa kreditiranja posebno kada je riječ o Kini. S druge strane, Kina je prepoznata kao partner tokom pandemije zbog njihove donacije maski i politike vakcina. Međutim, kod učesnika fokus grupa prevladava razmišljanje da velike zemlje imaju svoje interese te da Srbija treba „*biti svjesna naših interesa i pronaći neki modus operandi da sarađujemo sa svima.*“ (Muškarac, SPS)

Mladi

REZIME:

- Članovi SNS-a smatraju da je mladima teško da se izbore za svoje mjesto u politici. Članovi opozicionih stranaka su uglavnom zadovoljni prisustvom mladih i njihovim statusom u stranci.
- Učesnici su podijeljenih razmišljanja kad je riječ o međustranačkoj saradnji. Iako (uglavnom članovi SNS-a i SPS-a) navode da imaju pozitivna iskustva, dio njih (uglavnom opozicija) situaciju vide daleko od idealne.
- Regionalna saradnja među mladima je prijeko potrebna, teško je ostvariva bez facilitacije neke treće strane (domaće ili međunarodne organizacije).

Posljednja cjelina bila je vezana za položaj mlađih u Srbiji. Učesnici fokus grupe su uglavnom bili mišljenja da „*mladi moraju sami da se bore za svoju budućnost*“ (Žena, SPS). Kada je riječ o mlađima u politici, mišljenja su podijeljena. Članovi SNS-a su bili kritički orijentisani prema mogućnostima koje su date mlađima navodeći da je „*velika borba da mlađi ljudi dođu do bilo kakvog mjesto bez obzira što je u Statutu sve regulisano.*“ (Žena, SNS) Nadalje, jedan od članova smatra da „*na papiru, mlađi imaju podjednake šanse kao i ostali. U praksi, mislim da to nije tako i da u manjim sredinama teško da išta može da se promijeni. Uvijek će izabrati starije i iskusnije, mlađe koliko god bili kvalifikovani, neće uvažiti njihove mišljenje. Sama činjenica da 30 godina imamo iste političke elite govori dovoljno o tome.*“ (Muškarac, SNS)

Nešto drugačija iskustva imaju članovi opozicionih stranaka, ali i koalicionog partnera SNS-a, SPS.

„*SPS je uvijek važio za stranku staraca, ali u posljednje vrijeme se dosta toga promijenilo i data je ogromna šansa mlađima (...) Predsjednik omladine je po funkciji član Predsjedništva, predviđen je procent mlađih koji treba da budu zastupljeni i u Glavnom odboru i u svakom organu partije.*“ (Muškarac, SPS)

„*Mi u Glavnom odboru imamo jednog Generation X, svi su milenijalsi ili mlađi. Uvijek postoji to neko nepovjerenje prema mlađima i teško ga je srušiti.*“ (Muškarac, NDBG)

Svi učesnici fokus grupe su učestvovali u nekom formatu međustranačke saradnje i najvećem broju prepoznaju korist od takvih programa. Prevladava razmišljanje da iako mlađi „*imaju različite stavove, sve lijepo iskommuniciraju. Od nas 25 recimo 23 super funkcioniše, ovo dvoje sami naprave imaginarnu liniju koja ih dijeli. Svi smo ljudi, svi smo mlađi, svi želimo iste stvari.*“ (Žena, SNS) Međutim, postoji i nešto drugačije razmišljanje, a to je da iako postoji potencijal za saradnju, ona nije idealna.

„*Onako, iskreno. (...) Već kad je nedavno bila ugrijana atmosfera pred izbore vidi se neka distanca. Ali postoje vjerovatno ljudi koji se karakterno separatišu, ali generalno ima potencijala. Većina mlađi sarađuje ili se pravi da izdrži ta dva dana, koliko traju seminari. Ok je, ali nemojmo idealizovati.*“ (Muškarac, NDBG)

Slično kao i u druge dvije države, mladi političari u Srbiji smatraju da bez facilitacije neke domaće ili međunarodne organizacije saradnja mladih sa cijelog političkog spektra ne bi bila uspješna.

„Mislim da nema organizacija, nikad ne bi došlo do takvih sastanaka. Prije svega, mislim da se političke stranke ne fokusiraju na okupljanje mladih iz različitih partija jer im to ne ide u korist.“ (Muškarac, SNS)

Posljednje pitanje u ovoj cjelini bilo je vezano za postojeću regionalnu saradnju među mladima, ali i njene perspektive. Učesnici fokus grupa su saglasni da „treba da postoji više prilika da mladi saraduju na nivou regionala. Štaviše, mislim da postoji veliki potencijal za to.“ (Muškarac, SNS). Kako navodi jedan član SPS-a, prilike za regionalnu saradnju i kroz stranačko djelovanje su dosta slabe, „a postoji ogroman potencijal i to je ALPI program (op.a. program za mlađe političke liderе u organizaciji Međunarodnog republikanskog instituta) na kojem smo bili pokazao, mi smo ostali u kontaktu sa svim tim ljudima na društvenim mrežama u regionu.“

Ono što je jedna specifičnost za učesnike fokus grupa u Srbiji je prepoznavanje da postoje političke stranke koje promovišu ekstremne narative i da njihovi politički podmladci ne bi mogli da budu dio međustranačkih programa u regionu.

„(...) Ali smatram da ne mogu svi mlađi u tome da učestvuju. Na primjer, nikako ne mogu da zamislim da mlađi iz Srpske radikalne stranke sjednu sa mlađima iz stranke Bakira Izetbegovića ili HDZ-a ili stranke Mila Đukanovića. Iako smo svi mlađi, ali na šta će to ličiti kada te ekstremne partije evo ta Dodikova partija pošalju svoju omladinu. To može funkcionišati dok su partije umjerene.“ (Muškarac, SNS)

Također, učesnici problematiziraju volju za saradnjom uopšte. Smatraju da dosta mladih „ne žele da se kreću u tom smjeru, da su više nacionalistički orijentisani da imaju neke barijere kad su u pitanju ljudi koji su iz drugih država koje oni smatraju da su neprijateljske. Mislim da bi te mlađe koji nisu uključeni u politiku trebalo edukovati o tome.“ (Muškarac, SPS)

Zaključuju da je regionalna saradnja prijeko potrebna, ali da ona ne smije stati na saradnji mladih političara nego da se „percepcija mora mijenjati kod svih mladih, ne samo kod mladih iz političkih partija. (...) To treba raditi kroz neke projekte kao što je Erasmus gdje mlađi mogu da vide da na „drugoj“ strani ne žive nikakvi zlotvori. (...) Jako je lijepo što se ovo radi i što

postoji (op.a. regionalna saradnja među mladim političarima), ali nema to toliki uticaj, budimo realni. Mora to biti puno šire.“ (Muškarac, NDBG)

Ekspertska osvrt na analizu nalaza fokus grupa

S ciljem ispitivanja valjanosti korištenih metoda za ispitivanje hipoteze te potvrđivanja značaja istraživanja i dobijenih rezultata kroz zatražen je osvrt troje eksperata koji se bave istraživanjem tema ekstremizma i stranog utjecaja u državama Zapadnog Balkana. Osvrt za Bosnu i Hercegovinu da je Adnan Huskić, profesor međunarodnih odnosa na Sarajevskoj školi za nauku i tehnologiju (SSST) i politički analitičar. Osvrt za Crnu Goru dala je Milica Kovačević, programska direktorka Centra za demokratsku tranziciju (CDT) u Crnoj Gori i ekspertica za teme malignog stranog utjecaja na Zapadnom Balkanu. Osvrt za Srbiju dala je Marija Đorić, profesorica na Institutu za političke studije i gostujuća profesorica na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Ekspertima je dana na uvid analiza fokus grupa i zamoljeni su da kroz polustruktuirani upitnik daju svoje komentare na dobijene rezultate. Proces prikupljanja podataka je trajao dvije sedmice, od 24. februara do 10. marta 2022. godine.

Kad je riječ o Bosni i Hercegovini, Huskić ističe su neki od nalaza potvrdili već ranije poznate elemente kao što je izostanak pluralizma u mišljenju. Navodi da mladi posmatraju pitanja striktno kroz stranačku prizmu što će reći da i pitanje ekstremizma i stranih utjecaja gledaju bitno drugačije ovisno o pripadnosti političkoj stranci. Također, Huskić smatra da je važno imati u vidu reprezentativnost uzorka kada se interpretiraju sami nalazi fokus grupa. Radi se o mladima koji su, zbog svog učešća u međustranačkim aktivnostima, otvoreniji za dijalog i ozbiljniji po pitanju političkog angažmana za razliku od prosječnog mладог člana stranke, po njegovor mišljenju. Ono što je posebno interesantno su razlike između entiteta oko odgovora na pitanja vezana za političku i sigurnosnu situaciju u državi. Huskić ističe da su neki od nalaza potvrdili već ranije poznate elemente dok drugi poput ranije navedene razlike u percepciji političke i sigurnosne situacije ostavljaju prostor za dodatna istraživanja. Dodaje da je ova pojava vjerovatno dijelom rezultat dominantnog diskursa u medijima i od strane političara. Također, navodi interesantnom i dozu samokritike u smislu angažmana i potencijala mlađih u strankama. Naposljetku, zaključuje da je neophodno raditi na političkom pluralizmu unutar stranaka.

Što se tiče Crne Gore, Kovačević smatra da rezultati fokus grupe vjerodostojno reflektuju politički kontekst i podupiru dugogodišnje trendove prikazane u svim relevantnim

istraživanjima javnog mnijenja koji pokazuju izrazito duboku društvenu podijeljenost. Na pitanje da li postoje neki nalazi koje je očekivala, navodi da je zanimljiv osjećaj ugroženosti kod predstavnika opozicije koji se čita iz više odgovora te da nosioci vlasti ugroženost osjećaju „tek kad su izgubili moć i tek kad u političkoj manjini preuzimaju narativ žrtve.“ Ovakav sentiment, kako kaže, ne iznenađuje i objašnjava zašto civilno društvo nije moglo staviti na agendu prijedloge politika vezane za strateški i institucionalni odgovor na dezinformacije, etnonacionalizam i rastući ekstremizam. Isti, prosto, nisu bili percipirani kao veliki problem. S druge strane, Kovačević je djelimično bila iznenađena stavom predstavnika DCG da je nacionalizam sekundaran problem u odnosu na ekonomski pitanja obzirom da je borba protiv nacionalizma jedna od ključnih poruka ove partije. Međutim, ovo se, smatra ona, može objasniti time da partijska baza često ne razumije stavove partije, što su i ranije pokazivala istraživanja. Nadalje, navodi da su interesantni stavovi koji ukazuju na pad optimizma predstavnika partija glede budućnosti procesa europskih integracija. Po ispitivanjima javnog mnijenja, podrška opštej javnosti za članstvo je na visokom nivou, ali će svakako biti zanimljivo pratiti ove stavove u dogledno vrijeme. Kovačević smatra da dobiveni rezultati u velikom mjeri podržavaju postavljene hipoteze. Ono na šta skreće pažnju je da bi po rezultatima fokus grupa rekla da u Crnoj Gori partijska pripadnost ima veliki utjecaj na svijest o prijetnji od porasta ekstremizma i malignog stranog utjecaja. „Negiranje ili umanjenje značaja ovih prijetnji je dio narativa određenih političkih struktura pa se to reflektuje i u odgovorima mladih političara, iako su oni slobodniji da odstupe od zvaničnog partijskog narativa“, zaključuje Kovačević.

Kad je riječ o Srbiji, Đorić smatra da navedeni rezultati u potpunosti odgovaraju trenutnom društvenopolitičkom kontekstu te da dobiveni odgovori korespondiraju sa predmetom istraživanja. Kako navodi, rezultati fokus grupa su u najvećoj mjeri očekivani i ne postoje neka značajna iznenađenja. Đorić smatra da je korištenje kvalitativne metode istraživanja putem fokus grupa adekvatan i validan metod u ovoj slučaju, a da posebnu prednost predstavlja mogućnost da se dobiveni kvalitativni stavovi mogu klasifikovati po određenim kriterijima te komparativno analizirati. Nadalje, ona naglašava da dobiveni rezultati imaju ne samo naučni, već i društveni, aplikativni značaj. „Osim toga što je istražen savremen i aktuelan problem, prikazani su veoma polarizovani stavovi ispitanika, što otvara prostor za neka potencijalno nova istraživanja i to ne samo u pojedinačnim zemljama, već na širem prostoru Zapadnog Balkana“ smatra Đorić. Nапослјетку, ona naglašava da je značaj istraživanja u tome što dolazi do određenih inovativnih saznanja čime se popunjava praznina u oblasti savremene politologije i da će rezultati biti korisni u razumijevanju aktuelnih, ali i budućih duštvenih i političkih događaja.

Ograničenja i preporuke za buduća istraživanja

Za razumijevanje nalaza fokus grupe od izuzetne napomenuti ograničenja korištene metode istraživanja. Obzirom na metodu i s njom povezану величину uzorka, reprezentativnost uzorka u fokus grupama je ograničena. Riječ je o manjem broju ispitanika koji ne moraju odražavati stavove cjelokupne populacije. Također, zbog objektivnih okolnosti glede pandemije korona virusa fokus grupe su održane putem online platforme što može utjecati na sam kvalitet diskusije.

Kad je riječ o budućim istraživanjima postoji nekoliko interesantnih nalaza koji bi mogli biti predmetom daljeg ispitivanja. U BiH postoje jasne razlike oko ozbiljnosti političkog momenta i sigurnosne situacije uopšte između entiteta što bi bilo korisno dodatno istražiti i potražiti razloge zbog čega je to tako. U odnosu na ostale zemlje, u Srbiji je najzastupljeniji euroskeptični stav kod mladih koji bi također mogao biti predmetom dodatnog istraživanja. Nапослјетку, zasigurno bi za buduća istraživanja koristilo uporediti stavove mladih političkih aktivista sa mladima koji nisu članovi političkih stranaka.

ZAKLJUČAK

Period nastanka ovog rada obilježila je globalna pandemija korona virusa koja je, pored ogromnih ljudskih gubitaka, uzrokovala ekonomsku nestabilnost, doprinijela porastu otuđenosti i time često izazvanim ekstremnim narativima i ponašanjima, te na globalnoj sceni ukazala na sve prednosti i slabosti pojedinačnih aktera. Zatezanje odnosa, s jedne strane, pro-zapadnih aktera i, s druge strane, velikih autoritarnih režima bilo je na svom vrhuncu krajem 2021. da bi kulminiralo invazijom Rusije na Ukrajinu početkom 2022. godine. U ovako poremećenoj sigurnosnoj i političkoj dinamici, Zapadni Balkan predstavlja posebno vulnerabilno područje bez, čini se, jasne vizije pojedinačnih država, konkretnih napora na putu Euroatlantskih integracija i uz svakodnevne nesuglasice između donosioca odluka unutar samih država, ali i između istih. Zbog često isticanog zamora s obje strane, međunarodni, ali i domaći akteri, u svojim govorima provlače važnost novih generacija političkih lidera, tzv. šampiona demokratskih vrijednosti, u cilju prevladavanja dugogodišnjih izazova u državama regiona i približavanja zapadnim vrijednostima i alijansama.

A kakve su zaista te nove generacije? Ono što ohrabruje prema istraživanju ograničenog uzorka fokus grupa je da nove generacije mladih političara iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije pokazuju veće raspoloženje za saradnju i dijalog od svojih prethodnika, čime je dokazana *treća pomoćna hipoteza*. U najvećem broju nisu zadovoljni trenutnom političkom situacijom u svojim državama i smatraju da se one ili stagniraju ili se kreću u pogrešnom smjeru. Svjesni su i prepoznaju određene opasnosti koje predstavljaju ekstremistički narativi, desničarske organizacije i duboka podijeljenost, iako ujedinjeni u stavu da među „običnim stanovništvom“ nema tenzija i podjela nego su im iste nametnute od strane političkih lidera. Nove generacije političara u BiH i Crnoj Gori su snažno opredijeljene za članstvo u EU dok u Srbiji postoje podijeljeni stavovi oko ovog vanjskopolitičkog prioriteta. Odgovori za NATO članstvo također potvrđuju nalaze relevantnih kvantitativnih istraživanja. Ono što je karakteristično za strane utjecaje koje često označavamo anti-zapadnim je da su mišljenja oko njih podijeljena. U najvećem broju, smatra se da se radi o interesnim odnosima i, dok ne postoji miješanje u unutrašnja pitanja, svaka saradnja je dobrodošla. Važno je naglasiti da učesnici fokus grupe pitanja ekstremizma i stranog utjecaja u velikom dijelu posmatraju kroz stranačku prizmu. U skladu s navedenim možemo reći da su *prva i druga pomoćna hipoteza samo djelimično potvrđene*. Međutim, neprepoznavanje isprepletenosti ekonomskih i političkih utjecaja i posljedica koje isti mogu imati, kao i neprepoznavanje određenih ekstremističkih narativa

predstavlja prostor za dodatna istraživanja i podizanje svijesti o ovim temama. Važno je naglasiti da su fokus grupe implementirane u periodu pred invaziju Rusije na Ukrajinu tako da postoji prepostavka da bi neka razmišljanja mogla biti drugačija.

Naposljetu, vrijedi istaknuti posvećenost nove generacije mладих političkih aktivista unapređenju demokratskih procesa u regionu. Svi učesnici fokus grupa bili su mлади, aktivni i prepoznati lideri koji, iako ponekad nezadovoljni prostorom koji se daje mладимa u politici i начином na koji su pitanja od interesa za njih uređena, se trude raditi na poboljšanju uslova u svojim političkim strankama, lokalnim zajednicama i državama. Na ovom putu prepoznaju važnost međustranačke saradnje unutar samih država, ali posebno regionalno, ističući da je od iznimnog značaja povećanje broja ovakvih prilika, čime je potvrđena *četvrta pomoćna hipoteza*.

Nema dileme da živimo u jednom od najizazovnijih perioda pokušavajući pomiriti nevjerovatne napretke u nauci i tehnologiji koje je društvo postiglo sa još većim ekonomskim, političkim, zdravstvenim i sigurnosnim izazovima. Dok Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Srbija (ne)pokušavaju izaći na kraj sa brojnim unutrašnjim pitanjima, na istočnom dijelu starog kontinenta bukte ratni sukobi koji prijete stabilnosti i ovog dijela Europe. Jačanje demokratskih vrijednosti i institucija, približavanje partnerima koji gaje te iste vrijednosti i prevazilaženje društvenih podjela koje dodatno produbljuju polarizaciju nikad nije bilo veći prioritet. Neophodno je raditi na jačanju pluralizma mišljenja unutar stranaka, smanjenu monolitnosti u pozicijama i osnaživanju mладих da kritički posmatraju svijet i zbivanja oko sebe. Na ovom putu saradnja kako političkih stranaka u regionu tako i političkih podmladaka koji će sutra biti nosioci najviših funkcija je nezaobilazan put ka približavanju Zapadnog Balkana Europskoj uniji i europskim vrijednostima. Na tom putu još je mnogo posla.

LITERATURA

1. Agencija za statistiku BiH. (2019). Demografija 2019. www.bhas.gov.ba
2. AlJazeera (2021). Zašto šutimo o genocidu nad Ujgurima? Datum pristupa: 13.05.2021. <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2021/2/8/zasto-sutimo-o-genocidu-nad-ujgurima>
3. Babol, I. (2020). The return of US involvement in the Western Balkans. Datum pristupa: 17.06.2021. <http://www.hscentre.org/europe/return-us-involvement-western-balkans/>
4. Bechev, D., Turcsanyi, R., Matura, T., Karastanović, A., Nechev, Z., Nikolovski, I., Szczudlik, J., Subotić, S., Šimalčik, M., & Pejić, N. (2021). China's Engagement in Central and Easter European Studies.
5. Bieber, F. (2019). Leadership Adrift: American Policy in the Western Balkans.
6. BiEPAG. (2017). The Crisis of Democracy in the Western Balkans. Authoritarianism and EU Stabilitocracy. <https://europeanwesternbalkans.com/2017/03/08/>
7. Bošnjačka stranka. (2021a). Program Bošnjačke stranke.
8. Bošnjačka stranka. (2021b). Statut Bošnjačke stranke.
9. Burchill, R. (2020). Extremism in the Time of Covid-19. <https://ssrn.com/abstract=3693293>
10. Castaldo, A. (2020). Back to Competitive Authoritarianism? Democratic Backsliding in Vučić's Serbia. Europe - Asia Studies, 72(10), 1617–1638. <https://doi.org/10.1080/09668136.2020.1817860>
11. Cela, A., Cutahija, H., Karastanovic, A., Nikolovski, I., Nechev, Z., Subotic, S., & Shaha, D. (2020). The Strategic Role of External Actors in the Western Balkans.
12. Centar za demokratsku tranziciju (2020). Dvije trećine građana želi građansku Crnu Goru. Datum pristupa: 08.05.2021. <https://www.cdtmn.org/2020/11/03/dvije-trecine-gradana-zeli-gradansku-crnu-goru/>
13. Cerovac, I. (2014). Demokratske teorije, oblici demokratskog građanstva i njima odgovarajući modeli političkog obrazovanja. <https://www.researchgate.net/publication/335022839>
14. Chrzová, B., Grabovac, A., Hála, M., Lalić, J., Bashota, V., Bjeloš, M., Latal, S., Naunov, M., Semanić, H., Wilson, A., & Kramer, Z. (2019). Western Balkans at the Crossroads: Assessing Influences of Non-Western External Actors. www.pssi.cz
15. Conley, H. A., & Melino, M. (2019). Russian Malign Influence in Montenegro. The Weaponization and Exploitation of History, Religion and Economics.

16. Conley, H. & Saric, D. (2021). Serbia's Vaccine Influence in the Balkans. Datum pristupa: 17.05.2021. <https://www.csis.org/analysis/serbias-vaccine-influence-balkans>
17. Crowcroft, O. (2021). In the Western Balkans, ethnic nationalism threatens the path to Europe. Datum pristupa: 03.07.2021. <https://www.euronews.com/2021/06/06/in-the-western-balkans-ethnic-nationalism-threatens-the-path-to-europe>
18. Cunningham, F. (2002). Theories of Democracy. Routledge.
19. Demokrate Demokratska Crna Gora. (2015a). Pobjede, a ne podjele.
20. Demokrate Demokratska Crna Gora. (2015b). Statut Demokratske Crne Gore.
21. Demokratska fronta. (2013). Manifest.
22. Demokratska partija socijalista Crne Gore. (2021a). Nova platforma političkog djelovanja - Politički program.
23. Demokratska partija socijalista Crne Gore. (2021b). Nova platforma političkog djelovanja - Statut.
24. Demokratska stranka. (2016). Statut.
25. Demokratski front. (2012). Program 595 mjera.
26. Đorić, M. (2021). Ekstremizam i nova realnost.
27. Đorić, M. & Klačar, B. (2021). Potential Generators of Right-Wing Extremism in the era of the Covid-19 Pandemic.
28. Džananović, N. (2020). Vanjske politike na Zapadnom Balkanu.
29. Freedom House (2021), Freedom in the world 2021 – Bosnia and Herzegovina. Datum pristupa: 03.07.2021. <https://freedomhouse.org/country/bosnia-and-herzegovina/freedom-world/2021>
30. Freedom House (2021), Freedom in the world 2021 – Montenegro. Datum pristupa: 03.07.2021. <https://freedomhouse.org/country/montenegro/freedom-world/2021>
31. Freedom House (2021), Freedomin the world 2021 – Serbia. Datum pristupa: 03.07.2021. <https://freedomhouse.org/country/serbia/freedom-world/2021>
32. Friedrich Ebert Stiftung. (2019a). Political Trends & Dynamics. Youth Policy in Southeast Europe.
33. Friedrich Ebert Stiftung. (2019b). Political Trends & Dynamics Youth Policy in Southeast Europe.
34. Građanski pokret URA. (2016). Program partije.
35. Građanski pokret URA. (2021). Statut Građanskog pokreta URA.
36. Greiçevci, L., & Collaku, B. (2015). Promoting Democracy in Post-Conflict Societies: Bosnia and Herzegovina and Kosovo.

37. Grieveson, R. ;, Grübler, J. ;, & Holzner, M. (2018). Western Balkans EU Accession: Is the 2025 Target Date Realistic? www.econstor.eu
38. Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine. (2019). Statut. Program. Programska deklaracija.
39. IRI. (2020). Western Balkans Regional Poll.
40. Jovanov, I., & Stankovski, I. (2020). Youth Policies in the Western Balkans and the EU.
41. Jureković, P., & Ejdus, Filip. (2016). Violent extremism in the Western Balkans. National Defence Academy.
42. Jusić, M., & Numanović, A. (2017). The Excluded Generation: Youth in Southeast Europe.
43. Jusufi, I. (2018). Building Democracy in the Yugoslav Successor States. Accomplishments, Setbacks, Challenges since 1990. *Europe-Asia Studies*, 70(7), 1165–1167. <https://doi.org/10.1080/09668136.2018.1503886>
44. Juzova, J. (2021). Biden's administration as a chance for a new start of US-EU cooperation in the Western Balkans. *Europeum Monitor*.
45. Karčić, H. (2021). Bosnia and Herzegovina Is Fertile Ground for the Far Right. Datum pristupa: 09.05.2021. <https://www.newsweek.com/bosnia-herzegovina-fertile-ground-far-right-opinion-1579508>
46. Karčić, H. (2021). Democratic Backsliding in Europe: Who is to Blame? Datum pristupa: 16.05.2021. <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/democratic-backsliding-europe-who-blame>
47. Kochis, D. (2018). A Roadmap for Strengthened Transatlantic Pathways in the Western Balkans (Vol. 16, Issue 3286). <http://report.heritage.org/bg3286>
48. Kovačević, M. & Koprivica, D. (2021). Key Causes of the Rise of Ethnonationalism in Montenegro: Counter-evolution in nine images.
49. Kuloglija, N., Stojanović, M., Mejdini, F., Kajosević, S. & Stojkovski, B. (2021) Balkan States Failing to Address Threat from Far-Right Extremism. Datum pristupa: 11.06.2021. <https://balkaninsight.com/2021/01/29/balkan-states-failing-to-address-threat-from-far-right-extremism/>
50. Kuloglija, N. (2021). Bosnian Far-Right Movement Weds Bosniak Nationalism, Neo-Nazism. Datum pristupa: 11.06.2021. <https://balkaninsight.com/2021/06/02/bosnian-far-right-movement-weds-bosniak-nationalism-neo-nazism/>
51. Lanahan, B. (2017). Bosnian Education in the Post-War Era (J. Laker, Ed.). Springer Nature. <http://www.springer.com/series/14625>

52. Lang, E. (2018). Promoting Security in the Western Balkans through Further NATO Enlargement.
53. Larsen, H. (2020). The Western Balkans between the EU, NATO, Russia and China. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000412853>
54. Lavrič Miran, Tomanović Smiljka, & Jusić Mirna. (2018). Youth Study Southeast Europe.
55. Marone, F. (2021). Hate in the time of coronavirus: exploring the impact of the COVID-19 pandemic on violent extremism and terrorism in the West. *Security Journal*. <https://doi.org/10.1057/s41284-020-00274-y>
56. Metodieva, A. (2019). Russian Narrative Proxies in the Western Balkans.
57. Mieriņa, I., & Koroleva, I. (2015). Support for far right ideology and anti-migrant attitudes among youth in Europe: A comparative analysis. *Sociological Review*, 63(S2), 183–205. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12268>
58. Moyer, J. D., Sweijs, T., Burrows, M. J., & van Manen, H. (2018). Power and Influence in a Globalized World. *Atlantic Council*.
59. Nechev, Z., Majstorović, S., Marović, J., Emini, D., Vurmo, G., & Hogić, N. (2021). Bouncing back: Completing the EU unification process. https://idscs.org.mk/wp-content/uploads/2021/05/A5_WEB_New_Accession_Methodology_
60. Osmić, A., Subašić, I., Šadinlija, N., Omić, F., & Katica, A. (2020). Mladi u statutima političkih subjekata u Bosni i Hercegovini.
61. Pantucci, R. (2021). Mapping the One-Year Impact of COVID-19 on Violent Extremism. 13(2), 1–9. <https://doi.org/10.2307/27016615>
62. Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine (2021). Održana 21. sjednica Predstavničkog doma. Datum pristupa: 18.06.2021. <https://www.parlament.ba/Publication/Read/18783?title=odrzana-21.-sjednica-predstavnickog-doma&pageId=238>
63. Partija demokratskog progresu. (2015). Statut Partije demokratskog progresu.
64. Pavlićević, D. (2019). Structural power and the China-EU-Western Balkans triangular relations. *Asia Europe Journal*, 17(4), 453–468. <https://doi.org/10.1007/s10308-019-00566-y>
65. Petković, S., & Stanojević, D. (2018). Youth in the Balkans: Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Kosovo, Serbia, North Macedonia. Comparative Overview and Analysis.
66. Pokret Ne davimo Beograd. (2020). Statut Udruženja Ne davimo Beograd.
67. Pokret slobodnih građana. (2018). Dogovor 381. Programski dokument.
68. Pokret slobodnih građana. (2019). Statut Pokreta slobodnih građana.
69. Pokret za promjene. (2019). Statut.

70. Pouliquen, B. (2000). Promoting democratic institutions in post-conflict societies: Giving diversity a chance. *International Journal of Phytoremediation*, 7(3), 17–35.
<https://doi.org/10.1080/13533310008413847>
71. Reese - Schäfer, W. (2004). Jurgen Habermas i deliberativna demokracija. In Polit. misao.
72. Richardson, C., Berlouis, K. M., & Cameron, P. A. (2017). Radicalisation of Young Adults in the Balkan States: Counter-Measures, Healthcare Provision, and Community Involvement. *Journal for Deradicalization*, 11.
73. RYCO. (2018). What We Already Know About Young People in the Region.
74. Šabanović, A., Sijamija, M., Ćutahija, H., Gvozdenović, M., Pankovski, M., Takacsy, D., Istrate, D., & Vichova, V. (2020). Foreign Authoritarian Influence in the Western Balkans.
75. Savez za bolju budućnost BiH. (2015). Statut.
76. Socijaldemokrate Crne Gore. (2016a). Program.
77. Socijaldemokrate Crne Gore. (2016b). Statut.
78. Socijaldemokratska partija Crne Gore. (2016). Država svima.
79. Socijaldemokratska partija Crne Gore. (2019). Statut.
80. Socijaldemokratska stranka. (2014a). Program Socijaldemokratske stranke.
81. Socijaldemokratska stranka. (2014b). Statut Socijaldemokratske stranke.
82. Socijalistička partija Srbije. (2010). Program Socijalističke partije Srbije.
83. Socijalistička partija Srbije. (2018). Statut Socijalističke partije Srbije.
84. Srpska napredna stranka. (2011). Bela knjiga “Programom do promjena.”
85. Srpska napredna stranka. (2013). Statut SNS.
86. Steinmetz, J. (2021). Politics, Power and Purpose: An Orientation to Political Science. FHSU Scholars Repository.
87. Stojanović, B. (2017). Alternativni izvještaj o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji.
88. Stranka slobode i pravde. (2021). Statut.
89. The Warsaw Institute Review (2020). US Presence in the Western Balkans After Joe Biden's Victory. Datum pristupa: 30.04.2021. <https://warsawinstitute.review/issue-2020/issue-4-2020/us-presence-in-the-western-balkans-after-joe-bidens-victory/>
90. Tomić, Đ. (2009). Desni ekstremizam kao alternativa?!
91. Turčalo, S., & Karčić, H. (2021). The Far Right in Bosnia and Herzegovina: Historical Revisionism and Genocide Denial.
92. Uprava za statistiku Crne Gore - MONSTAT. (2020). Crna Gora u Brojkama 2020.

93. U.S. Department of State (2021). U.S. Commitment to the Western Balkans. Datum pristupa: 30.04.2021. <https://www.state.gov/u-s-commitment-to-the-western-balkans/>
94. U.S. News (2020). Most Influential Countries. Datum pristupa: 15.07.2021. <https://www.usnews.com/news/best-countries/most-influential-countries>
95. Vladisavljev, S. (2021). China's "Digital Silk Road" Enters the Western Balkans.
96. Vujčić, V. (2005). Političko obrazovanje i modeli demokracije. Politička Misao, XLII(2).
97. Vuksanović, V. (2021). In the Balkans, Serbia Has Its Own Vaccine Diplomacy. Datum pristupa: 23.06.2021. <https://cepa.org/in-the-balkans-serbia-has-its-own-vaccine-diplomacy/>
98. Zajedno za Srbiju. (2016). Statut Zajedno za Srbiju.
99. Zajedno za Srbiju. (2021). Zeleni dogovor za Srbiju.
100. Živković - Bubalo, M., & Lukić, T. (2015). Mladi u Srbiji početkom 21. vijeka. Republički zavod za statistiku.